

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 127, 1142, 1178, 1195.

GADĀDHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHĀNDAH

ĀCĀRYASĀRAH.

BY
GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY
PANDIT SADĀŚIVA MIŚRA.

PURI.

VOL. II, FASCICULUS IV.

Calcutta: /

PRINTED BY UPEYDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1908.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

द्वितीयखण्डः ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीतः ।

(११०)

एसियाटीकसोसाइटीनामिकायाः सभाया-

जं तु मत्या

श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथकवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

१९०८ ख्रीष्टाब्दः ।

PREFACE.

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 25 years ago Dr. Rajendra Lal Mitra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society, Pandit Ramnath Tarkaratna to visit Orissa for collecting Sanskrit works. Again in 1894, the Society engaged Pandit Bertod Behari Bhattacharjya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found else where. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Philological Secretary, Māhāmahopādhyāya Haraprasad Sastri, through whose kindness, I was honoured with the work of editing *Gadadharpadhati*, a big Smṛiti code of excellent merit written by Gadadhar Rajguru. The entire work divided into five parts viz. Achār Sār, Dāna Sār, Sūdhī Sār, Brata Sār and Kāla Sār has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achār Sār. Kāla Sār deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonie which form the daily religious duties of a devout Brahmin For what is Hindu life but a routine of religious practice duly observed in right moment and in right order. Achá Sár deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals, sleep et during a day i. e. 24 hours. The arrangement of the subjects is strictly logical, their language chaste, and style lucid. A superficial reader will, I dare say, bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the genealogy of his

कृष्णात् कौशिक-वाजपेयि-तुलसीवंशात् बृहत्संखिता-
 द्वीतिपुन्यकृतः स रायगुरुर्वित्यासीत् वदान्याययीः ।
 पुत्रः शारदराजमेयसखकटु विद्वान् हरेकृष्णभू-
 नायश्रीसहिषी-गुरुर्हलधराभिख्योऽयजो यामकत् ॥
 वेदानादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-
 स्तस्य स्मार्त्तवरोऽसिदैवविदभूत्सर्गाहृत्यविद्यार्थवः ।
 सहैयाकरणस्य नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्भञ्जज्ञानसुखोत्सवानवयवुक्तोत्तं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेणान् स्ववितोर्षदापितमहासत्शासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वनिषो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्भूखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधितिरं यो ययः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णाख्यक्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोऽनुचतुष्टयाच्युतमदाम्भोजाङ्गकृष्णातप-
 त्वायेन द्विपचासदप्रभृतिभिश्चात्मोयचिह्नैः परैः ॥

family that the author was the son of Nilamber Rajguru, the preceptor of Harakrushna Dev, a king of the Gajapati Dynasty* of Orissa, who reigned from 1714 to 1718 A. D. His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land, a very large Brahmin village about 4 miles off Puri, called Harekrushnapur. His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute.

In Conclusion, I beg leave to observe that *Gadadhar-padhati* is the last and best known Smriti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa. Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority. The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life. I must express my gratefulness to the Raja of Khalikota in the Gaujam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achār Sār which I could not get elsewhere.

यज्वा यश्वरभो यमेश्वर इति भ्राता दृढत्ववित्त-

स्तं नीलाश्वरनामकं च पितरं त्रीजानकीं मातरम् ।

नत्वा राजयुद्धर्गदाधरसुधीस्तं कालसारामिधं

यन्मं प्रारभते विलोक्य यमिधं निःसंशयाः स्वर्जनाः ॥

* Gajapati is the same as the Ganga Dynasty. The founder of this dynasty was Chauraganga Dev who was a native of Orrissa and is represented as the son of Gokarneswar near Mahendra Hills in the southern part of Orissa.—Vide Madala Panji of the Puri Jaganath Temple and Gangavansamcharita, a historical drama in Sanskrit.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये

शरीरिमात्रं* च शीघ्रमुक्तये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाङ्गये

दधद्वपुर्दासमयं महः श्रये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानैकदक्षः

क्षपयतु विमलायाः सातुकम्पः कटाक्षः ।

स्मृतिनिकरगभीराश्रोधिमध्यार्थरत्ना-

नयनकृतिविधाने नूतनब्रह्मसारायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंश्याद् वृहत्पण्डितात्

नीतिग्रन्थकृतः स रायशुकरित्यन्नाधिकारी सुधीः^१ ।

पुनः शारदवाजपेयमखण्डं जातो हरेकृष्णभू-

नाथश्रीमहिषीगुरुहर्षलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽगुज-

स्तस्य आर्त्तवरोऽतिदेवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।

सद्वैयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्मञ्चस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदापतमहासञ्ज्ञासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं द्यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्व्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 क्कणाख्य-क्षितिपेश्वरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोडुचतुष्टयाभ्युतर्पदाभोजाङ्गकणातप-
 द्वाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्कीयचक्रैः परैः ॥
 यज्वा यञ्चरमो यमेश्वर इति भ्रात्रा वृहत्पण्डितः
 स्तं नीलाम्बरनामकं नृपगुरुं तातं प्रसूं जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीराचारसाराभिधम्
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःश्रयाः स्फुर्जना ॥
 इह खलु विष्ण्वाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधो ग्रन्थः प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते यस्या नान्यस्तत्तोषकारकः ॥

अत्र वर्णाश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् आदौ कालो
 निरूप्यते । स च कालो द्विविधः । नित्योज्ज्वल्यते । तत्र

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । तथा च तैत्तिरीय-
शाखायां नारायणीये ।

सर्वे निमेषा जप्तिरे विद्युतः पुरुषादधि ।

काला'मूङ्गर्क्षाः काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वशः ॥

अर्द्धमासाश्च ऋतवः संवत्सराश्च कल्पिताः । इति

कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेष भगवन् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

तथा तत्रैव,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवेऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव असते पुनः ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिन्नः कालकालोऽगुणी
सर्वविद्यः प्रधानं क्षेत्रज्ञ इति । निर्गुणः संसारमोहस्थितिबन्ध-
हेतुरिति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

भूतानामन्तकालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यकालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालः परमेश्वरः ।

तस्य सर्व्वकर्मारम्भे अर्त्तव्यत्वात् तत्त्रिरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वंशकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममालु माङ्गल्यविबुधये हरिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमश्नुतम् ॥ इति ।

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तस्य स्मरणमित्याकांक्षाया-

माह ।

नित्यो जन्मश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

वाशिष्ठरामायणे कालस्वरूपं यथा,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।

ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः ॥

मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोदुभटः ।

स्वाकारसमया वक्त्रा वृतः किङ्करसेनया ॥

इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्टक्षया स्वीकृतनानामूर्त्ति-
स्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथा च भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाञ्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधास्यहम् ॥

स तया श्रद्धया युक्तस्तुष्टाराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति

अत एव लोकेऽप्याविहदागोपालं सर्वेऽपि स्नेच्छ्या एकैकां देवता-
मुपासते । तथा च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥

इति भोजराजशैवागमसंग्रहवचनेऽपि कालस्य मायाकार्यत्वं
सङ्गच्छते । अत्र स्वरूपार्थे मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-
स्मरणं । न्यूनं सम्पूर्णतां यात्वित्युक्तेः । तत्समर्पणं भगवद्गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्त्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कीन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदत्रापि च यो यां देवतामुपास्ते, स तत्र समर्पयेच्चैव
कश्चिद्विरोधः । देवीपूजादौ तथा शिष्टानां समाचाराच्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह भगुः ।

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सृष्टिं ससर्जं चैवेमां सृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

श्रुतिस्तु पूर्वमुदाहृतैव । तत्र जन्यकालेषु निमेषादिपरार्धान्तेषु
संवत्सरः प्रधानं, अन्ये गुणभूताः । “सोऽकामयत द्वितीयो मम
आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनं समभवत्तदेतामाश्रितः
संवत्सरोऽभवत्” इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः ।

अणुशश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति स्मृतेश्च ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरञ्चिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आश्रि-
पति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकालौ निरूपितौ । संवत्सरादि-
कालविशेषास्तत्कृत्यानि च अस्मत्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि ।
प्रकृतमनुसरामः । तत्रादौ वर्षनिरूपणम् ।

ब्रह्मचरित्रयविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

इति यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभिस्त्वारो वर्णा विभक्ताः, तथापि “नन्दास्ताः क्षत्रिया गताः” इत्यादिवचनात् यथाकथञ्चित्समाधानेऽपि क्षत्रियाणां वैश्वानाञ्च बहुपुरुषीयशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्राविव वर्णौ कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि-गृहि-वानप्रस्थ-भिन्नरूपाश्चत्वार आश्रमास्तथापि “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था-श्रमग्रहः” इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्णाना-हुर्मनोषिणः” इति सारसंग्रहवचवात् ब्रह्मचारि-गृहस्थसंश्रयासि-रूपास्त्रय एव आश्रमाः कलौ । तत्राश्रमधर्मस्वरूपं निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । वने वसेत्प्रजेत्” । इति विधिचतुष्टयम् । तत् यथान्ति-नादधीतेति विधिविहिताधानजन्यात्मनिष्ठसंस्कारः आहिताग्निं त्वं स च प्रशान्ताग्नेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिकृत्य आहिताग्निर्नामृतं वदेत् इत्यादयो धर्माः । एवं गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिकृत्यावकीर्णपश्चादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधिः समावर्त्तनम् । एवं दारकरणोत्तरं गृहे वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव गार्हस्थ्यम् । अत एव पत्नीमरणेऽपि संस्कारमत्त्वाद् गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कारः, किन्तु पत्नीसहायसाध्यकर्म्मस्वेवानधिकारः । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थाश्रमपरिग्रहः । एवं वने वत्स्यामीति यः सङ्कल्प-
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तद्वन्तमेवाधिकृत्य
अफालकष्टाशनीर्हुरेनस्वादयो धर्मा विधीयन्ते इति, गृहस्थतन्त्र-
स्थानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थाश्रमो नाम वनवासादयो
धर्मा एवेति कैश्चिन्निश्चितं, तन्निरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एवं प्रव्रजि-
ष्यामि, इति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तद्वन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्माः । तद्वयथा ।

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गौरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव-
कीर्णप्रायश्चित्तापत्तेः । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणापर्यन्तमना-
श्रमित्वम् । तस्यैव तथैवानाश्रमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः” ।

इति दञ्जोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केषुचित्कर्म्मसु स्नातकधर्मेऽधिकारः ।

इत्याश्रमस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्मास्तदितरधर्माश्चात्मलुक्ते संस्कारसारे सवि-
शेषतया द्रष्टव्याः । ऐकाग्र्यं तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वमुक्ताश्रमान्तराणां स्मार्त्त-
त्वेन दीर्घत्वमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशंसा ।

पराशरः,—चतुर्धामपि वर्णानामाचारो धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः परास्तुतः ॥

आचारात्कृते ह्यायुराचारादीक्षिताः प्रजाः ।
 आचाराद्धनमाप्नोति ह्याचारो हन्यलक्षणम् ॥
 आचारात् पूज्यते लोक आचारात् यश्च आप्रियात् ।
 आचारो हन्यकल्याणि अचारात् कुलवान् भवेत् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पयुरेव च ॥
 कुक्षितश्च सदा लोके विप्रो गतिविवर्जितः ।
 आचारहीनः पुरुषो हीनो हीनां गतिं लभेत् ॥

मतुः,—आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत् ॥
 एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगदुः परम् ॥

आचारस्यापि कर्ममूलत्वात् कर्मप्रशंसा ।

मात्स्ये,—

ज्ञानयोगसहस्रादि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोऽन्नं ज्ञानं तस्मात् तत् परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोऽन्नं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात् कर्मनियुक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

तथा,— देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणां चैव सर्वदा ।

• कर्म करोति बहूनां कर्म कुर्वन् यथोदितम् ॥

सामान्येनाह मनुः,—

यद् अत्परवशं कर्म तत् तद् यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाश्रयन् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति तदुक्तेः ।

शास्त्रविरुद्धेष्वपवाद-उक्तौ याज्ञवल्क्येन ।

कर्मणा मनसा वाचा यद्वाङ्मयं समाचरेत् ।

अस्वर्थं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकवचने विष्णुमित्रः ।

यमाय्याः क्रियमाणां हि शंसन्त्यागमवेदिभिः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । इति

तत्र,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्येत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः गुरुशिष्ययोः धर्मशास्त्रेभ्यः कर्मानुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

तथा च मनुयाज्ञवल्क्यी,—

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मा हि निर्वर्तमा ॥

योऽवमन्येत ते तूमे हेतुशस्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वर्हिष्काय्यी नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

तथा च मनुः,—

अर्थकामेष्वस्तननां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

श्रुतिर्हैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृती ॥

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

• सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रममागतः ।

वर्णानां साम्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपसंतुर्विधो वेदः । अखिलः साङ्गः । अङ्गानि तु ।

शिक्षां कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रञ्च वेदानां षडङ्गानि प्रचक्षते ॥

• कल्पपदेन स्मृतिः मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

याज्ञवल्करः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुयमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोऽश्विनीव्यासाः कात्यायनबृहस्पती ।

गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथा ॥

अहं याज्ञवल्करः । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिकः ।

अष्टादशस्मृतिवत् मत्प्रणीतधर्मशास्त्रं अध्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिस्ततः । तत्र शङ्खापस्तम्बाभ्यां प्रचेत्पु उक्तः । तत्र

यमस्मृतौ । देवल-सुमन्तु-जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-

पैठौनसि-पितामह-बौधायन-ह्यगलिय-जावाल-च्यवन-मरीचि-

कश्यप-नारद-दक्षाः । एते षट्त्रिंशत् ।

मन्वादिस्मृतयो यास्तु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इति भविष्यपुराणोक्तेः । योगियाज्ञवल्कर-बृहन्मनु-बृहद्वाता-
तप-प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ताः याः स्मृतय-
उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफ-शुनःपुच्छ-कार्ष्णाजिनि-
व्याघ्र-कण्व-जातूकर्ण-लोगाक्षि-व्याघ्रपादं-गर्ग-गार्ग्य-नाडीजङ्घ-
पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गीतम-शौनक-यज्ञपीथ-वैजवाद्य-शाव्यायन-
भीष्म-शौनक-भस्मक्रतु-ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायनप्रणीता-स्तासा-
मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि ।
श्रीलं श्रुति-स्मृति-प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं
स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदकं न पेयमित्यादि ।
एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्केरुक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्पजः काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्पः । नञ्चकामो
निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते ।

अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि श्रीलक्षणम् ।

यच्च हारोतेनोक्तम् । ब्राह्मणतम, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वमुप-
लक्षणमित्यवधेयम् । कृतां शिष्टानामाचारः श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्ष-
दृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्कणबन्धनादि । आत्मतु-
ष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वभौ निःशेषेण प्रकाशकृतः ।
उदिते इत्यादि दृष्टान्तः । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः, समयाधुषितः

अरुणकिरणवान् कालः उदितः । प्रधिरलतारकोऽनुदितः कालः ।
तत्र परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेन यन्त्रोऽग्निहोमः
प्रवर्त्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्यं वैदिकश्रुतिः ।

जाबालिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्त्तं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यबलशोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे गौतमः । “तुल्यबलविरोधे
विकल्प” इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनुः,—

• आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अथर्थास्तं चतुर्थं तु विद्या षष्टादश स्मृताः ।

अथर्थास्तम्; नीतिशास्त्रम् ।

. भविष्यपुराणे,—

षष्टादश पुराणानि रांमस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ष्णिश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

. विष्णुधर्माक्षरं विष्णुधर्मस्य भेदं इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्यपुराणि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादि-
कम् । पारस्करादिगृह्यसूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृह्येतानि ।
“श्लोकाः सूत्राणि” इति काण्वपाठाः । तत् स्मृत्यन्तरे श्लोक इति
प्रामाणिकानां लिखनं प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणाता ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुषं स्मृतिवाक्यसदृशं वाक्या-
न्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाणमेव ।
यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियान्नवक्तव्यः,—

साङ्ख्य योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्य-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्गन्धर्व इत्या-
द्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितं तद्वेदविरोधोपक्रमात् वेदविरुद्ध-
वामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु वैधर्हिंसानिवेध-
प्रतिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदङ्गे^१ नाप्रामाण्यपरम् ।

ॐकाराधिकारे योगियान्नवक्तव्यः,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येष भगवद्वाचकः स्मृतः ।

पञ्चरात्रार्थकुशलो मातृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकश्चेष्ट इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

सुक्ता तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत् प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वह्निष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मीधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्यैः । एतेन
सामुद्रिकवास्तुविद्यादि व्याख्यातमिति वास्तुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वास्तुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
हयशीर्षमयसं ग्रहादिघटनाशास्त्राणि पौरुषेया अपि प्रपञ्च-
सारशरदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रत्वेन महाजनपरिच्युताः सर्व-
देशीयाविगौताचारविषयाः प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् ।

(२) महाजनपरिच्युताः ।

वाराहं हादशक्षैव स्तान्दक्षैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
मात्स्यञ्च गार्ग्यञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

तथा,--

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकीयेन वर्ण्यते ।
नान्दीपुराणं तल्लोके नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्तान्दैकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत् पुनर्लोकं शास्त्रमेव मुनिव्रतैः ॥
एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव पठ्यते, तथा ।
अष्टादशेभ्यस्तु तथा पुराणं यस्तु दृश्यते ।
विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणादीति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
भागवतं कालिकापुराणमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यद्यपरं
प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्कन्ते, यच्च वायुपुराण-
देवीपुराणादि तदप्येतेषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण-
स्यैकदेशः । कूर्मपुराणे, इष्टपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^१ वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपतो द्विज ॥

(१) परिवर्धते ।

(२) दृश्यम् ।

(३) कल्पितानि ।

इत्युक्त्वा गणितम् । नारसिंहं, नन्दिपुराणं, शिवधर्माख्यं,
दुर्वासःपुराणं तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपदं न्याय-
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मशास्त्रादी-
न्युक्तानि ।

मनुः,—अनाम्नातिषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्नवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशङ्कितः ॥

धर्मेश्वराधितो यैसु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयां श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः^१ ॥

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

बहुभावापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविद्वर्म्मं यं व्यवस्येद्विचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मो नाप्त्रानामुदितोऽयुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानश्च शाब्दश्च विविधागमः ॥ •

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— अपर्यं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दत्तः,—(> १ > ७)

५१. २०. २२. २३.

उक्तं कर्म क्रमो नोक्तो न कालः स्मृत एव हि ।

हिजानान्मु हितार्थाय दत्तसु स्वयमब्रवीत् ॥

स्व/

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्येनैमिक्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरङ्गितैः ॥
 स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अज्ञानादथवा लोभात् स तेन मतिरिति भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षष्ठ्यक् षष्ठ्यक् ।
 विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्य्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 सदा तद्वा तु कार्य्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत उक्तं कर्म मन्वादिभिः क्रमकालावपि नोक्तावेव, ततो
 दक्षः कालं क्रमं च स्वयमब्रवीत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तद्वक्ष्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । “द्वितीये च तथा भागे
 वेदाभ्यासो विधीयते” इत्यादौ वक्ष्यमाणवचनैः क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिरपि । “नित्यकर्मणामष्टधा-
 विभागिनैव काल उक्तः । “नैमित्तिकेषु कार्य्येषु न कालसु
 विधीयते” इति न तेषु कालनियमः । तत्तत्पतनायैव तेषां

करणं । अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात्, उदयास्तमयं यावदिति वचनाच्च दिवसस्यैवाष्टधा विभागः, न तूषःकाल-प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभागः ।

अष्टमे स्नेकयात्रा तु बहिःसंख्या ततः परम् ॥

इति अष्टमभागानन्तरं संख्याया उक्तेः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यमिति वचनेन सर्वेषामेवादावेव प्रतिज्ञानात् ।

“उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते”

इति उषःकालादिषु कर्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एवं च सति “यामह्यं शयान इति अष्टधाभागभिन्नाया रात्रेः कर्म-कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्याद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दोऽजहत्स्वार्थलक्षणाया उषःकालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषां-चिन्मतं निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये नियतनिमित्तकं यत्तन्नित्यमुच्यते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्” “अहरहः संख्यामुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् । एवममावास्याश्चाहजन्माष्टम्येकादशीभ्रतादीनि नित्यानि । सर्वा-ण्येतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं भेदा यावदायुर्वीक्षायोगः फलान्श्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पज्ञेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

गृहदाहे क्षामंवत्या यजेत, रविसंक्रमणे स्नायात्, इत्यादीनि नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।
 काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव^१ तु ॥
 नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥
 अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते^२ ॥
 नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलाश्रुतिम्^३ ॥

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । विद्यमानादियन्त्रानां यथा
 पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्व-
 साम्यादित्यनैमित्तिकोभयपरम् । क्षयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
 रितक्षय एव फलम् ।

गौतमः,—

‘अशक्नो मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्यं तु,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवर्त्तते ।
 न संपारयिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायान् फलं न का प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्याः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं^१ न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो भंतः ॥

(१) दोषपातार्थमेव च ।

(२) अनुसङ्गफलाश्रुतिम् ।

प्रारब्धे काम्येऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथार्थं करोति, असमाप्तौ विरमेत् तत्राग्नेयोविधिश्चान्द्रायणं चेति । काले प्रारब्धस्य देवात्कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता । योगियाश्च वल्काः,—

अज्ञानादथवा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

स्कान्दे,—यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

अन्यत्र,—

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यतः ।

• यत्र यत्र विशेषस्तु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्मणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्व्वेऽविशेषादिति जैमिनीययोगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।

नित्यकाम्यकर्मणोः, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् इति न्यायेन

सकृदेवानुष्ठानम् । सर्व्वकर्मरश्मेः प्रणक्तेश्चारणं युथाह,

आपस्तम्बः,—

'तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

त्रिमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्म्मरन्ध्रेषु सर्वशः ।

तिस्त्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥

देवावाहनकालेषु भुतं कुर्यान्न संशयः ।

तद्वचनं कालनिरूपे लिखितम् । तत्र रात्रेस्तुर्गप्रहरे शयना-
दुत्थानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शिवम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्म्मणि कारयेत् ॥

अपवित्रः पवित्रोवा इत्याद्युक्तेः ।

अन्यत्र, यथाशक्तिकर्तैरङ्गैरपि नित्यं प्रसिध्यति ।

सर्वाङ्गानां तु संपत्तौ काम्येष्वेवाधिकारिता ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥

भूमिमात्रमभ्यते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्वकामलप्तात्मा सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा शय्यायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“रात्रिवासः परित्यज्य गुरुं तत्रैव चिन्तये”दिति

ब्रह्मवैवर्त्तकेश्च वृक्षान्तरं परिधाय लालादि प्रोक्ष्य पादप्रक्षालनाचमनादिशुद्धिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरन्मोलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति पठित्वा मनसा गुरुं नमस्कुर्यात् ।

° अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्युण्डीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्युक्तेः विष्णुस्मरणेनैव शुचित्वं संपाद्य वस्त्रान्तरपरिधानं विनापि
नामकीर्त्तनं कुर्वन्ति ।

अथनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्मधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायान्त्यशेषतः ॥

इति वचनान्मधुसूदननामकीर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुत्साहादिकं कर्म यत्त्वया प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदाज्ञायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यदाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृहाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया ।

यद् यत्कारयसीशान् तत्करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

संसारयात्रामनुवर्त्तमानं

तवाज्ञया श्रीगृहरेऽन्तरात्मन् ।

स्पर्धातिरस्कारकलिप्रमाद-

भयानि मां नाभिभवन्तु भृमन् ॥

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-

र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन

यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

इति करिष्यमाणसर्वकर्मणां भगवत्समर्पणम् ।

दत्तः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वाक्याद्देवोऽभ्यसनीयः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

चिन्तयेत् कायक्लेशांश्च वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमौ याम इति स्मृतिरन्नमालायाम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकमित्यादि ।

रात्रे सुरीययामस्य मुहूर्त्तौ यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति अशक्तस्य पञ्चान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च मानसे मतिमानृप ।

विशुद्धचिन्तयेद्धर्ममर्थं तदविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः कामम् । इति तत्र किञ्चिद्देदाभ्यासस्यानु-

ष्ठानार्थं धर्मार्थकामान् सोपायान् परस्परविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं कार्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानौ-
पयिक इति ब्राह्मसंज्ञा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्यानम् ।
शक्तेन योगाभ्यासोऽपि कार्यः ।

इज्ज्वाचारदमाहिंसान्नानस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मी यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

इति भगवदुक्तेः ।

• यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनूत्तमम् ।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । तथा,—

यस्मिंश्चैस्समर्त्तिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यश्चिन्तने ।

विघ्नो यच्च निवेशितात्मनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ।

• मुक्तिं चेतसि यः स्थितो 'गु' सुधिंयां पुंसां ददात्यन्वहम् ।

किं चित्तं यदद्यं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ध्यानं कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां हापरिऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्मो,—

नामसंकीर्त्तनं विष्णोः क्षुद्रस्खलितादिषु^१ ।

यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥

कले द्रौपदि राज्ञस्ति ह्येको महान् गुणः ।

कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं विशेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिंते सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सदाः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥

क्षचिच्च । सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥

तेन भक्तियद्वातिरेकेणापि नामकीर्त्तनमात्रादेव पापक्षयः ।

यावज्जीवं प्रणवमथवा व्याहरेद्भौद्भौ वा ।

यार्जुर्वेद्यं वसतिमथवा वारणस्यां विदध्यात्^२ ॥

त्यक्त्वा लज्जां कलिकलुषमलच्छेदकात्तीरयेद्वा ।

विष्णोर्नामान्यनिशममृतप्राप्तिरेषा चतुर्था ॥

इति, ईरयेदुच्चारयेत् । अत्र नामकीर्त्तनस्य मुक्तिहेतुत्वं

सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादकत्वेन ।

चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरोऽयतः ॥

(१) क्षुद्रस्खलितादिषु ।

(२) वाराणस्याम् ।

इति वचनात् । अशीचेऽपि नामकीर्त्तनम् ।

नारसिंहे,—

इति संकीर्त्तिते विष्णोर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां नष्टाश्च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिनामपि अधिकारः ।

यदा नृसिंहकल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्तं न उच्चरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

लेपाद्यशीचे सूतकादौ चैवेति व्यवस्था । व्रतेन नाशुचिर्देवर्षि-
पितृनामानि नतुच्चरेदिति लेपाशीचविषयम् । तथा च,

“सुन्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गो
ऽपि नास्ति ।

श्रीषधे चिन्तयेद्दिष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभञ्च मैथुने च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणं तनुत्यागि श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहं तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये वराहं च पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्ये च माधवम् ॥

इति षोडश नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥

एवमादीनां तत्कालविधानादेव नाशीचदोषः ।

तन्नास्ति कश्चैजं लोके वाचं मानसमेव च ।

न क्षीयते कलौ यत्तु गोविन्दनामकीर्त्तनात् ॥

संछन्दुच्चारयेदयस्तु जगन्नाथेति हेलया ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जगन्नाथेति यन्नाम कीर्त्तयिष्यन्ति ये नराः ।

अपराधशतं तेषां क्षमिष्ये नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकीर्त्तनीयानि तथा यो देवो
यस्येष्टः स तन्नामकीर्त्तनसृषिकीर्त्तनमपि कुर्यात् । ब्राह्मे सुहृत्ते
बुध्येत स्मरेद्देववरानृषीनित्युक्तेः । तद्विस्तरभयात्र लिख्यते ।

तदेव नामकीर्त्तनरूपाणि स्नानसम्बन्ध्याधिकारसंपादना-
नपेक्षणात् शयनादुत्थानमात्रेण कर्त्तव्यानि । यानि तु स्तोत्र-
रूपाणि उपरूपाणि वा प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यत्वेन विद्वितान्यपि
तानि स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रै च कर्मणि । सम्बन्धाहीनो-
ऽशुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सम्बन्धोत्तरकार्याणि ।

उत्थानानन्तरमात्रकर्त्तृत्वे तु लेपाशीचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादि-
व्यवधानस्यापि दोषत्वपक्षः । न हि तादृशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ-
सवनोयेन^१ यजेरन्नित्यादि, कालाशीचायनादरेणानन्तर्यमाद्वियते ॥

(१) सन्देहमिरासाव पृष्ठाङ्गवनीयेन ।

अथ प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायनः,—

पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कालेरूपलक्षणम् ॥

श्रोत्रियं सुभगाङ्गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गवः स प्रमुच्यते ॥

कल्मसुत्थाय यो मर्त्यः संस्पृशेद्भृङ्गं घृतं दधि ।

सर्षपाञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्मषात् स प्रमुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्पर्शं उषसि स्नानाद्यनपेक्षेति केचित् ।

वस्तुतस्तु स्नानादिशुद्धानन्तरं स्पर्शनम् । तथाचारस्य दर्शनात् ।

एतदस्मत्प्रियातामह-कृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रं कृते नीतिरत्नाकरे
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे,—

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्नावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजप्येषु मौनं चैवाष्टकसंस्तु ॥

कश्मीपयुक्तपठनीयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौनशब्दार्थः ।

मौनकालमाहाचार्यः,—

संख्ययोरुभयोर्यप्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्यं च दैवे च तथा मूलपुरीषयोः ॥

ततः कल्पं ससुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविद्येपमतीत्याप्यधिकं भुवः ॥

मेत्रं विद्धि सर्गः । मित्रोऽपानि समाश्रित इति वाक्यात् । अत्र
देशकालनियमः पुरुषार्थोऽपि नित्यकर्ममध्यपाठात्, दुरितक्षय-
फलकः न, परिसंख्यातदोषदुष्टत्वात् । अतएव देवलेन,—

सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुत्रयसृजेत्रित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालिकरणे
दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेगो कार्यम् । स्थानाच्चैव सलाश्रुता-
इति शब्दाशयाख्यस्थानच्युतस्यावेगकरत्वेनाशौचापादकत्वात् ।
नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगे सति
सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वान्न निषेधविषयत्वम् । आपस्तम्बः दूरा-
दवस्थाने मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं गत्वेति शेषः । अस्तमिते
वह्निर्ग्राममारादवस्थाने मूत्रपुरीषे वर्जयेत् । आरादूरे ।

मनुः,—

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं 'लोष्ट्रं' तृणानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

विष्णुपुराणे अयञ्जीयैस्तृणैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासु कर्षस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीतः,—प्राणास्ये वेष्टयित्वा मूर्ध्नि श्रीर्वायामासज्य
दक्षिणबाहुपार्श्वे कमण्डलुमाधायोत्सर्गं कुर्यात् । प्राणास्यवेष्टनं
वस्त्रादिना । संख्यानवहवः यदोक्त्वस्तो यन्नोपवीतं कर्षं दत्वा,
एतेनात्र उत्तरीयनियमः । मेहनोत्सर्गावुभौ ।

वायुपुराणे,—

शुष्केस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्वृणुदलेन वा ।

ऋक्ष्यैर्भाजनैर्वापि अन्तर्द्वाय वसुन्धराम् ॥

यमः,—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वोक्ते अपराङ्गे पराङ्मुखः ।

उदङ्मुखस्तु मध्याङ्गे निशायां दक्षिणामुखः ॥

अत्रेयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकप्रातःसायंकालयोर्दक्षिणामुख-
त्वम् । यमस्मृतेः त्रिमुहूर्त्तद्विं पूर्वोक्तघटिकादये प्रत्यङ्मुखत्वम् ।
पूर्वोक्तत्रिमुहूर्त्ताधोघटिकादये प्राङ्मुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा-
मुखत्वमित्यादि ।

याज्ञवल्करः,—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमवाय्वभः स्त्रीहिजम्बनः ।

एतेषामुत्सर्गोऽभिर्मुखवर्ज्यः ।

यमः, प्रतपस्थानमेव च ।

मनुः,—

छायायामन्धकारे वा रात्रावङ्घनि वा द्विजः ।

यथामुखमुखः कुर्यात्प्राणवाधभयेषु च ॥

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥

न जीर्णदेवायतने न वस्त्रीके कदाचन ।

सप्तत्वेषु च गर्तेषु न च गच्छन्नपि स्थितः ॥

गमननिषेधात् प्रह्वस्यापि निषेधः, उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दोष्प्रतिशयार्थः,

देवलः,—

वापोऽकूपनदीगोष्ठचैत्याश्वःपथिभस्मसु ।

अग्नौकाभ्ये श्मशाने वा विष्णून् न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो हस्तः, काभ्यः कमनीयप्रदेशः ।

यमः,—

पल्लवानि तड़ागानि नदीप्रस्रवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकृष्टं च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं परिवर्जयेत् ।

वर्जयेत् हस्तमूलानि चैत्यस्वप्नविलानि च ॥

राजमार्गश्चतुष्पथनिषेधो दोष्प्रतिशयार्थः ।

हारीतः,—

न चत्तरोपहारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

न तीर्थे न शस्त्रपूर्णे न यज्ञभूमौ यज्ञीयानां हस्ताणामधस्तात् ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

वशिष्टः, नोप्तेन शाहलोपजीव्यछायासु ।

शादलो हरितस्निग्धो भूप्रदेशः,¹ स्नां छायां प्रतीति शेषः ।
नोषरे न पराशुचौ तथा नाकाशे । आकाशे अट्टालिकादौ ।

यथाकाशः स्मृतो भीमस्तस्मान्नासंहते क्वचित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेक्ष च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंहतदेश एव आकाशः ।

आपस्तम्बः,—

स्वाच्च न मेहेत, न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात्, स्नां छायां
प्रतीति शेषः ।

विष्णुपुराणे,—उत्सर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरात्² तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यमः,—न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणांस्तथा ।

एतच्च ग्रीचानन्तरं,—

दृष्ट्वानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥

इति अशुचेः ।

सूर्यादिदर्शने मनुना प्राथम्येन स्योक्तत्वात्, कामतोऽधिक-
प्राथम्येन च ।

तेलाभ्यङ्गे तथा वान्ते मैथुने क्षुरकर्मणि ।

मूत्रोच्चारं नरः कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति शिष्टाः ।

शौचम् ।

यान्नवल्काः,—

गृहीतशिश्रुस्रोत्याय सृङ्गिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्धलेपप्रयकारं शौचं कुर्यादतन्वितः ॥

देवताः,—

अशौचान्नोत्सृजेच्छिप्रं प्रस्नाक्मेक्षारयोः स्वयम् ।

अन्यतोपविश्य शौचं कुर्यादित्यर्थः, शिश्रुधारणं वामहस्तेनैव,
धर्मविद्वत्क्षणं हस्तमित्याद्युक्तेः ।

हारीतः,—

गुदं लोष्ट्रेण प्रसृजित शुष्ककाष्ठेन वा ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्ट्रमाद्रौषधीन् वनस्पतीन् दूर्वामाच्छिद्य
मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन, पर्णेन निघर्षणं निषिद्धम् ।

व्यासः,—अश्मशूलफलाङ्गारैरुन्मृज्यान्नास्थिवर्हिषा ।

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनं, तदभावे, अश्मशूलफलाङ्गारास्थि-
कुशाद्रौषधिवनस्पतिदूर्वालोष्ट्रव्यतिरिक्तेन द्रव्येण, तदभावे लोष्ट्रेण
गुदमार्जनं ।

लोष्ट्रस्य विहितनिषिद्धात् विकल्पः ।

ब्राह्मे,—उद्धृतीदकमादाय सृत्तिकां चैव वीग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्री चेद्दक्षिणामुखः ॥

आह्वरन् सृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकतात्तथा ।

नाखुकुष्ठान्न वल्लीकान्न फालान्न च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराक्षैव शौचं शिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शौचमित्यर्थः^(१) ।

विष्णुपुराणे,—मृदन्तर्जलात्तथा,

शौचावशिष्टां शौचार्थं न दद्यात् लेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राग्वपन्नां^(२) च हलोत्खातां च पार्थिव ॥

शातातपः,—शुची देशे तु संग्राह्या शर्करास्य विवर्जिताः ।

रक्ता गौरास्तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

न मृदं नोदकं चापि निशायां न च गोमयं ।

न गोमूत्रं प्रदोषे च गृह्णीयादुद्विमान्नरः ॥

अशुद्धिशङ्कायां तु शिष्टाः,

अष्टाङ्गलानि खानित्वा उदरेक्षु मृदं ततः ।

वाग्नहस्तेनाधःशौचं कार्यम् ।

तथाच शिष्टाः,—

धर्मविहृत्क्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत्^(३) ।

तथैव वाग्नहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ॥

परं तु बालुकामयादिदेशे सर्वथा मृत्तिकाऽसम्भवे शौचलोपापसौ
गुणलोपेन मुख्यस्य चेति—

यस्मिन् देशे च यत्तोयं यां भूमिर्य^(४) च मृत्तिकेति ।

मन्वाद्युक्त्यनुरोधाच्च यथाकथञ्चित् मृत्तिकामात्रे ग्राह्यम् ।

मनुः,— एकालिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

(१) इति शेषः ।

(२) अन्तः प्राग्वपन्नाम् ।

शङ्कः,— तिस्रस्तु सृत्तिका देया कृत्वा नखविशोधनं ।

दक्षः,— अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणतः ॥

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया ।

आर्द्रामलकमानेन सृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति शेषसृत्तिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्षः,— न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सत् ।

एतल्लेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवलः,—

यावत्साध्विति मन्येत तावत् शौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौचसङ्ख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि समाधेयानि ।

मूलशौचे दक्षः,—

एकालिङ्गे तु सव्ये त्रिभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

मूलशौचं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

सव्ये वामे त्रिः । उभयोर्हस्तयोः । अत्र पादयोरनुक्तावपि पूर्व्ववत्

त्रयं त्रयम् । पूतावन्मूत्रोत्सर्गशौचप्रमाणानि । तदपेक्षया शुक्रोत्सर्ग-

शौचं द्विगुणम् ।

मनुः,— एतत् शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥

दक्षः,— यदुक्तं तु दिवाशौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिणुरोगी, एतद्विण्मूत्रोत्सर्गनिमित्तं,
विण्मूत्रलेपे तु मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, न सङ्गानियमः^१ ।

तथाच मनुः,—

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वाय्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्तपि ॥

तथा, — वसाशुक्रमसृङ्गजामूत्रविट्कर्णविट्-नखाः ।
श्लेष्माशुदूषिकास्वेदो द्वादशैते कृष्णां मलाः ॥
पक्षां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।
मृद्धारिणा तु पूर्वेषामितरेषां तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्मसाधारः ।

अत्र विशेषः यमेनोक्तः,—

मूत्रे द्विस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्तिस्र एवच ।
मृदः पञ्चदशमेध्ये हस्तादीनां विशेषतः ॥
एतदात्मनोयमूत्रादिस्पर्शशौचमुदाहृतम्^२ ।

देवलः,—

देशकालं तथात्मानः द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपस्थितामवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(१) पादयोर्द्वे गृहीत्वा च ।

(२) उत्सर्गकालादन्तर्ग परकीयेषु कथ्यते ।

परस्परं शौचितस्यैरेतोविषमूलजे तथा ॥

चतुर्णामपि वर्षाणां ह्यपुत्रिण्यमृत्तिकाः शृताः ।

(३) उपपत्तिः ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिणा तत्तु शोधयत् ।

न शुद्धितु भवेत्तस्य सृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्त्त,--

न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शूद्रास्तथाङ्गन्मः ।

गन्धलेपक्षयकरं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सह्यानियम इत्यर्थः ।

विष्मूत्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणं वृद्धपराशरः,—

उपविश्य तु विष्मूत्रं कर्त्तुरस्तं न विन्दते ।

स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुद्धृतेनापि ।

शिष्टाः,— कुर्यादनुद्धृतेनापि यदि निर्जन्तुकं जलम् ।

वितस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

कचिच्च,—अरिस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद्धारिण्यनुद्धृते ।

क्षिप्त्वाऽग्नावशुचिद्रव्यं तथैवान्धसि वा पुनः ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय

यत्नः कार्यः, सृण्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतन्न कार्यं ।

हारीतः,—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन सदा कमण्डलुं परिसृज्य

पूर्व्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

शङ्कलिखितौ,—

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽत्र सर्वंशो विष्णुः

स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

कृत्वा शौचमिदं विप्रो मुखं प्रक्षालयेत् सुधीः ।

मेधातिथिः,—आकारनिमित्तः,—कमण्डलुशब्दो न जातिनिमित्तः,
तेन सुवर्णरजतवाम्नादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय-
शुद्धिः कार्य्या, ब्राह्मोक्तेः, विष्णुस्मरणं विष्णुवशुकशौचाङ्गं
नाचमनाङ्गं, सोमादिषीर्क्षणं यथासम्भवं, इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः, शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ।

पश्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या, एतेन आचमनान्तरमेव
कर्माहंतालक्षणं शौचं भवति ।

देवलः,—प्रथमं प्राञ्जुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः ।

उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

दैवकर्माङ्गाचमनाङ्गपादप्रक्षालने, प्राञ्जुखत्वमुदङ्मुखत्वं वा पित्राच-
मनाङ्गं पादप्रक्षालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्यक्पादावनेजन-
मिति आपस्तम्बोयं आचमनार्थक्रियमाणं व्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—इत्येवमग्निराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

हस्तौ चामणिबन्धाभ्यां पश्चादासीत संयतः ।

शिखां बद्ध्वा वसित्वा दे निर्णिक्ते वाससी शुभे ॥

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोदच्छन्न विलोकयन् ।
 उदच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्कस्मृतेः ।
 न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैवमात्मानं न वीक्षयन् न लोकायन् ॥
 कम्पमानः संस्कृतं त्यात्मानं हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच् ।
 केशान्नीविमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 अथातः प्रथमात्तीर्थाद्दृष्टिणात्तिः पिवेत् समम् ।
 अशब्दमनवस्त्रावमवहिर्जान्वं बुहुदम् ॥

प्रथमात्तीर्थाद्वाह्यादित्यर्थः ।

द्विस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्तत्प्रे मुखम् ।
 नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः,—

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् ।

मरीचिः,—भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौन्वमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा विना यज्ञोपवीतेनेत्यादि ।

सोपानोक्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषवानाचामेदस्तेषावेष्ट्य वा शिरः ।

(१) न हसन् नैवाकलयन्मात्मानं न विलोकयन् । आकलयन् कम्पमानः

(२) कम्पमानः आत्मानम् ।

(३) अवहिर्जान्वबुहुदम् ।

गौतमः,—

वाग्यतो हृदयं स्पृश्यंस्त्रिचतुर्वाप आचमेत् ।

त्रिचतुर्वेति भावशुद्धापेक्षया, हृदयगामिनी रपः ।

भविष्ये,—समी चं चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखौ नृप ।

धनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुसमाहितः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिवत् पुनः ।

त्रिःपिवेद्वीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भरद्वाजः,—तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु

मुक्ताङ्गुलिकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

दत्तः,—

संघंत्याङ्गुलमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो सुखम् ।

संयताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्य^१ मेवमुपस्पृशेत् ॥

आपस्तम्बः,—

त्रिरोष्ठी परिमृजेदित्येके । सकृदुपस्पृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन

पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपस्पृशेत्, पादौ

शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सकृदुपस्पृशेदोष्ठाविति सप्तम्यन्वः ।

ओष्ठस्पर्शनन्तरं, दत्तः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चायेण संस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनी, तर्जनी ।

नाभिस्पर्शनानन्तरं व्यासः,—

पुनरपथ संस्पृशेत्, हृदयस्पर्शनान्तरं चाङ्गालम्बादुदकस्पर्शनम् ।

भविष्यं,—यङ्गूमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रसुखान्नागान् तेन प्रीणाति पार्थिव ॥

शिष्टाः,—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावत् सव्येन संस्पृशेत् ।

मनुः,—ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥

कायत्रैदेशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।

कायत्रैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं, ब्राह्मणीतीर्थे ब्रह्मादिदीपसत्त्वे बोध्यम् ।

अपः पाणिनस्त्वष्ट्राः पिवेदाचामति द्विजः ।

—सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

इति वचनादस्वस्पर्शपरिहारः कार्यः, बृहच्छ्रुतेन्द्रियस्पर्शनं नास्मद्देशे आद्रियते । कमण्डलुं स्पर्शनं सोमतीर्थेनेति हारीतवचना-
दुद्धृतोदकेन कमण्डलीगृहीतेनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमध्येन,
कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन इत्युक्तं, तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि
ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृतिः,—

कांस्येनायसपात्रेण तृपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्यादिपात्राणामाकारेण कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।
अन्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्कलिखितौ,—उद्धृतपरिपूताभिरङ्गिर-
वेक्षिताभिरनुवृत्ताभिः शूद्राश्चैकपाण्यावर्जिताभिर्नाचामेत्,
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन, अवेक्षिताभिरिति दिवा ।
रात्रौ तु यमः,— रात्राववेक्षिते नैव शुद्धिरक्ता मनीषिभिः ।
आपस्तम्बः,—

भूमिगतांस्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।
एतेन स्वयमहतेन आचमनं न शुद्धिहेतुः ।

वशिष्ठः,—तस्मादुदकपाणिभ्यां परिसृज्य कमण्डलुं ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ॥

पर्यग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः ।

ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्वाचमेत्, तथा
प्रदरोदके, तस्माभिश्चाकारणात् प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः, अकार-
णात् व्याधिव्यतिरेकेण ।

आतुराणां स एवाह,—

उदकेनातुराणान्तु तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ।

वशिष्ठः,—(७७-७७)

प्रदरादपि आपस्तदर्पणसम्बन्धः स्युर्न वर्णरसदुष्टा याः ८-
स्युरशुभागमाः ।

बीधायनः, पादप्रक्षालनोच्छेपेण नाचामेत्, यद्वाचामेत् भूमौ
स्नावयित्वाचामेत्,

आपस्तम्बः,—

नाग्न्यदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्व्यत् । आचामेद्वा पाणि-
संलुब्धोदकेन नाचामेत्, अग्निपर्युक्षणीपात्तजलशेषेण ।

याज्ञवल्क्यः,—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुद्धेरस्त्री च शूद्रश्च सक्तत्-स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तत इति श्लोष्ठप्रान्ते ।

हृत्पादानां परिमाणमाहोशनाः,—माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्मे,—स्त्रिशूद्राधिकारे,—क्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

शूद्राधिकारे गौतमः,—आचमनार्थे पादप्रक्षालनमेवैके ।

देवलः,— रेतोमूत्रशक्तयोश्च भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

शौचमेवं विधं प्रोक्तमिह चान्यत्र वर्त्तते ॥

शौचमत्राचमनं, उक्तैतत्पञ्चकीतिरिक्तानिमित्ते किञ्चिदङ्गरहित-
मप्याचमनं सगुणं भवति, कीवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिख-
सयज्ञोपवीतत्वापादशौचानामावश्यकत्वं, उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा-
दरः । अन्यत्र शक्तौ रात्र्यामपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहिताशुष्ठाने-
ऽप्यवैगुण्यम् ।

अथाचमननिमित्तानि ।

आचमनं त्रिविधं शुद्ध्यर्थं नैमिषिकापरमं च पुरुषार्थं कर्माङ्गं चेति ।

ब्राह्मे, — क्षुते स्नेहपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते ।

अववर्णः चाण्डालादिः ।

हारौतः, रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपूरीषोभोक्ष्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचामेत् ।

पैठौनसिः, उच्छिष्टरेतो मूत्रस्पर्शं उत्सृज्याचम्य प्रयतो भवति,
त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं, तं देशं उच्छिष्टादित्सम् ।

बीधायनः,— नीवीं विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

• वायुपुराणे, निष्ठीविति तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयतस्य वा ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शाखां मुक्त्वा तथैव, च ॥ •

विना यज्ञोपवीतेन, नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमनं कृतं न वा, आचमनजिमित्तं न वेति च ।

तथा,— उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं दर्शने वान्यवासिनाम् ।

मनुः,— अध्येष्यमाणश्चाचमेत् ।

आपस्तम्बः, श्वावातपर्यन्तावोष्ठौ उपसृशेत् । श्वावातपर्य-
न्तावलोमकौ,

यमः,— उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्य उपसृशेत् ।

उत्तीर्य जलान्निष्क्रम्य, अवतीर्य जले प्रविश्य, नोत्तरेदनुपसृशेत्,

• उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवलः,—यदश्वः शौचनिर्मक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षास्याशुचिलिप्तं च स्पृष्ट्वा चैव विशुद्ध्यति ॥

शौचनिर्मक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् ।

सम्बर्त्तः,—चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—

सिंहाणिकाद्यालम्बे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
स्त्रियाश्चालम्बे महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपस्पृश्याप्रयतश्च मनुष्यं नीविं
च परिधायोपस्पृशेत् आर्द्रं वा शकृदोषधिं भूमिं वा, अमेध्यं
चतुर्विधम् ।

देवलः,—दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधममेध्यं स्यात् सर्व्वं व्याख्यायते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानि^१ प्रचक्षते ॥

त्यक्ताः पतितकाण्डाला ग्रामकुकुटसूकरौ ।

श्वो च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षड्विधे धर्म्मतः समाः ॥

सव्रणः सूतिका, सूतीमन्तोऽक्षतरजस्वलाः ।

मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याश्चाष्ट स्वकालतः ॥

नेत्राशुविप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।

आर्द्रचर्म्मासृगिलितत्-दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥

मानुषास्थि श्वं विष्ठारितोमूत्रार्त्तवानि च ।

कुण्ठपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।

दुष्टे मूर्ज्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकर्षणादिभिः । यथोक्तशुद्धेः पूर्व्वं संस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सत्रणोऽत्र कुण्ठभगन्दरादिरोगयुक्तः । न क्षतव्रणादियुक्तः इति
बह्वः । स्तूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मत्तः
उन्मादरोगी, मृतबन्धुमृतकाशौची । एषां यथोक्तशुद्धेः पूर्व्वं
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दन्तलग्नाधिकारे देवलः,—

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेशे अत्यन्ताशौचात् ।

देवलः,—

ततः शरीरश्रोत्रेभ्योमलनिःस्यन्दविस्त्रवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादंशुष्विर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मुदम्भोगोमयादिभिः ।

लेपस्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्थं कथ्यते विधिः ।

शरीरश्रोत्रेभ्यः शरीरक्लिद्रेभ्यः, मूले द्वादशविधं पूर्व्वोक्तम्,

निःस्यन्दोलालादिः, तयोर्विस्त्रवः स्थानाञ्चलनम्, अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा, तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनोपोह्यते, तत्र शुद्धार्थाचमननिमित्तानि स्वीयविण्मूत्ररितसामुत्सर्गस्पर्शनञ्च । अशौचजलतदार्द्रभूस्पर्शनं, चतुर्विधमध्यस्पर्शतम् ।' निर्लोभोष्ठादि-
देशस्पर्शनम्, उच्छिष्टब्राह्मणस्पर्शनम्, बुद्धिपूर्वकातिचुद्रनिःस्नेह-
मानुषास्थिस्पर्शनम् ।

चाण्डालादिस्पृष्टस्याबुद्धिपूर्वकस्पर्शनम्, अमेध्यलिप्तप्रदेशस्य त्रि-
प्रक्षालनपूर्वकम्, आचमननिमित्तम्, अस्थिसञ्चयनोद्धं रोदनम्,
जलाशयप्रवेशोत्तरणे भुक्तमात्रवमनम्, चण्डालोदक्यासूतकीपति-
तशवतत्स्पृष्टदर्शनम्, रक्षाकर्दमस्पर्शनम्, परकोयद्वादशविधम-
लस्पर्शनम्, भासकाकवलाकावानरमार्जारखरोद्वृक्षसूकरकुक्कुट-
वराहचेलनिर्णोजकरजकचर्मकृत्यव्याधकैवर्ततैलकृतसुराविक्रयिनट-
नपुंसकवेश्यानां स्पर्शनम् ।

नाभेरुद्धं करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र स्नानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति, इति, वचनादुत्तमाङ्गे
स्नानमधिकम् ।

एवं च, एभिर्यदङ्गसंस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यर्द्धभागपरमेव । तथाचमनं कृतं न वेति
सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहश्च, एतानि शुद्धार्थाचमन
निमित्तानि ।

(१) घृतं, स्नेहसत्यागाः, भोजनपाने, चण्डालादिभाषणमिथ्याभाषणपरुषभाषण-
निद्रा दलघावनवस्त्रपरिवर्त्तनरथ्याक्रमणानि । द्वादशमलानां सत्यानात्पच्यवनम् ।
सानुपेतारनिःस्नेहपञ्चनसास्थिस्पर्शनम् । पञ्चनसास्थिस्नेहस्पर्शनम् ।

अथ पुरुषार्थाचमननिमित्तानि, अमकृतविकृतश्वासः, ब्राह्मण-
स्पर्शनम्, अग्निस्पर्शनम्, गोस्पर्शनम्, लोद्गादिरहितस्य हस्तस्य
दक्षिणं प्रत्युद्यमः, पादक्षालनं, शिखावन्धनं, नीविश्रंसनं, वस्त्र-
परिधानं, यज्ञोपवीतवह्निःकरणं, स्नानं, भोजनारम्भः ।

उच्छिष्टदोषरहिताम्बूलादिभक्षणं, शयनारम्भः, श्मशाना-
क्रमणं, अभ्यङ्गः,
श्मशानाक्रमणं, अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवात्राचामनं
पुरुषार्थः । श्मशानाक्रमणं नाशुचिकरम् ।

महाभारते,—

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते । इति ।
एतेषु निमित्तेष्वचमनस्योपात्तदुरितक्षयः फलम् । क्रियाङ्गाचमनं
सामान्यतः । .

क्रियाञ्च कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । इति,
वायुपुराणोक्तं, त्रिशेषतश्च, प्राणस्थायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतो-
ऽपि सन्नित्यादौ सन्ध्यास्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किंलिषमाप्नोति सत्यमीश्वरभाषितम् ॥

तथा,—

आदित्यञ्च गणाध्यक्षं क्षेत्रपालञ्च पार्वतीम् ।

आराध्याचमनं कार्यं सुधिया कर्त्तुमिदमेव ॥

लङ्घयित्वा च निर्माणास्तेषां त्रिदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मान्तरविशुद्धये ॥

इत्यादौ कर्मानङ्गाचमनम् ।

तथा,—

आङ्गे पिण्डदानादौ कर्मानङ्गाचमनम् । अतएव पैठके दक्षिणा-
मुख इति पादप्रक्षालने दिङ्मुखनियम उक्तः । शुद्धार्थाचमनमेव
कर्मानङ्गं न पृथक्कर्मानङ्गाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्ते रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्बः । भोज्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिसृजेत् । सकृदुपसृष्टेत् । भोजनपूर्वाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमात्रं संकृत् । अन्यत्र
सकृन्निर्वा । कलिलकासश्वासस्थ्याचत्वरश्मशानाक्रान्तेष्वाचान्तः
पुनराचामेत् । कलिलं कठिनं, श्लेष्मा, श्वासोव्यायामादिकाले
विकृतः, चत्वरं भूतादीनां बलिदानस्थानम् ।

शङ्खलिखितौ, मूत्रपुरीषष्ठीवनादिषु शुक्तवाक्वाभिधाने पुन-
रुपसृष्टेत् । शुक्तं परुषं आदिपदं शुक्तोत्सर्गस्याप्युपलक्षणम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः, ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्या-
तामलोमकौ, स्नानं पानं क्षुतं स्वापः । भोजनान्तः, रथोपसर्पणं,

वस्त्रपरिधापनं, भोजनारम्भः, कठिनश्लेष्मात्यागः, कासः, विकृत-
श्वासः, चत्वरक्राणं, श्मशानाक्रमणं मूत्रपुरीषोत्सर्गः, ङीवनं,
पक्षवाक्त्राभिधानं, शुक्रोत्सर्गः, इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्धये नैमित्तिके च यथासम्भवं, द्विराचमनेऽपि सक्तदेवेन्द्रियस्पर्शनं
कार्थं न हिः । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचारः पूर्ववत् ।

अथाचमनानुकल्पः, आपस्तम्बः, स्वप्ने 'सर्वथौ सिंहाणिकास्त्रा-
वालम्बे लोहितस्य केशानां अग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्बे
महापथं गत्वाऽमेधं चोपस्पृश्याप्रयंतमानुषम् । नीवीं च परिधाय
अप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं वा सक्ततोषधिं भूमिं वा उक्तनिमित्तेष्वचमनासम्भवे
आर्द्रगोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रद्वयस्पर्शनम् । तदसम्भवे
भूस्पर्शनम् ।

पराशरः,—

क्षुते निष्टीवने चैव दन्तश्लिष्टे तथा नृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

आदित्योचरुणः सोमोवायुरग्निस्तथैव च ।

त्रिप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

तद्वाक्यशेषात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शनमनुकल्पः ।

एषु च निमित्तेषु अवश्यमनुकल्प इति वाक्यान्तरेण च आचमन-
स्यैव विधानात् । दन्तस्निष्टे चाचमनविध्यभावात् कर्णस्पर्शनं
मुख्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे, —

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासस्य परिधायाचमेत् बुधः ।

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोष्ठस्यार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य तु ।

अविद्यमाने पूर्वोक्तेरुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

क्षुत्निष्ठीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनं, तदसम्भवे
गोष्ठस्पर्शनम् । तस्याप्यसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तदसम्भवेऽपि
दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽनुपातने ।

“कर्मस्य एषु नाचामेद्यक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥”

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्ममध्ये एषु कर्णस्पर्शनं मुख्यः कल्पः ।
स्मृत्यन्तरे, —

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

उभावपि च स्पर्ष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्ध्यति ॥

एतदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अत्राङ्गिरसौ, मधुपर्के च सोमे च अणु प्राणाहुतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्भिप्रौ यथान्नेर्वचनं तथा ॥

अनापिस्विति प्राणाहुतिसाहचर्यादापोशनपरमिति लक्ष्मीधरः ।
तदन्यजलपाने त्वाचमनम् ।

शातातपः,--

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्येहे तथैव च ।

ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्धयर्थे कटुतिक्तकषायादी, अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं नास्ति ।
नैमित्तिकं, स्यादेव । अतएव भट्टाः, परस्मृष्टताम्बूलभक्षणं
तदवसाने'नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतमः, दन्तस्निष्टे दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिर्भर्शनात् प्राक्
चुतेरित्येके । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नेव तच्छुचिः । अन्यत्र
जिह्वामर्शनात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो, तत्पेदोनोपलभ्यते इत्यर्थः ।

सत्यजिह्वाभिर्मर्शणे यावन्न च्यवते तावच्छुचिरित्येके मन्यन्ते ।
चुतेरास्यास्त्राववत् लालावत् निगिरन्नेव तच्छुचिः ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि, तदपि
निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनसिः, भूमिगता विन्दवः परास्मृष्टाः पूताः, विप्रुषः शुद्धाः,
द्विरोमक्लिप्तेष्वआचामेत् । विन्दवः आचमनविन्दवः, परास्मृष्टाः

(१) तदवसानानाचमनम् ।

(२) देवलः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नसंज्ञार्थं
लेपं मन्येत इत्यवत् ।

वशिष्टः,—न श्लेष्मणतोलेपः अशुचिरित्यर्थः । यज्ञाद्यन्तर्मुखे आचान्तस्याव-
शिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

सृष्टाः, पूताः न प्रत्ययहेतवः, अङ्गपतिता अपि रोमहयाद्र्भाव-
मापादयितुं समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

याज्ञवल्क्यः,—

मुखजा विप्रुषोमेध्यास्तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तश्लिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखविप्रुषः श्लेषविन्दवः, श्मश्रु चास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति,
दन्तसक्तं चास्त्रादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति, अच्युतं
तदन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिगिरणमनेन विकल्प्यत इति
विज्ञानेश्वरः ।

मनुः,—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽम्बुविन्दवः पादौ सृशन्ति तं शुद्ध-
भूगतेनाम्बुना तुल्या इति कृष्णकभट्टः । विस्तरस्तु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे च द्रष्टव्यः ।

बृहस्पतिः,—

प्रचरन्नन्नपानेषु यंदोच्छिष्टमुपसृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तौ न दूषति ॥

शौचं तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपसृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,— उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदन्नव्यञ्जनादिव्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूपः । इत्या-
चमनप्रकरणम् । •

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे,—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

तिन्तिडीविण्णपृष्ठश्च आम्बनिम्बी तथैव च ॥

अपामार्गश्च विष्वक् अर्कश्चोदुम्बरस्तथा ।

नारदः,—

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

आम्बपलाशविष्वानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः ।

कटुतिक्तकषायाद्या धनारोग्यमुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तद्यमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्तार्थं तेनाद्यन्तयोर्द्विराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणलेख्यम् ।

कात्यायनः,—

नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधापयेत् ॥
 उत्थाय त्रेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजापशुवस्त्रि च ।
 ब्रह्माप्रज्ञां च मेधाञ्च तन्नो धेहि वनस्पते ॥
 इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णुः,—

न दक्षिणापराशमुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखी वा वटाशनाकंखदिर-
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मेदापामार्गमालतीककुभ^(१)विष्णानान्यतमं
 कषायं कटुतिक्तं वा कनीनिकास्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलं,
 प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

हारीतः,—

काले पालाशकोविदारश्चेष्वातकतिल्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डी-
 वेणुवर्जं प्लक्षमासकवदरीकरञ्जशम्यशनकानीत्येके । दधित्य-
 हरितक्याश्वकर्णशालाशनकानीत्यपरे । विष्वखदिराम्बपालाश-
 शिरीषापामार्गानामन्यतममनाद्र्द्रम् । नातिशुष्कं नातिस्थूल-
 मपोथिताग्रं अनोष्ठग्रन्युदङ्मुखो वा वाग्यत आसौनोदन्तकाष्ठं
 भक्षयेत् । काले उषःकाले तिल्वकः, विष्वकः । शाकवृक्षः

(१) वकुलकुर्विन्दानामन्यतमम् ।

शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्थः,
एके अपरे, इत्युभयत्रापि वर्जयित्वेति शेषः, पालाशः आम्नातक-
वृक्षः, आर्द्रं सद्यच्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रं अपोयिताग्रमीषसूर्णिता-
ग्रम्, अनोष्ठग्रन्थि, दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् ।

विष्णुः, न पलाशं दन्तधावनं स्यात् ।

न स्नातकारिष्टविभीतकधवधन्यनवर्जितम् ।

न कोविदारशमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुगुलुः ॥

न वन्धुकनिर्गुण्डीशिग्रुतिथ्यतिन्दुकः ।

न पारिभद्रान्तिकामीचकशान्मलीषणवर्ज्यम्, मधुरं नार्द्रं नोर्ध्व-
शुष्कं न शुषिरं न पूतिगन्धं, न पिच्छिलं, दन्तकाष्ठं, भक्षये
दित्यर्थः । धन्यः, धमनः, पीलुः, गुडफलं, पारिभद्रः, पालधुया-
इति प्रसिद्धः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गुवांकतालहिंतालास्तथा ताली च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलं च सप्तैते दृणराजकाः ॥

दृणराजपलाशैश्च न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

इष्टकालोद्गपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

सुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्ज्येदन्तधावनम् ।

अत्र ये क्षीरक्षण्टकितित्तकटुकषाया अपि निषिद्धास्तेषां विहित-
निषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासात्यतिनिधित्वेनाप्युपादानम् ।

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्ज्येद्वृत्तिकामसु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥ इति—

वाक्यात्कषायक्षीरिणोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।
महाभारते,—प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरालतः ॥
क्षीरिणोवृक्षगुल्माद्वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ।
त्याज्यं सपत्रमज्ञातमूर्ध्वशृङ्गं च पाटितम् ॥
त्वग्बिहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशिंशपम् ।
ऋजुं वितस्तिमात्रं च कीटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्करः,—

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, अन्नाद्यायेति मन्त्रः, तेन दन्त-
धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति कात्यायनोक्तौ काष्ठसंस्कारत्वेन
मन्त्रजपविधिरिति भिन्नार्थत्वादनयोः समुच्चयः आयुर्व्वलं यशो-
वर्च इत्यादिमन्त्रलिखितः ।

अन्नाद्यायू व्यूहध्वं सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौचोमन्त्र प्रतिहयं पठनोयम् ।

विष्णुः,—

प्रक्षाल्य भङ्गत्वा तृज्जङ्घातृश्चौ देशे प्रयत्नतः ।

भारते—पतितोऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्वभीक्ष्णितम् ॥

ऐश्वर्य्यभङ्गमाप्नोति क्षिप्ते तदशुचौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे—

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां चैव सप्तमाः ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगोदङ्गत्वात्सप्तमं कुलम् ।

महाभारते,—

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्व्वस्त्रपि च वर्ज्जयेत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्हश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

प्रव्याख्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहे मुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्ज्जयेत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेश्वर ।

आदित्यदिवसं चैव तस्मादेनोमहङ्गवेत् ॥

तथाच—

श्राद्धादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य सुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो भोगत्वात् ।

सर्वभोगविवर्जित इति तच्चनात् ।

व्रतोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

अत्र अङ्गवैगुण्येऽपि धर्मः, नित्यकर्मांतरवदशक्तिकृताङ्गहानेऽपि फलोदयात्, काष्ठान्तरेण जिह्वोक्तेः, तोयगण्डूषैर्बहुशो मुख-
चालनं, दन्तकाष्ठप्रत्यन्नातत्वेन गण्डूषकरणे सङ्गदेवाभिमन्त्रणं,
द्वादशगण्डूषाणामेकसाधनत्वात्,

पैठीनसिः,—

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्णेन वा विशुद्धेन जिह्वोस्तेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुमगण्डूषयोर्विकल्पः पक्षादौ दन्तधावनम् ।

पर्णेन्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोस्तेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पर्णगण्डूषयोर्विकल्पः, पर्णपक्षेणोहः, तस्यापि वृक्षज-
त्वात्, अतएवास्मद्विशेषे सर्वदा आम्नपक्षेणैव दन्तधावनसमाचारः,
निषिद्धदिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे, धान्यमंसीत्यत्र रतसेमां
समसीतिवत् बहुजलगण्डूषे इत्यूहः कार्यः, सुसुक्ष्मो रग्निहोत्राद्यनु-
ष्ठानवत्, आयुरादिमन्त्रोक्तकामनारहितस्यापि मन्त्रः पठनीयः ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च तत् कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शस्नानमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

देवोपुराणे,—

नेत्रास्नानं निषेवेत दन्तधावनपूर्वकम् ।

(१) न रात्रिवाहः स्नायादिति मन्त्राण्ये तावत् वस्त्रान्तरपरिधानमुक्तम् ।
तत् पुरीषीर्त्तर्गयोश्चान्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

अञ्जनं सौवोराञ्जनमिति लङ्घोदरः, वैद्यशास्त्रोक्तमञ्जनग्रहणञ्च,
स्नातकधर्मत्वान्नित्यम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातःस्नानम् ।

न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माण्डे यद्वस्त्रान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोत्सर्गशौचानन्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णुः,—

प्रातःस्नाय्यावृणक्तिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् ।

कात्यायनः ।

यथाऽह्नि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाष्य नद्यादौ गृहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

अल्पत्वाद्दोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं, होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाह्नौति मध्याह्ने स्नानेऽतिकर्त्तव्यतातिदेशः, दन्तान् प्रक्षाष्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्वार्यत्वात् दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःस्नानस्योक्तं,
अनातुरः स्नानवर्द्धिष्णुरोगरहितः, गृहे चेदिति तत्प्रातःस्नानं
उपप्लवादिना गृहे क्रियते चेत् तदा स्नानाङ्गमन्त्ररहितस्नानम्,
अन्तर्जलजपमन्त्रसु तोयकुर्म्भानाभिषिच्यमानस्यापि स्यादेव, तत्र
युक्तिरग्रे वाच्या ।

दक्षः,—

लालास्त्रेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवहृद्भ्रसम्भ्रितः ॥

स्नवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ।

अस्नात्वा नाचरेत्काश्च जपहोमादि किञ्चन ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शरीरशुद्धिः, अदृष्टं नित्याचरणात्पापक्षयः,

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति देवे पैत्रे च कर्मणि ।

पत्निद्वारा तथा जाप्ये-दाने च विधिचोदिते ॥

अलक्ष्मोः कालकर्षी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अन्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्षी दुःसहदुरिता बालविधवा वा, दुर्विचिन्तितं स्वानिष्ट-
चिन्तनं, अन्मात्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन,

व्यासः,—प्रातः संचेपतः स्नानं होमार्थं तद्विधीयते ।

सृन्मात्रविधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तत्तुविस्तरम् ॥

होमार्थं विस्तराभावस्यार्थवादत्वाच्चिरम्मेरपि प्रातः संचेपविधिः ।

एवं प्रातरुक्तसंचेपविधिर्मध्याह्नेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तीर्थ-

स्नानादौ संचेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्याप्यतिदेशात्, काम्ये तु विशेषः शक्तस्य प्रातः संचेपेण

करणेन न फलं, नित्ये तु शक्तावपि संचेपेण नित्यकरणे प्रत्यवा-

याभाव एव, न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलमित्यभिधानात्,
तथाच स्मृतिः,—

स्नातस्य वक्त्रितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं लभेत् ॥ ”

योगियान्नावल्काः,—

उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषसि अरुणोदये, सन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवञ्च उदिते
रवावित्यनुकल्पः ।

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडास्नानं प्रकीर्तितम् ॥

अस्नातस्तु पुमान्नाह्नीं जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

आपस्तम्बः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तच्च अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनान्नित्ययोः प्रातःस्नानमध्याह्नस्नानयोः काम्यतीर्थादि-
स्नाने च स्नानाङ्गतर्पणम् । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणस्नानयोः,
स्नानदेशादिविचारोमाध्याह्निकस्नानप्रकरणे लेख्यः, परब्रह्मतत्त्वादि-
सप्तपिण्डानुद्धृत्य जलं प्रविशेत् ।

रूपतडागातिरिक्तपरकृतजलाशये पञ्च मृत्पिण्डान्, परकृतकूपे
पिण्डत्रयं, केषाञ्चिन्मते जलकुम्भत्रयमात्रोद्धरणं, सेतुजले पिण्ड-
त्रयं, कुम्भत्रयोद्धरणञ्च, इत्याद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः, अग्निमान्मापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः,
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तःप्रवेष्टव्यम् ।

तथाचिः, प्रादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुवृत्तस्नानाङ्गं, स्नानाङ्ग-
तर्पणञ्च अङ्गत्वादेव स्नानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात्तत्पूर्वं
पश्चाद्वा कर्त्तव्यम् । तत्र सांख्यवचनाभावात् स्नानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च स्नानस्य कर्माधिकारसम्पादकत्वमपूर्वद्वारकं, अपूर्वञ्च
तर्पणायङ्गसहितात् स्नानाच्च स्नानमात्रात्, तेन सन्ध्याधिकार-
सिद्ध्यर्थं स्नानं तर्पणं च कार्यम् ।

स्मरन्ति रत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं स्नानं प्रातः समाचरेत् ।

स्नात्वा संतर्पयेद्विद्वान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

संमार्ग्यं मन्त्रैरित्यादिना तर्पणानन्तरं सन्ध्याकरणस्य वाचनिक-
त्वात् । इदञ्च स्नानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव, सर्वाङ्गजलसंयोगस्यैव
स्नानशब्दार्थत्वमिति वक्ष्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरःस्नातसु कुर्वीत दैवं पैत्रमथापि वा ।

यत्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमध्याह्निकं वा संतर्प्य तोयेन पितॄन् मनुष्यानि ।
तदनुवादित्वाच्छिरःस्नानपक्षे संतर्प्येत्थैव परम् ।

जावालः, स्नानप्रकरणे,—

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

पद्मपुराणे,—

अनुवृत्तैरुवृत्तैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।
तीर्थं प्रकल्पयेद् विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।
दर्भपाणिसु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥
चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥
विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नखेनस स्तस्मादाजन्ममरणान्तकात् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।
नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकायासि वासिता ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी^१ ।
अम्बा^२ च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) केशी ।

एतानि पुण्यनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।

भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

सप्तवाराभिजमेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥

ज्ञानं कुर्यान्मृदां तद्ददामन्त्र्य तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

मृत्तिके हरे मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

नमस्ते सर्व्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य गङ्गेऽन्नागच्छेत्यावाहनम् । तीर्थेषु ज्ञानं न
'गङ्गावाहनं, न नदीषु नदीं ब्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरस्तु माध्याह्निकज्ञानप्रकरणे लेख्यः । अयं विधिर्वेदिक-
मन्त्ररहितत्वात् सर्व्ववर्णसाधारणः संक्षिप्तश्च । अस्य विधे-
र्माध्याह्निकज्ञानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वमेव, तेन प्रातःज्ञाने
दक्षस्मृत्या समकल्पत्वानुवादरूपता ।

एवञ्च मज्जनस्य पाश्चिकत्वात् ज्ञानशब्दार्थत्वं, किन्तु सर्व्वाङ्ग-
जलसंयोग एव ज्ञानम्, अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वेति एकस्य ज्ञानपद-
स्यानुद्धृतपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धृतपक्षे गौणत्वमिति विरो-
धात् । तेन सर्व्वाङ्गजलसंयोग एव ज्ञानशब्दार्थः, अन्तर्जलजपश्च-
तोयकुक्षेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । अनुद्धृतपक्षे इत्युक्त्वा च
जले नाभिप्रमाणे मन्त्रपूर्व्वकमिति ब्राह्मणवचनात्ताभिमात्रजले
ज्ञानम् ।

संक्षेपमाह योगी याज्ञवल्क्यः,—

स्नानमन्तर्जलञ्चैव मार्जनाद्यमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्थं परिकल्पनम् ॥

अधमर्षणसूक्तेन चिरादृक्तेन नित्यशः ।

अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः सम्प्रयोजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपन्नपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठक्रमादर्थक्रमो बल-
वत्तर इति न्यायाच्च पूर्व एव क्रमः । तथाच तीर्थावाहन-
जलालम्बनान्तर्जलजपमञ्जनानि षट् ।

असामर्थ्याच्च कुर्याच्छेत्, तथायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यञ्च इत्यभिधानात् प्रातःस्नाने नित्यं
संक्षेपविधिर्माध्याह्ने विस्तरासामर्थ्ये सत्येवेति वाक्यार्थः, तेन
निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिरिति सिद्धम् ।

त्रिरात्रसाधमर्षणस्नानविधिर्माध्याह्निके लेख्यः । अन्यवारुण-
मन्त्रपक्षेषु अत्र षड्वारुणपक्षो लिख्यते । वह्निरेव जलेन
देहक्षालनं, सृदा त्रिःपादप्रक्षालनं, आचमनं, वस्त्रद्वयधारणं,
पवित्रोपग्रहधारणं शिखायज्ञोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेशः ।
उद्धृतोदकपक्षे प्राङ्मुखतया उदङ्मुखतया वीपवेशनं, त्रिमात्रप्रणवो-
च्चारम् । इमं म' इति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिः गायत्रीच्छन्दः
वारुणो देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वरुण शुधी हव-
मद्या च मृत्युं त्वा मवस्यु राचके” अनेन तीर्थावाहनम् । तत्त्वा
यामौति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः वारुणो देवता
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः

तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः अहेलमानो वरुणेह वोध्य ऋणं
समान आयुः प्रसीदोः ।

अनेन मन्त्रेण जलस्यावर्त्तनरूपमभिमन्त्रणम् ।

उरुंहीति मन्त्रस्य, शुनःशेफ ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता
जलपाने, विनियोगः,

उरुं हि राजा वरुणश्चकार

सूर्याय पत्या मनवे तवाउ ।

अपदे पादाप्रतिधातवेक

रूपवक्ता हृदयाविधिश्चित् ॥

अनेन जलपानं, द्विराचमनम् । योऽर्व्वन्तमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता मार्जने विनियोगः । योऽर्व्वन्तं
जिघांस्ति तमभ्युमिति वरुणः, परो मत्तः परस्वा । अनेन
मार्जनम् । धान्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिःऋषिः सुष्टित्वन्तं यजुः,
यदाहुरिति गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, अन्तर्जलजपे विनियोगः,
धान्नोधान्नो वरुणं स्ततोवरुण नोमुञ्च ।

यदाहुरघ्ना वरुणेति शपामहे ततो वरुण नोमुञ्च, अनेन
जले निमज्ज्य जपः । उदुत्तमित्यस्य मन्त्रस्य, शुनःशेफऋषिः,
त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता, स्नाने विनियोगः । उदुत्तमं वरुणपाश-
मस्मदवाधमं विमध्यमं अथाय, अथावयमादित्य व्रते तवानागसो-

(१) मन्त्रे ।

(२) विधे ।

(३) तमभ्युमिति ।

ऽदितये स्नाम, इति मञ्जनम् । विष्णुस्मरणं सर्वस्नानेषु । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य । तत्र जलएव स्थित्वा माध्याह्निक वस्त्रमाणविधिना वस्त्रनिष्पीडनान्तं स्नानाङ्ग-तर्पणं यद्यपि प्राप्तं, तथापि, सन्ध्याहोमकालविलम्बशक्त्या संचेपतर्पणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,—

स्नात्वा तु विधिवन्नातर्ह्यात्त्रीशुदकाञ्जलीन् ।

सव्येन चोपवीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

आत्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन हृष्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यञ्जलि पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाञ्जलित्रय-दानम् । स्नानानन्तरं पैठौनसिः, अन्तरुदक-आचान्तोऽन्तरैव शुद्धो भवति, वहिरुदक आचान्तोवहिरैव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरैकं वहिरैकञ्च कृत्वा पादमाचामेत्,

शङ्खः, अनेन विधिना स्नात अन्मध्ये स्नानवाससा ।

परिवर्त्तितवासार्धं सीर्थेतीरमुपसृशेदिति ।

स्नानाङ्गतर्पणादौ स्नानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुः, सोष्णीवे धीते वाससी विमृयात् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र लक्ष्मीषधारणं शिरोजलनिर्गोजनार्थं, तथाच द्रोणपर्यणि युधिष्ठिरस्नाने ।

राजहंसनिभं स्नाय्यमुष्णीषं शिथिलापितम् ।

जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामि स्वमूर्धनि ॥

- तेनाङ्गेभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं, हारीतः, स्नात्वा न गात्र-
मवसृज्यात्, एतच्च स्नानाङ्गम् ।

तथा,—

स्नातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्जयेदिति वस्त्रपाण्यो
रुद्देश्य विशेषणत्वादविवक्षा, तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
मार्जने स्नानवैगुण्यं नाधर्म्यः ।

यत्तु,—

हस्तेन मार्जिते गात्रे स्नानवस्त्रेण मार्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनःस्नानेन शुद्ध्यतीति ॥

तद्भोगादिनाऽसहिष्णोरर्शप्राप्ते मार्जने स्नानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्,
इति प्रातःस्नानम् । अतः स्नानाङ्गानि, बोधायनः, न नग्नः
स्नायात् । स्नानाधिकारे जावालः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।°

तथाच,—नग्नः कौपीनवासा वा द्विवासाः स्नाति यो नरः ।

इथा.स्नानफलं तस्य निराशाः पिबेदेवताः ॥

इति अधोवस्त्रद्वित्वे बोध्यम् । शङ्खलिखितौ, अनश्वन्ननग्नः
स्नायात्, नाप्यु मेहनोद्धर्षणं कुर्यात् न पादेन पाणिना वोदक-
मभिहृत्यात् न स्रवन्तीं इथातिक्रमेदनवसिच्य, अमेध्योदकं परि
हरेत्, अल्योद्भक्ते न स्नायात्, न समुद्रोदकमवगाहेत् । अनश्वन्
ताम्बूलादिकमभक्षयन् स्नायादित्यर्थः, मेहनं मूत्रोत्सर्गं, शङ्ख-
प्रक्षालनाथे उद्धर्षणं जले न कुर्यात्, अनवसिच्य, तर्पणमकृत्वा,
नदीमतिक्रम्य न मच्छेत् । एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात्, अमेध्यो-

दकपरिहारः । सर्वजलकार्थेषु नाभ्योदके स्नायात्, प्रभृतोदक-
संभवे । समुद्रोदकं नावगाहेत न बहुतरं गच्छेत् ।

योगी याज्ञवल्करः ।

पादेन पाणिना वापि यज्ञ वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च वाधेत न च प्रक्षोभयेत्तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकं तु कर्माण्यन्यानि नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्यन्तानि नाचरे-
दिति लक्ष्मीधरः । एतदपि स्नानाङ्गम् ।

देवलः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वते न च पर्वतम् ।

नान्यं प्रशस्येत् तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतेनेषु च ॥

तथा, न चैतत्पेपहारयोः स्नायात्, चत्वरं पश्चादिमलिदान-
स्थानं, उपहारः द्वारसमीपम् ।

बौधायनः,—

श्मशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः ।

अप्रक्षाल्य पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यम् । तथा त्रिः पादौ प्रक्षालयेदिति
इदमनुवृत्तस्नानाङ्गम् ।

विष्णुः—न स्नानवर्णकधीरघं प्रयच्छे दम्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

स्नानं स्नानसाधनं कुशादि, वर्णकं, सुगन्धिद्रव्यम् ।

शङ्खः,—

उदकस्य प्रदानार्थं स्नानशार्ङ्गं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन ज्ञातो नचोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तर्पणात्पूर्वं तद्वस्त्रं न पीडयेत् ।

एतदपि स्नानप्रकरणोक्तद्वयम् ।

नारसिंहे,—

नद्यां स्नंत्वु च स्नायात् प्रतिस्नोतः स्थितोद्विजः ।

तडागादिषु तीयेषु प्रत्यर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

नरादापः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्सुच्यंते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म प्रत्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

एवञ्च सर्व्वस्नानाङ्गभ्रंशे प्रायश्चित्तमिदं, विशेषेणान्नाभिधानात्,

अन्यकर्मभ्रंशेऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, बौधायनः, नाप्सु सतः प्रयमनं विद्यते, न वासंसः

पञ्चलनं नोपस्पर्शनं, यद्युपरुद्धाः स्युरेतेनोपतिष्ठते, नमोऽग्नयेऽस्यु

सते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽङ्गयः । प्रयमणं

प्लवनं, वासः पल्लवनं वासोमलच्चालनं, उपस्पर्शनं देहमलच्चालनम् ।
अज्ञानाद् यदि प्लवनादिभिरेभिराप उपरुद्धाः स्युः, तदैतत् क्रियत-
इत्यर्थः, इति ज्ञानकालीनान्याङ्गानि ।

ज्ञानासामर्थ्यं ग्रीगी याज्ञवल्क्यः,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

आपोहिष्ठेति वै मात्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम् ।

आग्नेयं भस्मना ज्ञानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

यत्तु, सा उपवर्षेण ज्ञानं तद् दिव्यमुच्यते ।

वारुणश्चावगहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ।

कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।

मानसं प्रवरं ज्ञानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।

आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

आपोहिष्ठेति मार्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुणं मुख्यं, मन्त्रज्ञानादिकमपि तदसम्भवे तत्कार्यकारित्वा-
त्तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशंसायाम् ।

आत्मानदीसङ्गमपुण्यतोयां सत्यङ्गदा शीलतटा दयोभिः ।

तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र न वारिणा शुद्धयति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम्, तेनैतद्वाक्यशेषाद्ब्रह्माकाशान्तःकरणरूप-
निराकारविष्णुचिन्तनं मानसं, साकारचिन्तनं तदसामर्थ्यं ।

वशिष्ठः,—खस्थितं पुण्डरीकाक्षं मन्त्रमूर्तिं प्रभुं स्मरेत् ।

तत्पादोदकधाराञ्च निपतन्तीं स्वमूर्धनि ॥

चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्त्रिकां तनुम् ।

तथा संचालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम् ॥

इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतगुणं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति, तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरं, तत्र
ब्राह्मापरनामकं मन्त्रज्ञानं,

यथा योगी याज्ञवल्करः,—

शन्न आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुभिर्ऋद्धमन्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥

अथ भौमज्ञानं यथा, अङ्गप्रोच्छनादि कृत्वा गङ्गासृत्तिकादिना
सर्वाङ्गलेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेण उद्धृतासि वरप्रदे ।

कृष्णेनास्त्रिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

धरणि त्वं महाभागे भूमिस्त्वं धनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि सृत्तिके हर पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजिह्वे ।

त्वयाहतेन शपेन जीवांसस्त्वग्रसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदंष्ट्रीवृतसृंदालम्बे स्मृतः तथाप्यत्राति-
देशेन प्रवर्त्तते ।

वराहदंष्ट्राभिन्नाया धराया सृत्तिकां द्विजः ।

मन्त्रेणानेन योविभ्रन्मूर्द्धि पापात् प्रमुच्यते ॥

आयुषान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।

क्रमाद्भुवि दिवं प्राप्य कर्मात्मा मोदते सुरैरिति ॥

काम्यो यो मृदालम्भः, स सन्ध्योत्तरं कार्य्यः । आग्नेयं यथा, तच्च
भस्मना कार्य्यम् । तत्र मुख्यं गार्हपत्यभस्म, तदभावे स्मार्त्तभस्म,
तदभावे पञ्चब्रह्मसाधकं भस्म ।, न सर्व्वथा लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु ग्राह्यं कथञ्चनेति निषेधात् ।
मन्त्रस्तु ।

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण स्नानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरिणं सर्व्वदा ॥

इति वाक्ये—भस्मस्नाने आग्नेयमन्त्रः ।

अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपाऽरेताऽसि
जिन्वतीत्यनेन सर्व्वार्ङ्गे भस्मसंयोगः कार्य्यः । अथ वायव्यं,
गोक्षुरोद्भूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्व्वार्ङ्गे संयोगः ।

तत्र मन्त्रः,—

धातो वावो मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ।

तेऽग्नेस्वमयुञ्जन्स्तस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यस्नानं, तच्च अनभ्रवृष्टौ निरावरणस्यावस्थानम् । तत्र
कृत्तिकादिविषमपर्यायायुग्मर्चेषु दिग्गजोष्णिगतं गङ्गाजलमिति
बुद्धिः कार्य्या । रोहिण्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु सूर्य्यरश्मिभिरानीतं
गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्य्यं इति
मन्त्रमुच्चार्य्य अनभ्रवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसस्नानं, विष्णुपदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षणिकमेव
तथाप्यविद्योपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं, साकारे-

ऽपि गौणमेवेति, साकारनिराकारयोः गौणत्वाविशेषेऽप्याकतीर्थ-
प्रशंसायां व्यासेन गदितं यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये, कीर्त्तनात् ब्रह्माकारान्तःकरण-
वृत्तिरेव मुख्यं मनसं ज्ञानं, तदसम्भवे चतुर्भुजाद्याकारविशिष्टस्य
स्मरणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविद्याकल्पितव्यापकत्वगुण-
विशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाच्चेयमिति ।

यत्तु आकाशस्थमन्त्रमूर्त्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलिता-
मृतधारां ब्रह्मरन्ध्रेणान्तः प्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहक्षालन-
चिन्तनं तन्मन्त्रोपासकानां मानसज्ञानम् । जावालः,—

अशिरस्कं भवेत्, ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्त्तमनं दैहिकं विदुः ॥

इति ज्ञानद्वयम् । तथा,—

न्नाभेरधः प्रविश्यासु कटिं प्रक्षाल्य सृज्जलैः । °

जलाद्रङ्गकपटेनाङ्गशोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरःज्ञानासम्भवे, एतदसम्भवेऽङ्गप्रोक्षणं कुर्वन्ति,
इमान्यपि लालास्त्रेदादिलेपाप्रायत्यनिर्हरणार्थत्वेन प्रातःज्ञाना-
शक्तौ अनुकल्परूपाणीति बोध्यम् । इति प्रातःज्ञानं साङ्गं
निरूपितम् ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्काः,—

स्त्रात्वेवं वाससी धीते अक्लिन्ने परिधाय च ।

अभावे धीतवस्त्रस्य शणक्षौमाविकानि च ॥

कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन जायते ।

धीतं कार्पासं, शणसूत्रभवं शणं, अतसीभवं क्षौमम् । गौतमः,
वासांसि शणक्षौमवीरकुतपाः सर्वेषां, कार्पासं वाविकृतं काषाय-
मप्येके धार्यं ब्राह्मणस्य । वीरं कुशादिनिर्मितं, कुतपः पार्वतीय-
छागरोमनिर्मितः, कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्बः,
आविकं सार्ववर्णिकम् ।

मनुः,—

नं जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परप्लुतं वर्जयेत्, तदप्यसम्भवे धीतं सदा ग्राह्यमिति
वक्ष्यते ।

तथाच, शुक्लं स्वयं क्षालितं शुष्कं अजीर्णं परिदध्यात्, वस्त्रं,
अधोनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयेत् इति वचनाद्वरतो न्यूनमिति,
किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कञ्चनयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे, मध्यं वामकक्षां, प्राक्प्रान्तं
नाभी, वस्त्रं देहान्तराले प्रवेशयेत्, एतदेवोक्तम् ।

परिदध्यादवहिःकक्षानिवद्धा, ह्यासुरी भवेत्, एकदेशवह्निर्भावे-
ऽपि दोषः, पूर्वसदृशं वस्त्रं उत्तरीयञ्च कुर्यात् । उत्तरीयवस्त्रञ्च
समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं, तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव ।
आपस्तम्बः, नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत्, प्रतिनिधित्वेन
प्राप्तस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्यं, एकञ्चेत् पूर्वस्यैवोत्तरवस्त्रं च्छादयेतीति तत्समावर्त्त-
नाङ्गमेव, तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण क्षीमाजिनवल्कलादि-
ग्रहणम् ।

अत्र च आपस्तम्बः,—

देवागारे तथाग्राहे गवाङ्गोष्ठं तथाऽध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥ •

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्वरेद् दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरीयवस्त्रस्यापि यज्ञोपवीतवद्धारणम् । तथा च सव्येऽग्रे
उत्तरीयं निधाय दक्षिणं बाहुं उत्तरोयाद्वहिः कुर्यादित्यर्थः ।
आहञ्चापसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेति पितृनियमः, दैवेऽर्था-
देव सव्ये धारणं, अन्यकर्म्मस्वनियमः ।

शातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रं विजानीयाद्देवे पित्रे च कर्म्मणीति ॥

लिङ्गात्सर्वदा सव्यांशे उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वासः
कार्यमपिवा, सूत्रमेवोत्तरीयार्थे इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थे
विहितं तथापि ।

यज्ञोपवीते हे धार्य्ये श्रीतस्मात्तेषु कर्मसु ।
तृतीयञ्चोत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति,

वचनादविरोधाच्च यज्ञोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीयं प्रत्यान्वा-
तत्वेन धार्य्यम् । तस्य यज्ञोपवीतत्वात्यागेनैव वस्त्रवत्कार्य्यकारि-
त्वान्न वस्त्रमन्त्रेणाभिमन्त्रणं, किन्तु यज्ञोपवीतमन्त्रेण,

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति,

यत्र यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीयं
कर्माङ्गत्वेन विधीयते तत्कार्य्येऽपि यज्ञोपवीतं विधीयते !,

एवञ्च, न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थित इति भोजना-
दावपि तथैव बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापक्षयरूपफलं,
कर्मापकारश्चेति तस्येति बोध्यम् । यस्तु,

नैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्तमिति जपस्नानकालयोर्बहुवस्त्रनिषेधः, तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यज्ञोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावाच्च बहुवस्त्रत्वदोषः ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रमित्यादौ स्नाने एकवस्त्रप्रतीतावपि होम-
देवार्चनाद्यास्त्रिति आद्यपदेन स्नानेऽप्युत्तरीयं विहितमेवेति न
कश्चिद्दोषः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्र्य दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा,—

परिधास्ये यशोधास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टि रश्मे ।

शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्चा रायस्योषमभिसंख्ययिष्ये ॥

पूर्वधृते मन्त्राभाक्, नवत्वे उत्तरीयमन्त्रो यथा,—

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रावृहस्यती ।

यशो भगवन् मा विदव्यशोक्ता प्रतिपद्यताम् ॥

नवोष्णीषमन्त्रो यथा,—

युवा सुवासाः परिवीत आगात्त उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं घोराः स कवय उन्नयन्ति स्वाध्यायो मनसा देवयन्तः ॥

इति वस्त्रधारणम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगि-याज्ञवल्क्यः,—

प्रक्षाल्योरु सृदाग्निश्च हस्ती प्रक्षाल्य वै तथा ।

स्नत्वा संगृह्य वासोऽन्यं जंघे संशोधयेन्सृदा ।

उरु जंघाक्षालनं वारुणस्नाने गुदजलसंसर्गशोधनार्थम् ॥

तथा च पराशरः,—

अपवित्रीकृते ते तु कौपीनच्युतवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतश्चूतेन वारिणेति लक्ष्मीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा-

दीनां आच्छात्वा आच्छातं तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नरसिंहपुराणे,—न रक्तमुत्थलं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उत्थलं अधोनाभ्या उपरि जान्वाच्छादयतीति यत्रमाणादधिकं

तथा नीत्तरीयाऽधोवाससोः विपर्ययासं कुर्यात्, न रात्रिवासो

दिवा परिदध्यात्, रात्रिवासःपदेन शयनकालीनवस्त्रम् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हीति ।

तथा सर्व्वरांगान् वाससि परिवर्ज्जयेत्, कृष्णञ्च स्वाभाविकम् ।

तथा,—

नीलीरक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

शंखः,—

नीलीरक्तं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

चिरातं तु व्रतं कुर्याच्छिच्छ्वा गुल्मलतास्तथा ॥

स्नानार्हकश्च चण्डालादिस्पृष्टः, नीलवासोन्धारणेऽधिकदोष इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे,—

नग््नः काषायवासाः स्यात् नग््नः कौपीनवानपि ।

नग्नी द्विगुणवासाः स्यान्नग्नाश्चार्द्धपटस्तथा ॥

अकक्षोऽनुत्तरीयश्च नग््नो वर्ज्यो विवस्त्रवत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

पितृदेवार्चने होमे कुर्यात्कार्पासमंशुकम् ॥

क्षौमं वा वल्कलं वापि न कौशेयं कदाचन ॥

नोत्तरीयमधः कुर्याद्रात्रिवासोऽग्ने दिने तथा ।

न रात्रिवाससा स्नायान्नात्रं नोन्मार्जयेत्तथा ॥

बौधायनः,—

काषायवासाः कुर्वते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति, हव्ये कव्ये तथा हविः ॥

ब्राह्मे,—

प्रत्यहं चालयेद्वासो देवे पित्रेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्व्वधृतं केवलाख्यचालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्व्वधृत-
विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधाने
चालनं विनापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रचालितमिति-
शास्त्रेण तन्निषेधात् । तद्वचनं च, नाप्रचालितं पूर्व्वधृतं वासो
विभ्रयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आम्नातं तत्रैव
वस्त्रद्वयपरिधानं विहितं, तस्मात् चालनं कर्माङ्गमिव । अन्यथा
फलकल्पनगौरवापत्तिः । तेन शीतवारणादर्थे वस्त्रान्तरे नायं
नियम इति प्राचीनाः । वस्तुतस्तु पूर्व्वपरिहितं वासः प्रचाल्यैव
विभ्रयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्व्वधृतमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तेनोत्तरीयस्य
न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नग्नः स्यूत-
पटस्तथेति नग्नपदोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो
नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीर्णवस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् जीर्णोत्तरीयस्य सीवनमनु-
चितम् ।

महाभारते,—

स्वयं धीतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधीतेन नाहतेन कदाचन ॥

इति स्वधीतस्य कर्माङ्गत्वेन विधी निर्णेजकधीतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधो नित्यानुवादस्तुत्यर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन ग्रामस्य

निषेधः, वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थवत्त्वधारणे निषेधः,
वाक्यभेदादेव । कारुहस्तः सदा शुचिरिति दोषाभावाच्च ।

केवलं रजकधीतवस्त्रपरिधानेन कर्मवैगुण्यं पुत्रादिधीत इव
स्वधीतत्वाभावाच्चाधर्मः ।

यत्तु भट्टैः, रजकधीतं गर्हभारुद्धवस्त्रपरिधानमध्ये गणितं
तद्गर्हभस्पर्शदोषमभिप्रेत्य, गर्हभस्यास्पृश्यत्वात् । नृचास्पृश्यस्पर्शने
पुरुषस्यैव दोषो न वस्त्रस्येति वाच्यं चण्डालादिसंस्पृष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव
दुष्टत्वोक्तेः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेलस्य स्नानं यस्माद्विधीयते ।

तस्मात् पुरुषवद्वस्त्रं न गवाश्चादिवन्मतमिति ॥

केवलं सूत्रपुरीषादिलेपान्नलेपानुच्छिष्टलेपान् व्रते सलेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवतीति आपस्तम्बवचनादक्षपद्मस्य सूत्र-
पुरीषपदसाहचर्येणाभोज्यान्नपरत्वाद्भजकान्नलिप्तं धीतं न ग्राह्यम् ।

वस्त्रादीनामन्योपघाते देवताः,—

और्णकौशेयकुतपपटञ्जीमंदुकूलकाः ।

अल्पशीची भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः ॥

पटमत्रांशुपटं, सञ्जीफलैरंशुपटं इति याज्ञवल्क्योक्तेः, कौशेयपटेन
पटप्राप्तेः, पटोपादानस्य द्विकृतात्वापत्तेः । जीमपदस्याप्युपलक्षणं,
समानयोगित्वात् । पुनःसोऽपि ।

अत्यन्तं मलिनं पूर्वमग्निः क्षारैर्विशोधयेत् ।

दृढसतिः,—

वस्त्रवैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्त्वा तु शुद्ध्यै ॥

देवलः,— तान्येवामेध्यालिप्तानि क्षालयेत् साधकैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि ॥

तानि औष्णीदिकानि ।

विष्णुः,— अत्यन्तोपहतं सच्च क्षालनेन यन्न विरज्यते तच्छिन्द्यात् ।

शिष्टाः,— तद्विनिर्मात्यसंस्पृष्टवस्त्राणां क्षारवारिणा ।

देवलः,—

तूलिकासुपप्लानञ्च रक्तपुष्पाभ्वरं तथा ।

शोषयित्वातपे किञ्चित् करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाक्ष वारिणा प्रोक्ष्य नियुञ्जीत स्वकर्माणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

पुष्परक्तमिति हरिद्रारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि

शुचीनीति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपंभयात्, अतएव माञ्जिष्ठ-

रागादौ क्षालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्पासतन्तुकृतं वस्त्रं

दुकूलादिशब्दवाच्यम् । कौशेयं कृमिकोशोत्थं तसरिपट्टादि । औष्णं

अविलोमकृतं कम्बलादि । अंशुपट्टं वस्त्रकलतन्तुकृतम् । अतसी-

तन्तुकृतं क्षौद्रं तद्देशान्तरीयमिति विज्ञाः ।

यान्नवस्त्राः,—

सोषरोदकगोमूत्रैः शुद्धयित्वाविककौशिकम् ।

सन्धोफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपस्तथा ॥

उषरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा इत्यर्थः । बहुवचनं
पश्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम् । श्रीफलं बिल्वम् ।

उशनाः, पट्टादेश्च शुद्धान्तरमाह, कौशियानां गौरसर्षप-
कल्केनेति ।

याज्ञवल्करः, संगौरसर्षपैः क्षीमं शुद्धयतीत्यनुवर्त्तते । गौरः
श्वेतसर्षपः । क्षीमवदेव शाण्ड्यस्य समयोनिताच्छुद्धिरिति विज्ञा-
नेश्वरादयः । नववस्त्रमण्डस्पर्शं त्वविगानं समाचारप्रमाणकमिति
प्राचीनाः ।

अङ्गिराः,—

शौचं सहस्ररोम्नां वाप्यर्केन्दूनाञ्च रश्मिभिः ।

रेतःसृष्टं श्वसृष्टमधिकञ्च प्रदुष्यति ॥

शयनाशनयानानि रौमाणानि च यानि तु ।

वस्त्रास्थितानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाणानि कम्बलादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च
वायादिभिः शुद्धयतीति रुद्रधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिवस्त्रं
वायादिभिः शुद्धयतीत्यवगम्यते, अन्यथा पूर्वोक्तशुद्धीनां वैयर्थ्यं
स्यात् । तथा शय्यावस्त्रस्पर्शार्ककिरणादिभिः शुद्धिः, स्नापयव
नान्यकर्म्मणि ।

मृत्तिकासहतधीतेन रात्रिवासो न शुद्धयतीति शास्त्रात् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रमित्यादि महाभारतोक्तौ शयनकालीनवस्त्र-
यथेष्टाचारवस्त्रयोः कर्म्मणि निषेधाच्च । परकीयवस्त्रपरिधानविषये
गौतमः, निर्णेज्यादशक्तौ ।

ब्राह्मे, सर्वं विष्णून्शुक्रैश्च दूषितश्च मृदम्बुभिरिति उक्तत्वात्
कल्काद्यसम्भवे मृज्जलाभ्यामपि पट्टादीनां शुद्धिः ।

नीलीरक्तवस्त्रनिषेधेऽपवादमाह, स्मृत्यन्तरे ।

कृम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये तथैव च ॥

स्त्रीधृता शयने निली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

वृषस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्व्ववर्जं न दुष्यति ॥

प्रसङ्गाच्चर्मवालयोरपि शुद्धिर्लिख्यते ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिः,

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां मृद्भिरश्वसा । काश्यपः,
दृतीनां रञ्जनात् शुद्धिः । दृतिः चर्मकोषः, रञ्जनं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्टे,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरश्विनयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ।

चर्मग्रहणं तद्विकाराणां वरदादीनामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वराः ।
एवं सर्वत्रापि विकृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठादधोऽप्यव-
गन्तव्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्यावश्यं कर्तव्यं तत्प्रकारश्च लिख्यते, कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भावं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

श्रुतिः,—

यज्ञोपवीतीत्येवाधीयेताभ्यापयेद् याजयेद् यजेच्च ।

मनुः,— कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनेकेन तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते ॥

कात्यायनः,—

जडं तु त्रिवृतं कार्यं तन्मुत्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्यान्निवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

यज्ञोपवीतं तदुन्नेयं नातिक्लृप्तं नचोच्छ्रितम् ।

वामावृत्तं त्रिगुणं कृत्वा, दक्षिणावृत्तं नवगुणं कुर्यात्, तदेव च त्रिरावृत्तं चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्द्धृतं यथा कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उपासने गुरुणां ब्रह्मानामतिथीनां होमे जप्ये कर्मणि भोजने आचमने च यज्ञोपवीती स्यात् ।

निगमपरिशिष्टे, वामस्कन्धे यज्ञोपवीतं दैवे प्राचीनावीतीति इतरथा पितृयज्ञे नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतं आपृष्ठ-देशावलम्बं ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदं लक्षणया स्कन्धपरं, द्विस्कन्धावसक्त इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् ।

गोभिलः दक्षिणबाहुमुद्धृत्य सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं कक्षमवलम्बं भवति, एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवति । एवं प्राचीनावीती भवति ।

मनुः—

निवीती कण्ठसज्जने ।

ब्रह्माण्डे,—

यज्ञोपवीते हे धार्ये स्त्रीते स्नात्ते च कर्मणि ।

तृतीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे परिकल्पयेत् ॥

उपकर्मणि जन्मर्त्ते च्छिन्ने चैव विशेषतः ।

गुणक्षेदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥

नोपवीतं शिरः कुर्यान्न च नाभौ प्रधारयेत् ।

अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायाद्वह्निर्नयेत् ॥

मलापकर्षणे तैले मैथुने पित्तकर्मणि ।

अत्र कुर्याद्वह्निर्नयं नान्यत्रेत्यब्रवीन्मुनिः ॥

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मस्य यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्रं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

अयं मन्त्रस्तु पृथगुत्तरीयार्थतृतीययज्ञोपवीतग्रहणेऽपीति उत्तरीय-
वस्त्रधारणप्रस्तावे उक्तं, तस्य उत्तरीयार्थत्वेन भिन्नं आचमनं
कार्यम् ।

मनुः,—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्व विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

तस्मात्पुस्तस्य पुरातनस्य जले निक्षेपः कार्यः । तथा, मेखलादण्डा-
जिनाद्यवघाते त्रया हुत्वा यथार्थमुपेयात् । अवघातः पादमार्गेण
निःसरणं, तयो च ऋक्चयं तुभ्यन्तामङ्गिरः ।

पुनर्भगुः,—

अग्ने व्रतपत इति ऋक्चयम्^१ । इति यज्ञोपवीतविधिः ।

---

(१) अग्ने व्रतया इति ऋक्चयम् ।

• अथ तिलकधारणम् ।

स्नातश्चतिलकं हृद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विखेन तगरेण वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुद्धिरेव भवेन्नित्यमूर्द्धपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकर्मफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्द्धपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् श्मशानसदृशं हि तत् ॥

जर्द्धपुण्ड्राकिञ्चि नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु, उत्तमोमध्यमोहीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्तिदीपाकृतिः कार्य्या वेणुपत्राकृतिस्तथा ।

• पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ॥”

अथवा,

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं बाह्वोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गामृत्तिकया चैव स्नात्वा कुर्यात्तल्लामकम् ।

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्ठद्व्यङ्गुलैः सर्वकल्मषनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमथाव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च बाह्वोर्हृदि तथाश्रुतम् ॥

पाप्मे — जङ्घपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।

वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृति ॥

महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्म,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषश्च सर्वपापापहारकम् ।

तद्भूपोपयुक्ताग्निभस्म तद्वार्थम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधात्तिलकार्थं ग्राह्यम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेद्धारवतीसमुद्भवां सदा पवित्रां कलिकल्मषापह्नां ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

ग्रहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपीचन्दनं वाङ्मोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुंश्चिह्नितोः क्रियाफलं कोटिगुणं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं श्रद्धाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

कृत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाश्रयं बुधाः ।

सत्प्रतपाः, गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ॥

मृदं मूर्ध्नि वहेद्यसु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ॥

सुसुष्ठु सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्यदर्शनात्प्रदेशिन्या अनामिकया वा याज्ञम् । यदि आसां
मृत्तिकानां सौकर्यार्थं एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाङ्गतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यच्चैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदीह्नवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारस्तु
चमसवन्नित्यः । तत्र ललाटे सच्छिद्रपादाकारोऽङ्गुली दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्ये तु,

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुवि नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुमूले तु अरिहं मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुब्धपि ।

लक्ष्मीं वज्रःस्थले देवीं वांसुदेवं च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।
 प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्येवं विहितस्थानमन्त्राणि । अत्यन्ताशक्ती,—
 ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 नाभौ नारायणं स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥
 इति सर्वकर्मनुष्ठाने फलातिशयार्थं शङ्खचक्रादिधारणं शङ्खभूतं,
 वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच स्मृतिः,—
 नारायणायुधैर्निर्त्यं भूषिती यस्य विश्वहः ।
 पद्मप्लोतिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
 यत्तु निषेधवचनं पठति,—
 एकजातेरयं धर्म्मो न द्विजातेः कथञ्चन ।
 इति तत्र एकजातेः शूद्रस्यायं धर्म्मश्चक्रादिधारणमित्यर्थः ।
 द्विजातिपदमत्र क्षत्रवैश्यपरं, तथा च न क्षत्रवैश्ययोश्चक्रादि-
 चिह्नधारणं, ब्राह्मणानां तु तद्धारणस्य विहितत्वात् ।
 तथाच,
 उपवीतादिवह्नार्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥
 चक्राङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वेश्मनि । इति ।

तल्लेखनं च--

विलिखेद्देवचिह्नानि तुलसीगोपिकामृदा ।

इति वचनात् तुलसीमृत्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

. कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

. यश्चाङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,--

शृङ्गं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ॥

अत्र कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः मन्मथलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन ताम्रादीनां प्रतिनिधित्वेन कारणे न दोषः । .

• दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभ्रयाद्वै सुदर्शनम् ।

सव्ये शंखन्तु विभ्रयादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकारांयुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्बुद्धि ।

इति सर्व्वाङ्गेऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राह्मि मां पाप्मिनं घोरं संसारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातक्रसञ्चय ।
 अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयङ्करः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगेशस्तं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ कृष्णमुद्रा,—

कृष्णनामाङ्किता मुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 शंखाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णरौप्यमयी तथा ॥
 यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समो नास्ति वैष्णवः ।
 कृष्णमुद्राप्रयुक्तश्च करोति पितृदेवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणं सुखमालोक्य कुर्यात्तिलकधारणम् ॥
 सर्व्वथा उदके न पश्येत्, तत्र प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

अथ मालाधारणम् ।

- रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।
 . अरुद्राक्षधरो भूत्वा मृदयत्कार्मं च वैदिकम् ॥
 . करोति जपहोमादि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।
 इति । • सर्वकर्मसु एतद्वारणं नित्यम् ।

शिष्टाः—

- पुण्यानां परमं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
 रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोके प्ररच च ॥
 मूर्खो वाऽप्यन्धजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 रुद्राक्षं धारयेद्यसु स रुद्रो नात्र संशयः ॥
 इति फलश्रुतेः संयोगपृथक्त्वन्यायेन काम्यं च ।

धारणस्थानम् ।

- हस्ते वाह्ये तथा कर्णे रुद्राक्षं मूर्ध्नि धारयेत् ।
 अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवह्निचरेद् भुवि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।
 यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥
 दशकोटिगुणं पुण्यं धारणात्कथ्यते जपे ।

अत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं अपात्रयं, चतुर्दशकोटि-
 गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुरुषार्थधारणे' अपेक्ष्युक्तकामनां
 विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

अत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।
 दुर्लभस्त्वेकवक्त्रसु तथैकादश षोडश ॥
 त्रिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।
 एकवक्त्राः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 भक्तारन्ध्रकाले तु स्थाव्यूर्ध्वं स्थाप्यते यदि च
 अग्निस्तम्भस्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥
 स्त्रीतसि प्रतिस्त्रीतश्च स च याति सुहृर्मुहुः ।
 स च यावच्छरीरस्थस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥
 द्विवक्त्रो गोवधं हन्यासिवक्त्रः स्त्रीवधं तथा ।
 चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेन्नात्र संशयः ॥
 अगम्यागमनश्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 मुञ्च्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 षड्वक्त्रं कार्त्तिकेयसु धारयेद्दक्षिणे भुजे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद्दशशतं 'सार्धमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥'
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुञ्चचिद्भवेत् ।
 नववक्त्रं वामबाहौ धारणं मुक्तिदं मतम् ।
 लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामिव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निमेयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ।
 गोमेधफलसौभाग्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्मफलवाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेषां गुणा एते प्रकीर्त्तिताः ।
 समन्त्रं धारयेद्यस्तु फलं वक्त्रं न शक्यते ॥

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यत्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं ध्रुवम् । इति
 तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहोम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
 इति । तदुक्तं न हि, निन्दा निन्द्यं निन्दितुं भवर्त्तते अपि तर्हि
 सुखं स्तोतुम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैवं,—

पञ्चासृतं पञ्चगव्यमघोरस्य तथा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राक्षे धारयेत्तु जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चासृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्, जपेऽक्ष-
मालां वा कुर्यादित्यर्थः । समन्तकधारणपक्षे, हूं, क्लीं, मित्यादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तथा,—

रुद्राक्षान् कण्ठदेशे दशनपरिमितान् मस्तके विंशती द्वे

षट्षट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव ।

वाक्त्रोरिन्दोः कलाभिः पृथगभिगदिता ह्येकमेकं शिखायां

वक्षस्त्रिष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

अथ प्रज्ञाक्षधारणम् ।

तदपिकर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च ।

तथाच शिष्टाः,

यज्ञार्चं धारयेन्नित्यं विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शृङ्गचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कर्णावसत्तसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा ललाटफलकोलसदृशपुण्ड्रा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पक्वियन्ति ॥

अथ धात्रीफलधारणं,—

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः

सोऽश्वमेधाशुतं पुण्यं यामे यामे लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्थमेव ।

अथ तुलसीमालाधारणम् ।

अत्र शिष्टाः,

तुलसीकाष्ठमालायाः भूषितः पुण्यमाचरेत् ।

पितॄणां देवतानाञ्च कृतं क्षोष्टिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गं शिरसि बाहौ च
धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाहौ च भूषणम् ।

वहते यस्तु वै मर्त्यो देहे तस्य सदा हरिः ॥

इतिवचनात् तच्च विष्णवे समर्प्य धार्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा,—

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठे लग्नां वहेतु यः ।

अशुचिर्व्याप्यनाचारो मामेवैति न शंसयः ॥

स्कान्दे च,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया सदेति ।

चन्द्रशर्भणा प्रतिज्ञानात् वैष्णवेनावश्यं धार्या ।

अधारणे च दोषः—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकान्न निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाम्निना हरिः ॥

अथ विष्णुनिर्मात्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलार्थम् ।

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकार्याणि फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात्, पुरुषार्थं च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वहेन्नरः ।

अपर्युषितपापः स्याद् यावदयुगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मालतीकुसुमं खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

यस्य नाभिस्थितं पुष्पं मुखे शिरसि कर्णयोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मुखे च किम् ॥

तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णां वहेत्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रे स्थितं यस्य तुलसीदलसम्भवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाश्रयात् ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूर्ध्नि पुरीषकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाक्षपत्रं श्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रैव चाक्रानेत्तद्बीजं न च भक्षयेत् ॥

स्तान्दे च, निर्मात्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया इति

वैष्णवप्रतिज्ञालिखनात्तेनावश्यं धार्यम् ।

अथ शिखावन्धनम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्वशिखेन तु ।

विशिखी व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव कात्यायनः,—

स्नाने वद्वशिखीत्यनुवादः । एवञ्च सति,—

गङ्गायां भास्करे क्षेपे मातापित्रो मूर्तेऽहनि ।

मुण्डनं चोपयासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्ज्जयित्वा गयाक्षेत्रं विशालां विरजां तथा ।

इत्यत्रापि शिखावर्ज्जनमेव मुण्डनम् ॥

अतएव कात्यायनः,—

केशश्मश्रू वपते वाऽशिखमिति । सर्व्वदेशेष्वेवमेव समाचारः ।

अशिखं शिखां वर्ज्जयित्वेयं । अतएव नीचकेशनखश्मश्रुः । क्लृप्त-

केशनखश्मश्रुरिति मनुयान्नवल्करी । स्नातकधर्मत्वेन केशनीच-

त्वार्थं वपने कर्त्तव्ये । शिखावर्ज्जमित्येव कार्य्यम् । क्लृप्तत्वाच्च कल्पनं

केदनमिति मेधातिथिः ।

यत्तु दानधर्मं,

केशश्मश्रू धारयतामग्रा भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं कार्य्यं,

ब्रह्मचर्यादिव्वपनं तत्रोक्तेः ।

तिथिविशेषादौ क्षीरनिषेधः ।

ब्रह्मशातातपः,—

षष्ठ्यष्टमौ अमावस्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

एषु सन्निहिन्नं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

वामनपुराणे,—

क्षौरश्च रिक्तासु परिवर्जयेत् ।

तथा क्षौरं शुक्ले वर्ज्यम् ॥

तथा क्षौरं विशाखासु अभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पिष्टश्राद्धे रवेरंशपरिच्छये ।

क्षौरकार्यं न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥

अथ सुवर्णकुशादिधारणम् ।

लघुहारीतः,—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

स्वर्णरौप्यबहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे स्वतो बहुत्वम् । वाक्यान्तरात्
हस्तद्वयगतत्वाच्च । अत्र न स्वर्णमनघ्रां धारयेदिति पर्युदासादघ्रां
शुद्धमेव स्वर्णं कर्माङ्गम् । अनघ्राधारणे त्वङ्गवैगुण्यं नाधर्म्यः ।

कालिकापुराणे, —

कायस्थेन तु हेम्ना च कर्म यत्कुरुते नरः ।

आचरेत्तस्य तत्पापं वञ्चलेपं भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्थं दक्षिणस्य करस्य च ।

तेन अनामिकाव्यतिरिक्तस्वर्णधारणे' तस्य गौरवं बहुप्रायश्चित्ताप-
नोद्यं भवति । शुभे रौक्मे च कुण्डले इति मनूक्तकुण्डलद्वयधार-
णम् । वह्निर्माल्यं धारयेदन्यत्र रुक्ममय्या इति वशिष्ठोक्तज्ञातक-
धर्मरुक्ममालाधारणं, गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादेन गृह्णीयात् ।

यथार्थं चैतानि विभृयादिति हारीतोक्तेः । पापाचरणकाले
परिहृय्यम् । अनामिकायां प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेदिति वाक्य-
दर्शनात्प्रथमपर्व्वस्थाने स्वर्णं धार्य्यम् ।

तथा,—तर्जनी रूप्यसंयुक्ता ह्रिमयुक्ता त्वनामिका । इति-

वाक्यान्तरसाचाराच्च तर्जन्यां रजतधारणम् ।

सर्वालङ्कारधारणे मन्त्रः, यथा, अलङ्करणमसि भूयो अलङ्करणं मे
भूयादिति, नवरत्नयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवेति न लिखितम् ।

अथ कुशधारणं, तद्विचारश्च ।

कात्यायनः,—

हरिता यन्त्रिया दर्भाः पौतकाः पाञ्चयन्त्रियाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

ऋत्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः, पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यन्त्रीयाः, दर्शदियज्ञार्थाः । पाञ्चयन्त्रीयाः पञ्चयज्ञार्थाः, कल्माषाः, क्षणपाण्डुराः, क्षणा वा वर्हिषिवद्यास्तरणादि कुशे दीर्घत्वविधेस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋत्वाः । यत्र कर्मविशेषे दर्भविशेषा हरितादयो विहितः ।

अतः सन्ध्यादिकर्मसु दर्भमात्रं पवित्रञ्च यथोक्तलक्षणं सन्ध्या-
प्रकरणे उक्तम् । तत्र,

अव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इति कात्यायनीयाभिधानात् तथाविधकुशमात्रं याज्ञमित्यर्थः,
आदिपदेन यज्ञापिचरव्यतिरिक्तकर्मणि, ऋत्वं अरत्नीन्यूनत्वं,
दीर्घत्वं तदधिकत्वं आद्ये तु गोकर्णमात्रत्वं ऋत्वं ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आद्यं साद्याः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात्,—

अत्र प्रतिपद्वं, लुनातीति श्रुतेः, पिचरव्यतिरिक्ते सनाभिदलग्रहणं,
पिचरेऽप्युपमूलोच्छेदितं भवतीति पिण्डपितृयज्ञे च महापितृयज्ञे
च श्रुतेर्वाजसनेयिनां मूलसमीपे छिन्नस्य ग्रहणं, समूलस्य पित्रे
ग्रहणं शाखान्तरीयविषयम् ।

शिष्टाः,— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्तप्तमं क्रतुम् ।

छेदनं वह्निरिधानां नारोहिचर्मपादुके ॥

नकारः, काकाक्षिगोलकन्यायेन उभयत्रापि अन्वेति ।

तत्रापवादमाह, मरीचिः,—

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयोमतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनःपुनः ॥

नभस्यामावास्या कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेण, अत्र छेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिस्त्रापमध्येऽन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिशयनमध्ये छेदननिषेधस्यातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांक्षायां तत्र छेदितानां यातयामत्वं दोषः कल्प्यते,
भाद्रामावास्याछिन्नानामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मद्देशे चातुर्मास्यछिन्नकुशैः सद्य एव कर्तव्यं कुर्वन्ति
न दिनान्तरे ।

शिष्टाः,—

संग्रहाह्वत्तरं यावत्शुद्धिः स्वादिश्ववर्हिषाम् ।

अतःपरं न गृह्णीयाद्यज्ञादौ अपकर्षाणि ॥

गृह्यपरिशिष्टं,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरत्नयः ।

अयातयामान्वेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पिष्टतर्पणम् ।

अमेध्याश्चिल्लिता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यन्नभूमिषु ।
 स्तरणासनपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
 भूवोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।
 शिष्टाः,—वल्मीकोदककृष्यासु भूमिदग्धाश्च ये कुशाः ।
 शूद्रोत्पाटितगोक्षुर्णा अमृताच्छेदिता नखैः ॥
 ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृकर्म्मणि ।
 ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्ती तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीविमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।
 पत्रित्वांस्तान् विजानीयादयथा कायस्तथा कुशाः ॥
 तेन सन्ध्यादिष्टतस्य पवित्रोपग्रहादेर्होमादी विनियोगे अन्यत्र
 उपयुक्तरूपनिरिष्टिकविनियोगो नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साग्रं कौशं हिदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
 चतुर्दर्भपिञ्जलीरूपं पवित्रं, पञ्चत्रयेण पवित्रमित्यादि सर्व्वं
 सन्दिग्धप्रमाणकमनादृत्य ।

यत्तु पराशरः,—

ज्ञाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्म्मणि ।
 सन्ध्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो द्विजैः ॥

तत् यत्र कर्मणि कुशसृष्टिधारणेऽनिर्व्याहस्तकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येऽपि पवित्रलक्षणलक्षितकुशद्वयेन वटुकरणपरं बोध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वटुपरं, तेन ग्रन्थिस्थस्य पवित्रस्य न तेनाचमनकरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयाच्चचाचामेव ब्रह्मग्रन्थौ करे स्थिते । इति निषेधात् ।
श्रिष्टाः,—

संख्यज्य वेष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सङ्गप्रदक्षिणीकृत्य 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्ती भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । अत्र सकृदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपतां
नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रत्वं सन्ध्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वटुरुपमद्विरुद्धम् ।

यस्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मग्रन्थे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तद्वयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थि-
परमिति न कुशवटुरूपेण सर्वार्ङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।

श्रिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पर्व्वं स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्य्यं विप्रेण नित्यशः ॥

(१) पवित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविशिष्टरक्तिः ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपक्षः सर्वाङ्गतः ।

कात्यायनः,—सव्ये पाणी कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्येः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सव्योपकृताभिहितत्वात् सव्याङ्गमेव । तथायमर्थः ।

अथ सव्यपाणावपि पवित्रं सव्यायां तु सव्ये पाणी वहवः
कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।

उप समीपे गृह्णन्ते मार्ज्जनाद्यर्थमिति उपग्रहाः, तेन बहुकुश-
धारणं दृष्टार्थञ्च । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिष्ठ-
त्यर्थं पुनर्व्यचनं, अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मग्रन्थियुक्त-
पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सव्यादिकर्मासु । इत्यत्र
सामान्यतः आदिशब्दोपादानाद्ब्रह्मयज्ञादिव्यपि ब्रह्मग्रन्थियुक्तं
पवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च तुल्यबलत्वाद्देवकल्पिकमेव । तेन
ग्रन्थिं विनापि पवित्रोपग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैगुण्ये, केवलं
ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन ग्रन्थिप्रसङ्गः ।

अग्रन्थं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । इति वचनात्
करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिबेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते हिज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुशे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुङ्क्ते यज्ञफलं तथा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च अग्निरहितकुशधारणं
मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साज्ये हस्तैर्कासाध्ये कर्मणि वेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसक्तु । इति, असक्तु वेदस्फेषु
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुरुषार्थमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः । इति वचनात् ।
धारयेदित्यनुवृत्तौ मनुः,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले । अत्र वेदः कुशमुष्टिः,
तद्ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भैरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुरुषार्थधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ सन्ध्या ।

योगी याज्ञवल्करः,—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्याप्रासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापादयामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दक्षः,—सन्ध्याह्वीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदत्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलमश्नुते ॥

हारीतः,—

पूर्वां सन्ध्यां सनक्षत्रामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेद्विद्वान् यावदादित्यदर्शनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशो द्विजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं नृतः स्त्रा चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्वामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्वहिष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

सन्ध्यां नोपासति विप्राः कथन्ते ब्राह्मणः स्मृताः ।

कामं, तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्करशतातपौ,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अमृतं मद्यगन्धश्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्यान्नं वह्निः सन्ध्याभ्युपासिता ।

प्राकृती एकगुणफला ।

योगी याज्ञवल्करः,—

वृषिज्ञासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्यामुद्धर्त्तमात्रं हि ज्ञासवृद्धौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्ये नोदिते रवौ ।

बौधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्व्यां नातिक्रान्तां तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते त्राह्मणाः स्मृताः ॥

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्राह्मण्डे,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

या सन्ध्या या तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याताः सन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्ववन्ति सङ्ख्यांशुमुदयन्तां दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वं ऋषयश्च तपोधनाः ।
 सन्ध्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या कज्रभूतेन वारिणा ॥
 कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सन्ध्योर्द्वयोः ॥
 मध्याह्ने तु सकृत्तोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
 तं सूर्यं सन्ध्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥
 त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च संगमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणां च सन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पितृजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सन्ध्या ।

'सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधिनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिश्च्यते ॥

सन्ध्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे
 अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधिनि जनवर्गस्य
 साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते, पुनश्च प्रसुतत्वादादित्य-
 मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।
 स्वात्मानं सर्व्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य्य-
 मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्य्या, एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

अतएवोक्तम् ।

सन्ध्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विजनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानव्रतति ।

एवञ्चाञ्जलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, तादृशध्यानसहितोऽञ्जलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति द्वयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षणञ्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तयैव च ।

देवताभाववृत्तं तु हयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीं छन्द एव च ।

आपसु देवतं प्रोक्तं विनियोगासु मार्ज्जने ॥

सर्वत्र पावनं कर्म चाङ्गिज्ञानासुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रसु ह्रुपदायार्घमुच्यते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्यैव तु देवतम् ।

सौत्रामण्यामवभृथस्नाने च विनियुज्य च ॥

ह्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्त्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥

सन्ध्यामुपासते यदयदयथावत्तां निबोधत ।

द्वेष्टानामिमुखी भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आचान्तः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ।

कात्यायनः,—

कर्मान्ते वारिणात्मानं परिक्षिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी पाञ्चवल्कलः,—

त्रिराहत्या तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतिस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्द्धं सृचं तु प्रक्षिप्य ऊर्ध्वं सार्द्धं तु विक्षिपेत् ।

अधोभागविस्फटाभिरसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्वतोर्थाभिकक्ष ऊर्ध्वं संमार्ज्जवाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन भार्जनं कारयेत्ततः ॥

शन्न आपसु द्रुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

शन्न इति भार्जनं काम्यमपिकार्यम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राञ्जुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्रावासनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिर्भूतः ।

सुतसं^१ छन्द इत्युक्तं श्रीकूर्मो देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः, पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिक-
त्वादत्रापि कार्यम् ।

संवर्तः,— ओँ कारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्वकर्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिब्राह्मणम् ।

व्याहृतोनाञ्च सप्तनामृषिश्चैव प्रजापतिः ।

गायत्र्याणिगदुष्टृप् च ब्रह्मती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतो चैव छन्दास्थेतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो ब्रह्मस्मतिरपाम्पतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादित्यादिब्राह्मणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्यो देवताऽग्निमुखं तथा^१ ।

छन्दस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादि ब्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरृषिः शिरसो यजुरव्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

सशिरस्कान् त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिर^२सोवाचस्यतिवीधायनास्तथा ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) ब्राह्मेत्यादि ।

(२) सच्छन्दस्य विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरौ वाचस्पति ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कात्यायनः,—

भूराद्यास्तिस्त्र एवेता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा-
व्याहृतीत्यर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः साष्टं दशौ कारसमायुतम् ।

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भकोऽरेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणेनोक्तः पूरकं वामतश्चरेत् ॥

नासग्राह्यं यद्वायो रोधः पूरक उच्यते ।

कुम्भो निश्चलनिश्वाप्तो सुच्यमानस्तु रेचकः ॥

नाभौ त्रिणुं चतुर्वाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अजस्रं रक्तगौराङ्गं ललाटे शुभ्रमश्वरम् ॥

पूरकादिषु संचिन्त्य तेषु साधुज्यमाव्रजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके, अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापीडन-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापीडनश्च कुम्भके, वाम-
नासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

इति पूरकादित्रयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादितिरभ्यासेन, समाचारस्तु न नवधापक्षस्य किन्तु त्रिविधपक्षस्यैव ।

विष्णुपुराणे,—

प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवीजः, तद्गृहीतोऽवीजः, सन्ध्यायां सवीज एव, मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गाभ्यासः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जप इत्युक्तेः” अर्थचिन्तनं प्रणवव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्मात्मानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

सावित्र्याश्चैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपास्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः संततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विभुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्मार्थकाममोक्षेषु बुद्धिहृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्बोधयिता यश्च नित्यात्मा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेण्यं तु सत्यधर्माणमोश्वरं ।
 छिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेत विष्णुसंज्ञितम् ॥
 भ्राजते दीप्यते यस्मादुज्जगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्मादुर्भग इति स्मृतः ॥
 दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्मादेव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदैवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च सूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तु जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भगः स्तूयते वै मुमुक्षुभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य विविघ्नस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यश्च द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्यायमनं कृत्वा आचमेक्यतोऽपि सन् ।

।ङ्, —

उपसृशेत्ततः पञ्चामन्त्रेणानेन धर्मवित् ।
 अन्तस्तरति भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोऽन्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेण्यं वरणीयं तज्जन्म ।

(२) वरणि ।

याज्ञवल्करः,—प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य हृत्तेनाब्धैवतेन तु ।

आपोहिष्ठेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

आपः पाण्योः सम्प्रदाय त्रिः पठेदुपदारुचम् ।

तज्जलं मूर्द्ध्नि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।

सम्यासुपासते यद्वदिति वाक्येन सम्याङ्गत्वावगमात्फलश्रुतेर

वादत्वं, “समुद्धृत्योदकं पाण्योर्जम्बा त्रिर्द्रुपदां क्षिपेदिति”

व्यासीक्तेश्च ।

कात्यायनः,—करेणोद्धृत्य सलिलं घ्राणमासज्यं तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सक्तद्वाघमर्षणम् ॥

उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत्त्रिकेणाञ्जलिमभ्यसः ।

त्रिकेण प्रणवव्याहुतिगायत्र्यात्मकेन ।

योगी याज्ञवल्करः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

आदित्वाभिमुखं स्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सम्ययोर्हयोः ॥

अत्र सायं प्रातरञ्जलिद्वयं तत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः ।

मध्याह्ने त्वेक एवाञ्जलिरिति व्यवस्था, अञ्जलिप्रक्षेपकाले

सम्यास्वरूपध्यानं, तत्प्रकारश्च जपकाले वक्तव्यः ।

यत्प्रदक्षिणं प्रक्राम्य'न्ति पाप्मानमपधुन्वति, असावादित्यो ब्रह्मेति

‘शुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तत्रोद्यन्तमस्तंयान्तमिति तैत्तिरीयश्रुति-
वाक्यशेषाभ्याङ्गप्रदक्षिणे असावादित्यो ब्रह्मेति पठनीयम् ।

मध्याह्नं प्रकृत्य योगी याज्ञवल्क्यः,—

अथोपविष्टेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंसः शुचिप्रदेतानि पावनानि शुभानि च ।

एतज्जपेदुर्ध्ववाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्पञ्चालिरामतः ॥

जर्द्धवाहुस्तु मध्याह्ने इति वाक्यदर्शनात्समाचारात्तथैव कार्यम् ।

कात्यायनः,—

उदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्म्मजं पापं सर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदृत्यं च जपेन्नम्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

कात्यायनः—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सम्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्म्मनीषिणः ॥

मध्याह्नं उदये वापि विभ्राडादीच्छया जपेत् ।

तदसंसक्तपाष्णिर्वा एकपादार्द्धपादपि ॥

कुर्यात्कृताञ्जलिर्वापि जर्द्धवाहुरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलग्नगुल्फद्वयो भूम्यलग्नैकपादो भूमिलग्न-

पादार्द्धो वा सूर्यमुपतिष्ठेत्, तच्चित्रमुद्दयेनाथ इत्यत्र तच्चित्रमुद्दये
नेति कैश्चिद्वाख्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मरेत् ।

स्मृत्यन्तरे—

विश्वामित्र ऋषि च्छन्दो गायत्री सविता तथा ।

देवतोपनये जप्ये गायत्र्या योग उच्यते ॥

सोऽहमस्मीति सञ्चित्य न्यासं कुर्यात्काराङ्गयोः ।

न्यासेन रहितं कर्म सर्वं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥

ॐ कृत्य भूर्भुवः स्वश्च गायत्र्याश्च पदत्रयम् ।

अङ्गुष्ठादिक्रमेणैव कुर्यात्करतलद्वयम् ॥

हृन्मस्तकशिखावर्धनेतास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यात्तु गायत्रीं त्रीक्ष्णं चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्माणीं ब्रह्मदेवत्यां ब्रह्मलोकनिशिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥

युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।

शुक्लवासोद्वयोपेतां तार्क्ष्यकम्बरसंस्थिताम् ॥

शङ्खचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवताम् ।

विष्णुलोकनिवासिनीं भायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।

कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां वृषारूढां त्रिलोचनाम् ॥

(१) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(२) निवासिनीम् ।

उमरुत्रिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ।

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्यात्रये क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्ये ध्येयः सदेति साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविषयम् ।

सन्ध्याविषये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत्तिकम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वाहतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योर्हभयोर्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

याज्ञवल्करः,—

संख्यां प्राक् प्रातरवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपन्नित्यनुषज्यते ।

तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसंख्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं जपसमाप्ती प्रधानैकदेशलोपावत्यवाय एव ।

तत्काले कस्मान्तरेऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते
शतसमाप्तिस्तथारब्धव्यम् । सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समाप-
नोयं, आश्विनेऽसमग्रे सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत्, देवाच्छत-
समाप्तौ सूर्यानुदये, शतस्यावृत्तिः कार्या; सूर्योदयात्पूर्वम्
आश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च यां सन्ध्या यञ्चदानं विनोदकम् ।

असंस्थान्तु यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्या ।

साम्नेसु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधेनात् प्रातःस्नानसन्ध्ययो-
रधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं
सन्ध्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सन्ध्यायाः पुनः
करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः स्वकाले
क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः
कार्यः, साङ्गसन्ध्याकर्मानिष्यत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्या-
पूर्वस्यानुत्पन्नत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे
शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दबलाच्छब्दचिन्तनमेव
प्रधानम् ।

अर्थ चिन्तनं त्वङ्गमेव । .

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोच्चैर्जपं हिजः कुर्याद्गायत्र्यासु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्र्याः सऋत्या
न वाचिकः ।

तदेतत्सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः, स्यान्मध्याह्ने समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्म्मणा मनसा वाचा यद्गात्रा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्व्वसंभ्रायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामत्रयम् ।

एतत्सम्याकर्म्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपसु स्थले कार्यः ।

नोदकस्थो जपेद्बिहान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासो^१ निषेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रीजपस्य जले निषेधो विशेष इति तदेव एरिहार्थम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सम्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्प्य सर्वस्मिन् कर्म्मणि स्मृतः ॥

इति वृद्धमनुवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं त्रिमुहूर्त्तं, मण्डनादिभिः सजातीयकर्मान्तरकालपर्यन्तं गौश-
स्योक्तत्वान्मध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौशकालस्य निर्णीतत्वेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुष्ठानाद्दिशेषो हि विशिष्यते इति न्यायेन त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य
निर्दोषत्वं, तदूर्ध्वं फलात्पत्वं, मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्ध्वं लोपएव ।

अथ च विशेषः ।

प्राक् पर्युद्ध्यतः सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ॥

इति वचनात् दशवारजपजलपानरूपमुदयनैमित्तिकं सन्ध्याया-
अधिकमङ्गम् । एतदपि अर्धप्रहरपर्यन्तं, अर्धप्रहरानन्तरम् आत्वा
एतत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्हमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्ध्यः स्थात् आत्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्हमागते दिवा अस्तमनादूर्ध्वं यामार्हमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यापर्यन्तं गौशकालत्वेऽपि
त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिक्यात् फलात्पत्वं ।

मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी कृता । इति ।

दशवचनाद्दिशेषाभ्यनुष्ठानाद्दीपाभावः ।

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या साहभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धये तदनन्तरम् ॥

इति आद्यभोजनप्रायश्चित्तं न तु सन्ध्याङ्गं, तदभावे सन्ध्या-
वैगुण्यम् ।

सन्ध्योपासनहानौ च नित्यश्राद्धं त्रिलुप्य च ।

होमश्च नैत्यकं शुद्धेन्द्रायत्रास्तु सहस्रकृत् ॥

एतद्वैष्णवकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्र्युपवासः, प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वमुदयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्यासरा ।

ऋत्यन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं विसर्गोऽपि नमस्त्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविसर्गमन्वावुक्तौ ।

व्यासः,—

ॐ सूर्याय इति प्रातः सायं चैवाग्नये नमः ।

अग्निसमाग्न् ब्रह्मचारी प्रदद्यादुदकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये द्वितीयाञ्जलिम् ।

स्नाह्यशब्दो नमःशब्दस्थाने समाचारादेव ।

अनग्निमानित्यविशेषोपादानादुक्तस्नानेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हेमः शुचिषदिति समाचारात् सूर्यार्घ्यं
दद्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम् ॥

इति ब्राह्मणवचनाद्विहित एव सूर्यार्घ्यः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् । इति वचनात्,
नमः सवित्रे इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साग्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्घ्यं
दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्योः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अत्र सूतकसूतकाशीचे पर्युदासः, विभ्रमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तम-
करणं तत्र दोषाभाव उच्यते, अत्र विभ्रमादावपि सम्भवे
कर्त्तव्यम् ।

विभ्रमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मङ्गलैर्व्रतकर्षितैः ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहीपासकस्य,—

दशमात्रं जपेन्नृत्वं नारसिंहं च सम्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्घदानोत्तरं कार्यं, काम्यं गित्यस्य बाधकमिति
सूर्योदयात्पूर्वं कार्यमिति केचित्तत्र, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्त्रीव्रपाठादीन्युक्तानि तेषामप्यत्र करणप्रसङ्गात्, तस्माद्धीमं कृत्वा
सूर्यार्घं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

ईशानाभिमुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुशमुष्टिं
धृत्वा हिराचमेत्, इन्द्रियस्पर्शनं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्त्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्नानं कुर्यात् ।

यथा—शन्न आपो धन्वन्थाः शन्नः सन्तु नूय्याः^(१) ।

शन्नः समुद्रियापः^(२) शमुनः सन्तु कूय्याः ॥

दुपदादिषु समुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिषु ।

पूतं पवित्रेण वायवमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठाभयो भुवस्तान ऊर्जे दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उग्रतीरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गगमाममो^(३) यस्य क्षयाय जिन्वथ, आपो जनयथा चनः,
ऋतञ्च सत्यं चाभिज्ञात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्रजायत, ततः
समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि
विदधद्विष्वस्य, मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्व्वम-

(१) थ— ।

(२) सन्वनूय्याः ।

(३) समुद्रियापः ।

(४) वो— ।

कल्पयद्दिवञ्च पृथ्वीं चान्तरीक्षमथो स्वः, इति चतुष्टयेन मार्जनरूपं मन्त्रस्नानं, एतस्य मार्जनस्य स्नानानुकल्पत्वेन यथाकथञ्चिन्निर्वाहादृथादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलाल्पत्वं, नतु फलवादः, एतद्वक्ष्यते ।

अथ सन्ध्याङ्गभूतजलचलुकपानं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, भाववृत्तं देवतं, अश्वमेधावभ्युद्ये विनियोगः, ऋतं च सत्यं चाभिजातपसो इत्यादिना दक्षिणहस्तधृतं जलचलुकमभिमन्त्र्य पिवेत्, हिराचमनं^१, इन्द्रिय-स्पर्शनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादत्र वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्वः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्य सजलविन्दुभिः कुशग्रैः एकवारमार्जनम् ।

आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य, सिन्धुक्षीप ऋषिः, गायत्री छन्दः आपो-देवता, मार्जने विनियोगः, ता उपसृजतीत्यादि ब्राह्मणं, आपो-हिष्ठेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चेन कुशग्रैर्भूमौ जलविन्दु-सेकः, उग्रतिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्द्धञ्चेन शिरसि मार्जनम् । पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य ऋथादिकं कृत्वा ऋतञ्च सत्यमिति सूक्तेन मार्जनं, शन्न इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आपो देवता, मार्जने विनियोगः ।

ॐ शन्न आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्जनं, हुपदादि-

(१) पृथिवीम् ।

(२) हिराचमनम् ।

‘वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुष्टुप् छन्दः आपो देवता
सौत्रामण्यवभृथे विनियोगः, अवभृथमिक्षा यजन्तीत्यादि ब्राह्मणं,
द्रुपदादित्यादिना सार्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुशत्रयेण
आस्तोत्रं स्वस्तिकंपश्चाद्वन्यतमेन असनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, मेरुपृष्ठ ऋषिः, सुतलो^१ छन्दः, श्रीकृष्णो-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता,
सर्व्वकर्मभारम्भे विनियोगः ।

खं ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्र्याणिगनुष्टुप्बृहतीपंक्तौ^२ विष्टुपुजगत्यच्छन्दांसि अग्निवायुसूर्य्य-
बृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, ॐ
भूरिति^३ ऋक्वेदादित्यादि ब्राह्मणं गायत्र्याः विश्वामित्र
ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखसुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरन्तरीक्षं द्यौरित्यादिब्राह्मणं, शिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, समिर
स्कांस्त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं, चक्षुषी निर्मात्य वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणनासापुटं दक्षिणाङ्गुष्ठेन नीरन्त्रं कृत्वा वामनासापुटे वाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) द्रुपदादिति ।

(२) सुतनि ।

(३) पङ्क्ति ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं,
 ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐआपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्चनेन अपानमूर्ध्वमाक्षय्य मन्त्रार्थचिन्तनं, तटस्थस्वरूप-
 लक्षणाभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेनाभिदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जगत्कारणस्य देवस्य दीप्त्यात्मकस्य जडव्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्भर्गः, भ्राजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदभेदे षष्ठो, तस्माद्देवभर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्त्तनात्, वरेण्यं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिवृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभिदेन चिन्तयामः कीदृशं
 तद्भर्गः, ॐकारवाच्यपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोक्यात्मकं,
 ॐमित्यादीनां विशेषणत्वेन सम्बन्धः, भूरादीनां तत्राध्यस्तत्वेन
 तद्रूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाय्वाकाशरूपं, अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म ब्रह्मत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कीदृशं भूर्भुवः स्वः ।

सत्वरजस्तमोमयब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

ॐमित्यखण्डरूपपरामर्शाय, तथाचात्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तं, सवितुः पदशिरौमन्त्रैस्तटस्थ-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोद्धारिण अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
ततो नामिमध्यस्थनोलोत्पल'श्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानं, एवमेकवारं
पूरकं कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा
अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुठं नीरन्ध्रं कृत्वा गुदमूलाङ्गुष्ठनापागवायु-
मुत्तोल्य पूर्ववद्दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थब्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
रक्तगौराङ्गचतुर्भुजध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्यागेन
दक्षनासापुटेन वायुविरचनं शनैः शनैः पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानु-
सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्कटिकसङ्काशहृषारुढमहेश्वरध्यानञ्च एव रचकः,
एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा—

अन्तःश्वरसि भूतेषु गुहायां निश्चिन्तो मुखः ।

त्वं यन्नस्त्वं चषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ॥

इति सक्तदाचमनं, आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण सशिरस्कदेहप्रोक्षणं
समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्ड्योर्जलमादाय द्रुपदां त्रिरा-
हृत्य तज्जलस्य शिरसि ज्ञेयः दक्षिणहस्ते जलचक्षुःकं गृहीत्वा
नासायां संयोज्य अचमर्षणसूक्तस्य सक्तजपः, गायत्री वाक्ता
त्रिनेत्रा चतुर्वर्त्ता रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपेता ब्रह्माणी हंसवाहना
अक्षसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एषैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानं, उत्थाय सूर्याभिमुखं प्रणवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाञ्जलिचयप्रक्षेपः ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अथोपस्थानं प्राञ्जलिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्तरव ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो
देवता अग्निष्टोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृग्भ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदुत्यं जातवेदसं देवं
वहन्ति केतवः, दृष्टे विश्वाय सूर्यं, चित्रमिति मन्त्रस्य, कौत्स-
ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानासुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आप्रात्या वा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्तरव ऋषिः, चतुष्टुप् छन्दः, सूर्यो देवता,
सौत्रामण्यवष्टये विनियोगः ।

तप्ता वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्वः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवता सूर्यमगमन्योतिरुत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गाथर्वण ऋषिः, उष्णिक् छन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं शृणुयामः शरदः
शतं, इत्युपस्थानम् ।

अथ जपः ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता,
गायत्र्या जपकर्मारम्भे विनियोगः । सोऽहमस्मीति आदित्य-
मण्डलात्मकब्रह्माभिसत्त्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनम् । ॐ भूः भु-
वः आभ्यां नमः, ॐ भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
निष्ठाभ्यां वषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, ॐ भूः हृदयाय नमः, ॐ भुवः शिरसे स्वाहा,
ॐ स्वः शिखायै वषट्, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुं, ॐ भर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ कराङ्गन्यासौ, पूर्ववद्-
गायत्रीं ध्यायित् ।

गायत्र्यर्थध्यानासामर्थ्यादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती, नारायणः सरसिजासनसन्नि-
विष्टः, केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्भूत-
शङ्खचक्रः ।

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बकं ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाह्वय जपः । उत्तानपाणिरक्षमालया अङ्गुलिभिर्व्या

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्त्यवितुर्बरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं शतमष्टोत्तरं
जपेत्, साग्निकसु होमकालानुरोधेन अष्टोत्तरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्तौ जलचलुकं
गृहीत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीरुच्चार्य,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्जाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्त्वा गायत्रौ नमोऽसु गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनं, तथैव तिष्ठन् प्राणायामत्रयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

साम्नेसु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गीतमपुत्री वामदेव ऋषिः, जगती-
छन्दः, सूर्यो देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषदसु-

(१) गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम्, गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रन्तरीक्षसङ्घोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसमृषडरसदृतसङ्घोमसदव्जा-
मोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृद्धत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्थानं
गच्छेति तीर्थविसर्जनमिति' केचित्कुर्वन्ति । नमः सवित्रे जगदेक-
चक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे, त्रयीमयाय त्रिगुणामधारिणे
विरञ्चिनाशायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मं,—वरुणं वायुमादित्यं पञ्चमं जातवेदसम् ।

स्वाणुं स्कन्धं^(१) तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्कन्ति तान्नमस्याम्यहं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरेतान्नमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्धोपासनञ्च पूर्व्वं
गुर्व्वभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माण्डे,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसृवितम् ।

चत्वार्यस्यैव वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतिभिर्भगवान् विष्णुर्व्वाद्या^(२)मौति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः स्मृते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥

(१) तीर्थविसर्जनमपि ।

(२) स्कन्धम् ।

(३) अतिथि—

(४) बादरायामौति शङ्करः ।

तेषामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादिवाचकज्ञानतपोहृदयन्मुज्येष्ठप्रव्रजि-
तदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्त्यहन्त्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मत्तुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्व्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा सुक्ता मातरमेव च ।

गुरुपत्नी च युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ॥

मातुलांश्च पिढ्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैकैकहस्तेन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

याज्ञवल्करः,—

विद्याकर्त्तव्योऽवयोऽवन्तुर्विज्ञेर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्ष्णे मानंमर्हति ॥

(१) गणा ।

(२) अन्याश्च याज्ञवल्करः ।

वाहकमित्यत्र नवत्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोशब्दः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाच्यम् ।

तथा,—

मातुलः श्वशुरस्नाता मातामहपितामही ।

वर्णज्येष्ठः पित्रव्यथ पुंस्येते गुरवः स्मृताः ॥

माता मातामही गुर्वीं पितृमाता सहोदरी ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठी धात्री च गुरवःस्त्रियः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः सार्ष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याञ्जलिं बद्ध्वा
भुताक्षरं स्वनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जली विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य
ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रो प्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् सर्वनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना
मातरमाचार्यांश्च एके ।

बौधायनः—असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थ-
मधस्ताज्जान्वोः पदभ्याम् ।

गौतमः,—

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोषः ।

विष्णुः,— जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्सर्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्,—

अध्यायानपि कनीयांसं सन्ध्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिष्यं च पुत्रञ्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्,—

ज्येष्ठो यदि नृमस्क्रुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इति सन्ध्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारसास्य नान्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः सुतः ।

शर्मान्तस्य नामत्वात् 'शर्मापदमाकारान्तस्य नृत्वम् ।

स हि नकारान्तशर्म्भपदस्य नकारात् पूर्व्वः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टेः झुत उदात्त इत्युपक्रमस्य प्रत्यभिवादेऽशूद्र-
इति प्रत्यभिवादने शूद्रविषयेऽन्त्यस्वरस्य झुतत्वमुदात्तत्वं चोक्तत्वात् ।

वशिष्टः,—

सन्ध्यक्षरमप्रगृह्यमायव्भावं च प्रतिपद्यत इति शेषः ।

चकारात् झुतः झुतः प्रगृह्या अचीति प्रगृह्यसंज्ञा 'झुतानामच्येव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यसन्ध्यक्षरस्य नामान्ते आय् आव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारौकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य राउ^१, आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उ^२ झुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्म्भपदं विहाय नामान्त्यस्वरझुतत्वम् ।

पुनर्व्वशिष्टः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

* वर्द्धतामिति वैश्वे तु शूद्रे त्वारोग्यमेवच ॥

यमः,—यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्व्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिप्रदिता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आश्लिषं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्व्वाभिवादी स्याच्चण्डालस्यापि धर्म्भवित् ॥

(१) झुतानाम्चोऽन्ते परे नान्यत्र ।

(२) हराऽय् ।

(३) विष्णाऽव् ।

गुरोस्तु विशेषः, आपस्तम्बः—, अत्रास्य पाणी संगृह्य
आशिष आशास्ते, पाणिग्रहणपूर्वकं प्रत्यभिवादनं, अन्येषां
नामोच्चारणमात्रम् ।

प्रत्यभिवादनानन्तरं मनुयमी,—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

शूद्रं प्रति आरोग्यवचनस्य विहितत्वान्न प्रागाहाराद्वृषलमभिभाषे-
तेति हारीतनिषेधस्याप्रवृत्तिः ।

आपस्तम्बः,—नासम्भाष्य ओत्रियं पथि ब्रजेदरण्ये च स्त्रियम् ।

क्षत्रियस्त्रियुगं हन्ति वैश्यो हन्ति चतुर्युगम् ॥

हन्त्येकविंशतियुगं शूद्रो ब्राह्मणमनुवन् ।

त्रियुगं त्रिपुरुषं हन्ति नरके पातयति ।

अनुवन् सम्भाषणमकुर्वन् ।

यत्तु अङ्गिराः,—प्रणाममगते शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

शूद्रोऽपि नरकं याति ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ॥

तदाशीर्वादमात्रोपलक्षणम् ।

यमः—अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्म्मवित् ।

सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्म्मी न लुप्यते ॥

अतः पूर्वाभिभाषी तु कार्यान्तरात् पूर्वम् अवश्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः,
न तु अभिवादानात् पूर्वम् भ्रमः कार्यः ।

वृहस्पतिः,—

•जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ।

•उदपानार्घ्यमैश्यान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—समित्पुष्पकुशाद्यम्बुतिलाक्षतमृत्पाणिकम् ।

जग्रं होमं च कुर्वाणं कदाचिन्नाभिवादयेत् ॥

शातातपः,—

पाषण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।

सोपानत्कं घृतघ्नं च नाभिवादत्कथंचन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चरक्तं तथा ।

भुञ्जानमाचमार्हञ्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अव्यक्तशिरसं चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥

वृहस्पतिः,—

उदक्त्वां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीम् ।

अभिवाद्य दिङ्मोहादहोरात्रेण शुद्धयेत् ॥

मतुः,—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

आपस्तम्बः,—

विषमगताया गुरवे नाभिवाद्यम् ।

अन्वारुह्य नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भोऽभिवादयेत्, उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः ।

तथाच, न भैक्ष्यश्चरन् पुष्याज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्थं कुर्वन् । जपक्षाले गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वान्निषेध-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्माण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रत्येकं नाभिवादयेत् ।

परिपन्थ्ये प्रत्येकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्यादेव ।

हारीतः,—

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

^१अतएव गुर्वादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य ब्रह्माञ्जलिः

प्रह्वीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रह्वत्वे शब्दे इति स्मरणात्,

अभिवाद्यो नमस्कृत्यः पादयोर्वन्द्य एव चेति, शातातपेन पृथग्व्या-
पदेशात्पादयोर्वन्दनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविधिषपर्य्यु-
दासश्च ।

अयञ्च विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कर्तव्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणसु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्षानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापाग्रमुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरेते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्व्यः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादाने दोषः,

गुर्व्वादौनां ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवानां सुहृत्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं
नमस्कृत्यत्वञ्च ।

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

द्रुमं मद्गतिं द्वाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य च ।
 सोपानलो गृहं गच्छेन्नस्पृशन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य द्विराचम्य गृहं गतः ।
 त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमादृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचारिभूगृहद्रव्योन् सपरितारकान्^२ ।
 बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुद्धयते च^३ वह्निस्तोयैः शान्त्यर्थञ्च तदिष्यते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे वस्त्रपरिधाने च गृहप्रवेशे दीपो ब्रह्म-
 वैवर्त्तः,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विशति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
 परिधाय स्निग्धवस्त्रं गृहञ्चेत्प्रविशेद्गृही ।
 रुष्टा लक्ष्मोर्गृहादयार्तिं श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) गुप्त्रमादृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वह्निस्तोयैः ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा स्मार्त्ते कुर्याद्विचक्षणः ।

स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः ॥

यत्तु,—

आवसथ्यमुनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाह्निताग्निर्भवति परिवर्त्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्योऽस्तुशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशत्त्रिभिरङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारम्भः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्कांशभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुद्वितहोम एव नियतः ।

उदिते जुहोतीति स्मृत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयश्च स्वर्गकाम्यश्रयाने श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशकी भारी यज्ञनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदिष्टं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
 रविर्यावन्न दृश्येत समयाधुषितञ्च तत् ॥
 रेखामात्रञ्च दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितन्तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥ .
 हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्भूमिं भित्त्वा न गच्छति ।
 तावद्दोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्यदितहोमिनाम् ॥
 यावत् सन्यग्विभाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्व्वतः ।
 न च लौहित्यमभ्येति तावत्सायञ्च ह्ययते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाग्निहोत्रात्परो धर्म्मो नाग्निहोत्रात्परन्तपः ।
 नाग्निहोत्रात्परं श्रेयो नाग्निहोत्रात्परा गतिः ॥

इत्याद्यग्निहोत्रं फलम् ।

तत्र स्वयं वा जुहुयादध्वर्य्युर्व्वेति विकल्पः, तत्र अध्वर्य्युक्तृकत्वं,
 तदभावे स्वयं होमः, उपवसये नियमः दर्शपौर्णमासदिने^१ स्वयमेव
 जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति स्मार्त्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमात्रमुदित-
 मनस्तमितानुदितयोः ।

(१) दर्शपुर्णमासपूर्व्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयस्योद्धरणमनस्तमितानुदितयोः ।

विहितकालाद्याक्भ्रान्त्या प्रातर्हीमानुष्ठाने न पुनः क्रिया ।
सायं होमे तु भ्रान्त्या प्राक्कालात् कृते काले पुनः क्रिया ।
अन्यत्र, — रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

मन्थ्यामुद्दिश्य जुहुयाद्भुतमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्यरणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्बलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्कामः,

एतानि संयोगपृथक्त्वेन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्त्यं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसीदं सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयेच्छति ।

स्मृतिश्च,—

‘पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

‘एकमेव तदादृत्य जगदात्मानमश्नुते ।

यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरिकाहेनापि
सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः । .

“स वै सायं प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतेश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम् ।

(१) एकमेव तदादृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म ।

द्रव्यं देशश्च मन्वाश्च कर्त्ता कालस्तु शासनम् ।
 सायं यत्स्वीकृतं सर्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥
 नैव कन्या न युवती नाल्पविद्यो न वालिशः ।
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ॥

अथ स्मार्त्तहोमः ।

तत्र दक्षः,—

सन्ध्याकस्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्वहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एतैरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जामाता, एवं च स्मार्त्तहोमे स्वयंकरणं मुख्यं, तदसम्भवे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमयोरिति
गोभिलवचनादयजमानाभावे पत्न्या अपि अधिकारः ।

शौनकः,—

पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् पत्न्यापि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कालान्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनीतस्य आर्त्विज्याधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रपदशून्यत्वा-
त्तदधिकारः ।

असमक्षं दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

यजमानप्रवासे पत्न्यां रजस्वलायां अगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरास्तमयात्रादुष्कृत्य अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयात्रादुष्कृत्य उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुष्करणवेलाया अनुगुप्ता अप आहरेत् ।

मणिकाहा ।

हविषाग्नी जुहुयात्कृतस्याकृतस्य वा ।

अकृतं चेन्नद्यात्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवागूं वा पारस्करः,

दध्ना तण्डुलैर्वेति,

सप्तपत्राः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपयमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्येऽदिकर्मसु ॥

पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका,

द्रव्यादिना चेत् सुवमाचपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्ययते हविः,

खङ्गारिणि खर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यङ्गारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरोमयावी च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥

करोषाग्नी स जुहुयाद्विषस्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तत्वात्काष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवक्रिषु ।

शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेशोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति तु यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ॥

समिधश्च पलाशाश्चाश्वत्थान्यथोधप्लवैकङ्कतोद्भवाः ।

काश्मर्योदुम्बरो वैल्गश्चन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

प्रादेशान्नाधिका नीना न तथा स्याद्विधाखिका ॥

न वियुक्ता स्त्रुचा चैव न सकौटा न पाटिताः ।

प्राणघ्नाः समिधो देया एतत्स्मृतकर्म्मस्त्रपि ॥

सर्व्वत्र होमेषु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
नैव कार्य्यः । • .

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्द्दिश्य चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चार्य्य ।
स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्य्यः, ऋत्विक्कर्त्तृत्वपक्षेऽपि प्रक्षेपसमकालं
यजमानेनैव कार्य्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्त्तुमशक्यत्वात् ।

न ममेति शब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।

तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तत्रादरः ।

अयं त्यागः पक्ष्मा अपि कार्य्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
त्यक्तुमशक्यत्वात्, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्य इति
विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पक्ष्मा अनुमतिमात्रेण तत्कर्त्तृकत्वसम्भवात् त्यागो-
पपत्तिः, तथा च पक्ष्मी च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
व्याख्यातं, तथा च प्रोषिते यजमाने प्रायश्चित्ताहुतीनां मन्त्रान्ते
प्रक्षेपसमकालं तेन कर्त्तुमशक्यत्वात् पक्ष्मैव त्यागः कार्य्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्यागो कर्म्मसाङ्गस्यम् ।

अतएवोक्तं,—निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्य्यवान् विप्रो ब्रुथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा 'नैमित्तिकं कर्म प्रवसन्नाप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पद्मदद्या चेदग्निहोत्रादि अकृत-
मेव स्यात् ।

न च, द्वयोरप्यसमक्षं तु हुतमप्यहुतं भवेदिति वचनान्न
कर्मसिद्धिः । परिकल्प्यर्त्विजं तथेत्यनेन असमक्षहोमस्याप्यनु-
ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति स्जस्वलां विहाय कर्माचरणात् पद्मान्ववे-
क्षणाभावेऽपि कर्मसादृश्यम् । तत्र स्त्री चाविशेषादिति
सूत्रितत्वात् पद्मा अपि कर्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासज्यवृत्ति-
कर्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पत्नी आज्यमवेक्षते यजमानो विष्णुक्रमणात् क्रमं इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षीमे वसानावाधीयातामिति लिङ्गमुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधानादुद्देश्यविशेषणस्य
ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैषम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,
पुंसः सद्वितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्त्रियामेकत्वान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन् प्रयोगे, एवञ्च यदा यजमानः प्रोषितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे—

आह्नादिकं करोति, तथा आहुं सगुणमेव, पत्न्या गृहेऽशौच-
श्रवणे तत्सम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वान्न आहकरणम् ।

यजमानस्य पश्चाद्वायव्यपक्षे वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

आहश्चाशौचान्ते, एवञ्च बहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निं संयुक्ता-
गच्छत्यन्या यथारुचि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुज्ञातं,
पत्न्याः प्रवासे पुनराधानकर्म्मविधानमेकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां
सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्येयैव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न
ज्येष्ठभार्य्यापरम् ।

तथा,—

• तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेत्यनामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानामेव या शक्ता सैवाग्नीन् परि-
चरेत्, एवञ्च बहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः
प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेत्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्तेः
प्रवसन् प्रवक्ष्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वान-
ररो कार्या, पर्व्वीतिक्रमे कृच्छार्द्धं, एवञ्च यजमानस्य वृथैव

न चिरमिति वचनाद्दृष्ट्या चिरप्रवासयोरिति । पर्व्यातिक्रमे
लक्ष्यार्थे च,

आहिताग्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरिग्रहे पुनरन्वारम्भणीयानु-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारम्भणो वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेज्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागग्न्याधेया”दिति वचनादग्न्याधेयादूर्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संख्यापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमग्न्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,

तथोक्तं,—सदारोऽपि पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।

य इच्छेदाग्निमान् कर्त्तुं क्व होमोऽस्य विधीयते ॥

इत्याशङ्क्य स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कथञ्चन ॥

इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशिन पत्न्या आधानप्रसक्तिः ।

‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्त्रोरात्रीरुपवसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

संवत्सरोत्सवे चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अत्राप्याहुतिपूर्वकं कार्यम् । अत्र संवत्सरोत्सवे पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणान्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिस्तत् इति केचित्, अरण्यरक्षुत्सर्गे ।

अग्निहोत्रपविध्याग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमो हि सः ॥

स्मार्त्ताभ्युत्सर्गे तु,—

योऽग्निं त्यजति नास्ति क्वात् प्राजापत्यञ्चरेत्तु मः ।

होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्वादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमद्वयात्यय इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसद्भावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुङ्क्ते । तदा यावद्दिनं होमपातः ।

तावद्दिनमभुञ्जानः स्थित्वा तन्लेण सर्व्वहोमान् पचहोम-
वत्कुर्थात् । दर्शपौर्णमासात्यये च प्रज्ञातेऽध्यातिपत्तौ पयिकृद्दिधा-
नात् तदसञ्चय एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विनुष्योभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शुद्ध्यति ।

एतत् श्रौतपरमेव, होमलोपे च, पक्षादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्वयमानेऽनश्वं नयेत्कालं समाहितः ।

संपन्ने च यथा तत्र ह्येत तदिहोच्यते ॥

आहुतीः^१ परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्^२ ।

तन्त्रेण विधिवद्भुत्वा एतदेवापराहुतिः^३ ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् औत्सर्गात्तर्त्तुभयपरः, आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^४,
आपौर्णमासाद्दर्शी नात्येति आदर्शात्पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकाले कर्त्तव्यः ।

एवमागामियाग्रीयपूर्वकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्त्तव्यः ॥

इत्युक्त्वात्, प्रातर्होमदर्शोऽस्तत्कालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्व्यं क्रियेव । तत्र दर्शेष्टेः कालान्तरे
करणेऽपि कात्यायनमते पितृयज्ञस्य^५ इष्ट्यङ्गत्वात्कालान्तरेऽपि
तत्पूर्व्यं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
ऽक्रियैव* ।

(१) क्लृप्ताः ।

(२) 'ष्टयक् ।

(३) अपि ।

(४) सायमाहुतिर्नात्येति ।

(५) पिण्डपितृयज्ञस्य ।

अथ पञ्चहोमविधिः ।

ऋषिभिर्वहुधा दृष्टमापत्कालेषु सञ्ज्ञतः ।

विधानं पञ्चहोमस्य ब्रूहि सग्यक् सुयान्निक ॥

चतुर्दश चतुर्ग्राह्यः सकृद्रुन्नयनं ततः ।

एका समित्सकृद्धोमः, सकृदेव निमार्जनम् ।

अपराग्नेर्यथा दृष्टश्चतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।

पञ्चहोमे कृते पञ्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं तु कर्त्तव्यं शेषाहे तु यथाविधि ॥

आहिताग्नेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्धरणम् ।

“नर्थ्यं प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्य पशून्मे पाही”ति
आहवनीयस्य । “अथर्थ्यं पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय
गमनं, वाग्विसर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-
ऽभ्युक्ष्णं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ।

मन्त्रेणाम्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिसुखोऽन्युप-
स्थानमन्त्रानुच्चेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्ष्णं, दर्शपौर्ण-
मासयोरुद्धरणादिसर्वपदार्थानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राप्नुस्वस्य,
प्रयाजानुमन्त्रणं, देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः, “समिदसौ”ति
जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्रागमनं, व्रतविसर्गः, एवं
चातुर्मास्येष्टिदेवादसन्निधाने बोद्धव्यं, न काम्येषु, दैवात्यवासीप
स्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाम्ने हृदा वाचा
मनसा वा विभर्षि” ।

तिरो मा सान्तं मा प्रहासीर्ज्योतिषा वैश्वानरेणोपतिष्ठते ।”
इत्याश्वलायनोक्तमुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—मत्या वाग्यमनं, समित्पाणिर्गुरुदेवतादिसन्नि-
धिमप्यगत्वाऽग्न्यागारे प्रविश्य उद्धृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगन्तु विश्ववेदसमस्तभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सम्राडभियुक्त्र-
मभिसह आयच्छस्व,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहपतिर्गार्ह-
पत्यः प्रजाया वसुवित्तमः, अग्ने गृहपतेऽभियुक्त्रमभिसह आय-
च्छस्व, दक्षिणाग्न्युपस्थानं, शाखान्तरीयमन्त्रेण,—

“अयमग्निः पुरिषो रयिमान् पुष्टिर्वर्जनः, अग्ने पुरीषाभि-
द्युक्त्रमभिसह आयच्छस्व” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय त्वणं प्रज्वाल्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नौ च ।

तूष्णीं गार्हपत्यमुपस्त्राय शंस्योपस्थानं ततो दक्षिणाग्न्युप-
स्थानम् । अग्न्यागाराद्विष्कम्भस्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मम विभीत
मा वेपध्वमूर्जं धिश्रत एमसि ।

ऊर्जं विभ्रहः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
येषामध्येति प्रवसन् एषु सौमन्नसो बहुः ।

गृहानुपपन्नयामहं ते नो जानन्तु जानतः ।

उपहृता इह गावः उपहृता अजावथः ।

अथोऽन्नस्य धीलाल उपहृतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्त्रः,—

“क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।”

इतश्च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजपादि ।

“अङ्गादङ्गात् सञ्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथास्य मूर्ध्नामवजिघ्रति,

प्रजापवेष्टा हिङ्गारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकदेवशम्भन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिङ्गारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषा अमुकदेवशम्भन्
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः दक्षिणेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि मघवद्भृजीषिन्निन्द्रायो विश्ववारस्य भूरः, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

वामकर्णे,—

“इन्द्र० अेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे,
पोषं रयोणामरिष्टिं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”
एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तूष्णीं मूर्ध्नावघ्राणम् । तद्दिने गृह्याणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अथ शिष्टाः,—

प्रवक्ष्यामौत्थुपस्थाय वङ्गिं न प्रवसेद्यदि ।

आगत्योपस्थिङ्गिं तत्र प्राह कोषातकी श्रुतिः ॥

अथान्निहोत्रप्रातःप्रयोगः, तत्र अभ्यर्थ्युकर्त्तृकपक्षे, उदयात् प्राक्
त्रिमात्रप्रणवमुच्चार्य यजमान उद्धरेति ब्रूयात् ।

ततोऽध्वर्युर्दक्षिणया द्वारान्म्यागारं प्रविश्य,

गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणान्निं चीद्धरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोद्धरणं प्रैषः, यजमानस्यैव प्रवेशोद्धरणे, तत्र
आहवनीयखरे, कुशाः, गोमयं, वक्षं उदकं, इत्येतेषामुपकाल्पनं,
खरमध्ये त्रिभिः कुशैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुशप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपलेपनं वक्षेण उदकसंस्त्रं त्रिरक्षेणनं
यथोल्लिखितं उद्धृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्ष्णं, एवं दक्षिणान्निखरेऽपि पञ्चभूसंस्कारः !

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तस्मादेकदेशमुद्धृत्य ॥

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राङ्मुख उपविश्य पश्चात्पत्नी-
हस्ताभ्यामभिमुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्यादभ्यु-
द्धरणं, दक्षिणान्निखरं प्रति नीत्वा तत्पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य
दक्षिणान्निखरे पूर्व्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णान्द्योरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्यायाहवनीयं दक्षिणतः
पीठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैर्ऋते पद्भ्या उपवेशनं, “वृष्टिरसि ह्यस्य
मे पाप्मानञ्च सत्येन मयि व्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं द्विराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

गार्हपत्यसुत्तरेण उदकसंख्यं पात्रासादनम् ।

खयं पक्षे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः
खालौ, आवज्ज्योतनद्वयं, सुवः, सुक्, एका समित्, भक्षण-
पात्री, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदगधैः
परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुद्ध गार्हपत्यपर्युक्षणं, ततो दक्षिणाग्नेः,
गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्षणं,
दोहनपात्रीमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दोहनं, दोहन-
प्रभृति होमपर्यन्तं वाग्यमः, पूर्व्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-
उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुद्ध गार्हपत्येऽधिश्रयणम् ।

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, घृतादेः पूर्व्वे-
णैव, दक्षिणेन दुग्धस्यावज्ज्योतनं, जलसेकः, पुनरवज्ज्योतनं, उत्तर-
तस्त्रिरुहासनं, तण्डुलादेरधिश्रयणाद्यभावः ।

सुकुसुवप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मार्जनं, उन्नया-
मीति प्रश्नः, यजमानस्तिष्ठन् ॐ उन्नयेति वदेत् ।

सुवे स्रुचि वारचतुष्टयग्रहणं, सुगदण्डोपरि समिधं दत्त्वा
गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिगमनं, सुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं
नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वापवेशनं उद्दिश्य जान्वाच्य“सूर्य्यज्योतिषं

त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्ग्यां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं” इति समिदादानम् ।

इधे प्रदोसे होमः, सूर्य्योज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति सुचा होमः, इदं सूर्य्याय इति त्यागः, कूर्चं निधाय गार्हपत्यावेक्षणं, तूष्णीं उत्तराहुतिः, पूर्वापेक्षया भूयसी, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चं निधानं सुग-
ग्रोपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवाग्रे न्युजपाणिना निमार्जन-
मुत्तरे स्वधा पिबभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
उदकोपस्पर्शनं, स्थात्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाः रमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये
रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा” इति, इदं अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽश्वादायान्न
पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नौ” सुवेण, इदमग्नयेऽश्वादायान्नपतये,

तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं हिराचमनम् ।

पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य हिराचमनम् ।

शेषं भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्यं लेहनम् ।

सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुगग्रेण जलमेकः, “पितॄन्
जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्ध्वमुत्क्षेपणं, चतुर्थं
ऊर्ध्वस्थाने निषिञ्चति ।

अग्नये पृथिवौचिते स्वाहा, पृथिव्यां अमृतं जुहोमि स्वाहा,

अमृते अमृतं जुहोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य पञ्चात्कृत्वा, सुक्सुवयोः प्रतिकूर्चे^१ निधानम् । “समिदसि समिद्धो मेऽग्ने दिदिहि, समेद्धाते अग्ने दिद्या^२समिति गार्हपत्ये समिदाधानं, ततो दक्षिणाग्नी, ततो आहवनीये, यजमानस्य पयोहोमपक्षे वात्सप्रेणोपस्थानं यथोक्तं वैकल्पिकं, “भू भुवः स्वः सुप्रजाः प्रजभिः^३ भूयासं, सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषै रिति” आहवनीयोपस्थानं, ततोऽनेन गार्हपत्योपस्थानं, तूष्णीमाहवनीयमुपस्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं वा, अध्वर्युर्गार्हपत्यं प्रयुज्य ततोदक्षिणाग्निं तत आहवनीय-पर्युत्क्षणं, अनोदकधारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषुमे व्रत” मिति जलभक्षणं, द्विराचमनम् ।

वाग्विष्मः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

मुहूर्त्तं सभ्यसमीपे उपवेशनं माध्यंदिनश्रुत्या ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^४, नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः, यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्रत्तांगमनाय सभ्याग्नये नमः, असत् पांसवाय नमः—

(१) प्रतथ ।

(२) दीदिहि ।

(३) ही ।

(४) प्रजाभिः स्वाम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमत्वेराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाम्निःसभ्याग्नीनां उद्धृत-
 भस्मनञ्चोपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवत्यान्
 जपेन्मन्त्रानि”ति वचनात् सूर्यमन्त्रत्रयजपो होमाङ्गं, न साय-
 मनुपस्थायापरीत्या नमस्कृत्वोपविशेत्तथा' प्रातरिति हारीत-
 वचनात् त्रयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणनमस्कारैः^१ ।

---

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणनमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात्पूर्वं यजमानः स्वयमेव आवसथ्याग्निसमीपे उपविश्य,
मणिकास्थेऽग्निगृहकार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती चयथा हि वं स्वः क्रतुश्च भद्रं विश्वयावृतश्च,
रायश्च स्थ स्वपत्न्यस्य पत्नीः सरस्वतो तद्गृणुते वयोऽधात्” इत्युष्णी-
दक्षपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजन यथाचन इत्यन्ताभिस्त्रि-
सृभिः ऋग्भिः शेषं पूरयेत्, एतन्मणिकाधानकर्म निरग्निक्तेनापि-
कार्यं, जपयोम्युदकसंस्कारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्ये शाला-
कर्मनान्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्म तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,

अतः, गृहे वसन् ऋचा स्पृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम्,

उद्धृत्य मणिकात्तोयं तेनाभ्युक्षणाच्चरेत् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्मन्त्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥

अभ्युक्षयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

इति श्रिष्टः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्तिस्रः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काग्निः पर्युष्यद्वादशपर्वपूरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्यागः, पत्नी
पुत्रकामा पूर्वाह्णं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावृश्चिनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
श्चिभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचारादृचं वाच-
मित्यध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अथ भस्मधारणञ्च होमान्ति ।

कृत्वाग्निकार्यं यः कुर्यात्तलाटे तिलकं नृप ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं तलाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,— दिनमेकं तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।

सोऽग्निष्टोमफलं देवी लभते नात्र संशयः ॥

आयुष्कामो नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।

नित्यं वै धारयेद्-भस्म मोक्षकामी च वा पुनः ॥

त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।

भस्म मोक्षो भवेत्तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यात्तलाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।

तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥

त्रिपुण्ड्रं न सृदा कार्यं भस्मना नोर्द्धपुण्ड्रकम् ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

जर्द्धपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

जर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।

जर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्यात्त्रिपुण्ड्रे नोर्द्धपुण्ड्रकम् ॥

तथा,— मध्याह्नलित्रयेणैव स्वदक्षिणतरस्य तु ।

षडङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्रो भवेत् शस्त्रो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोर्यिकल्पः ।

यत्तु,—यतिः सांख्यार्हिकं ज्ञानभापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः पुरुषाकारैः ज्ञानं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकैः ॥

इति, तद्वस्त्रज्ञानविषयम् ।

तत्र,—

श्रीतं भस्म द्विजा सुख्यं स्मार्त्तं गौणं प्रकीर्तितम् ।

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

धारयेद्युर्द्विजास्तिर्यक् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्करः,—

भस्मना ललाटे ग्रीवायां शंसद्वये हृदि कशपस्य त्रयायुषं,
इति तिलककरणम् ।

प्रतिपाचं समाचारात्,

त्रयायुषमिति मन्त्रेण द्विजैस्तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्थ्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठ धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकत्र कुत्स एव मन्त्रः 'प्रयोक्तुमुचितो न खण्डशः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या 'घटिकाद्वयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिकां अस्तादुपरि भास्वतः ॥

इति मीनादिविषयं, सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रमिति प्रकरणात्
सन्ध्याकर्म्मपरम्^१ ।

---

(१) घटिकाद्वयमुच्यते ।

(२) सन्ध्याकर्म्मसात्वपरम् ।

अथ जपदेशः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

गृहेष्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु त्रिगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे दशाधिकम् ॥
सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।
सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुह्यपर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संगमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटे गिरिः ।
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यः शिवालयः ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥
गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

आसनानि पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धेय व्याघ्रचर्म मोक्षसिद्धेय मृगाजिनम् ।
वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविघ्नहर्तनम् ॥
कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं दुःखमोचनम् ।
अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वज्र्यादिकर्मणि ॥
शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्मसु ।
स्तम्भने गजचर्म स्यान्भारणे माहिषं तथा ॥

मेषचर्मं तथोच्चाटे खड्गजं वश्यकर्म्मणि ।
 विद्वेषे जाग्रद्वकं प्रोक्तं भवेन्नोचर्मं शान्तिके ॥
 वस्त्रासने च दारिद्र्यं दीर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरण्यां दुःखसम्भूतिः पाप्राणे व्याधिसम्भवः ॥
 तृणासने यशोहानिः पल्लवे चित्तविभ्रमः ।
 इष्टकायामथाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाढ्यं चतुरस्रं समंततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

तथा,

स्वस्तिकं पद्मकं वीरं सिंहं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूर्वीरन्तरं सम्यक् कृत्वा पादतलेऽन्तरं ।
 ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणाग्रं निधायोरुमूलयोरुपरि स्थितः ।
 अभ्योजासनसंयोगी विज्ञेयः संयतेन्द्रियः ॥
 एकपादमथैकस्निग्धं विन्यस्तोरुणि संस्थितः ।
 इतरस्निग्धस्तथा चोरो वीरासनमुदाहृतम् ।
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिद्धासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगो याज्ञवल्करः ।

स्फटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पूतंजीवसमुद्भवैः ।

अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताङ्गुत्तरेत्तरा ।

कोट्यादिका भवेद्वृद्धिरक्षमाला जपादादिषु ॥

जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ।

स्फटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कोटिशुणं फलम् ।

रुद्राक्षे इन्द्राक्षाद्वर्द्धगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिना ।

शिवपुराणे,—

अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेव गुणं स्मृतम् ।

रेखयाष्टगुणं विद्यात्पूतंजीवैर्दशाधिकम् ॥

शतं स्याच्छंखमालाभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।

स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥

पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णे कोटिरुच्यते ।

कुशग्रन्थग्रा च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत्र च, चतुर्वर्गामये पद्माक्षमालां शत्रुनाशाय वा अणिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्व्वकामाप्तये रुद्राक्षमालां मोक्षाय च,
स्फाटिकी मौक्तिकी च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशग्रन्थग्रा पापक्षयो मोक्षश्च, अरिष्टरूपमाला
शान्तिके ।

स्वर्णरजतमाला सर्व्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिश्च श्रीः, शंखैर्वा यशः, रत्नैर्विभूतिः अत्र प्रमाणवाक्यानि
विस्तरभयाच्च लिखितानि ।

तथा,—

मेघां वीथ्यं तथा तेजोलिप्सुभिस्ताम्रकेण तु ।
अष्टाक्षरे विशेषः, कुशधन्यैर्विप्रः, पूतंजीवैर्व्यंशैः, पद्माक्षैः सर्व्वैः ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु रुद्राक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

रुद्राक्षैस्त्रिपुरायाः, सारस्वते पद्मगैः प्रवालैर्वा, गर्दभाश्वन-
राणां दन्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्व्वत्र रुद्राक्षा-
दिभिर्मोक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोट्यादिका वृद्धिरिति
याज्ञवल्क्यीयं गुणफलम् ।

अविरुद्धस्वर्गपापक्षयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामना-
भेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः संजातीयापेक्षत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्व्वसामक्षमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वं मङ्गलामन्त्रपरं तत्प्रकरणादित्याहुः, अभावे त्वक्ष-
मालायाः कुशग्रन्थराश्या पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाणिजपो द्वेधा । रेखा-
पदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।

तर्ज्या आदिपर्वान्तमक्षमाला प्रकीर्तितेति स्मृत्यन्तरात् ।

रेखासु नैव सर्वासु न मध्यमाद्यपर्वणोरिति रेखानिवेधाच्च ।
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणनं पर्वभिर्व्याप्योक्तं, मध्यमाद्य-
पर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीतं किञ्चित्सङ्कोचयेत्तलमिति वचनादङ्गुलीनां
निःसन्धितां संपाद्य पर्वगणना कार्या ।

रुद्राक्षे विशेषः,

एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैश्च चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्त्रैर्व्याथ कर्त्तव्यं तस्मान्भिन्नैस्तु वर्जयेत् ॥

अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दुयुग्मादकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः कृष्णैर्वा वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्वाः कृष्णाः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालाग्रथनं, कृतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यक्षाणि कौटादिदोष-
रहितानि नातिस्थूलकृशानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि
दृढानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोत्तरशतान्युत्तममार्गार्थं शतार्धमितानि
मध्यमे तदर्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं त्रिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।

पुष्ट्यर्थं सप्तविंशतिः, चतुःपञ्चाशता काश्चकर्माणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । क्वचिच्च,
शतं वाद्यं तद्वर्णं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रम्,

सर्वसामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं कर्णं तथा रक्तं शान्तिवश्याभिचारके ॥

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षौद्रं कार्पासिकं तु वा ।

द्विजस्त्रीनिर्मितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पञ्चगव्यैः सूत्रं अक्षांश्च प्रक्षाल्य नवभिः अश्वत्थ-
पत्रैर्निर्मिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिवीजं मातृकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजैष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिलसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे सुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु योजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवंरूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।

तत्सजातीयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोत्तरे तु,

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् शतगुणं पुण्यं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

आग्नेयेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्त्रं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चगव्येऽधिकासनम् ।

शुभदिने पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य गन्धतोयेन प्रोक्षणम् ।

शुभपानेऽवस्थाप्य, कवचेनाऽवगुण्ठा धेनुमुद्रयाऽष्टतीक्ष्णत्वाऽक्षेण
रक्षणम् ।

मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः, तेनैव तत्रेष्टदेवपूजनं तिल-
सर्पिर्ध्यां होमः, होमाशक्तौ जपः,—

तत्त्वसारसंहितायां,—

प्रतिष्ठामन्त्रसूत्रेषु रक्षाविद्यासु च शृणु ।

आलिख्य चतुरस्त्रं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्ये तु चालिख्य पूज्यास्योपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्धं रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यत्तान्नादि,—

प्रातस्तु यत्र तत्त्वं तेन च सर्व्या क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्व्ववक्ष्यमाणक्रिया ।

अस्त्रेण पूरयेत् पात्रं शालितण्डुलकैः शुभैः ।

अस्योपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपद्माष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मन्त्रतो न्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा अष्टपत्रं ततो न्यसेत् ।
 अभ्युक्ष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥
 संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासन्तु कारयेत् ।
 प्रतिग्रन्थि 'प्रतिमणौ' त्रिःकुलो वैकशोऽपि वा ॥
 सृशन् मन्त्रज्ञपं कुर्यात् तत्त्वन्यासोऽयमौरितः ।
 पुनः पञ्चोपचारेण पूज्यमुद्रां प्रदर्श्य च ॥
 अक्षमालां समादद्याद्भक्तिकामार्थमोक्षदाम् ।

मुद्राश्च तत्तद्देवतामुद्राः । अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,

तद्विधिः, त्रिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्ये ऽधिवास्य शुभदिने
 त्रिः स्वस्ति वाच्यं संकल्पः ।

उपलिप्ते चतुरस्त्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पद्माय नम-
 इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्णं रजतं तदभावे ताम्रादिपात्रं
 शुभैः शालितण्डुलैरस्त्रेणापूर्य्य शालितण्डुलोपरि सकर्णिकमष्टदलपद्मं
 लिखित्वा .

तत्पद्मपत्रेष्वष्टावश्लक्ष्यपत्राणि विन्यस्य तत्पद्मं पद्माय नम इति
 गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्णं वा विन्यस्य तदुपर्य्यक्ष-
 स्त्रं विन्यस्य शुद्धोदकेन च क्रमात्प्रोक्ष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं
 संपूज्य प्रतिग्रन्थि प्रत्यक्षं सृशन् सकृत्त्रिंशं मूलमन्त्रं जप्त्वा
 तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारैः संपूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत्, ततोऽक्ष-

(१) प्रतिमणि ।

(२) स्वस्तिवाचसंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदकेन च क्रमात्प्रोक्ष्य ।

मालां गुरुहस्ते दत्त्वा गुरुदत्तां गृह्णीयात्, शान्तिकरणमङ्घ्रिद्रा-
वधारणञ्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैर्वाग्मदेवेन घर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामघोरेण लेपयेत् पुरुषेण तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमेनैव मन्त्रेणैव च मन्त्रयेत् । इति ।

अत्र,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रे ग्रन्थित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जप उच्यते ॥

जपान्यकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रमादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायत्रीं शतं जप्त्वा नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिस्पर्शे तीर्थोदकेन क्षालनं, नोच्छिष्टेन स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शूद्रस्पर्शे पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्यादुदयदिकेत्परमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

अतएव,—

तर्ज्जन्वाङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

वाचिकजपस्य द्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्ज्जनीयोगोऽङ्गम् । कचिच्च,

तर्ज्जन्वाङ्गुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वाक्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्यामक्षमालां चालयेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्ज्जन्वा न स्पृशेत्सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

मुक्तौ मुक्ती तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्मारेण ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रमस्य जपं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रमस्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

नरसिंहपुराणे,—

य 'उच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्गर्तं जपयञ्चः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठी प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या घर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।

मानसं द्वैधमुक्तं पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।
जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।
सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥

अन्यत्र,— उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।

जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥

एवञ्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।

वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥

इति प्रशस्तपरं न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न चक्रमन्नं विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 'नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासुमाहितमनो न च संश्यावयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्याद्व्यनाणक्रमेण तु ॥
 प्राङ्मूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठो न तु चालयेत् ।
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्त्रीशूद्रपतिताश्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपंश्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपसृश्याभाय स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानीश्च शक्तितः ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

कौर्म,—

शुद्धका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—जपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

छन्दोऽनुक्रमस्याम्,—छन्दो दैवतमार्घ्यं च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्नुते, तथा कर्म्मरश्मे मन्त्राणां
देवता वेदिसंस्था ।

योगी याज्ञवल्काः,—

आर्घ्यं छन्दश्च दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्यादयजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

आपद्यते स्थाणुगतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यल्पफलानि च ॥

'तेन छन्दोदैवतार्घ्यविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्थाणुगतेरापत्तिः, प्रमीतत्वञ्चार्थवादमात्रं,

ऋभिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यं छन्दोऽक्षरत्वाद्द्रसनागतं स्यात् ।

धिया वसन्तव्यतया, सदैव हृदि प्रविष्टामनुदेवता^१ नु । इति
प्रपञ्चसारवाक्यस्य प्रस्थानान्तरत्वेऽपि समाचारादृष्यादिस्मरणकाले
शिरसि मुखे हृदि च हस्तन्यासः ।

---

(१) तेन छन्दोदैवतार्घ्यविनियोगमात्रज्ञाने सम्पूर्णफलं तदज्ञानेऽल्पफलं, न तु
फलाहृत्युत्तिः ।

(२) ननुदेवता ह ।

यत्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च देवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, श्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः सार्धं तत्तुल्यश्चैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋष्यादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले^१ ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तद्यथा, यो दृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तु^२विदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-
साधनायाश्रयानपेक्षेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यदृषिणा दृष्टसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्थकम् ॥

हृन्द्वा मायत्रयाद्यक्षरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा देवता ।

विनियोगस्तु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः, न च पुराकल्प इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं, स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवभृथे विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्र-प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । बहवस्तु सन्ध्योपक्रमे, तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्र्यादिऋष्यादिकथने उपनयने विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं स्तुतिं चैव ब्राह्मण्यञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्वचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतद्व्यत्येकश्रुतं वाक्यं ब्राह्मणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्मार्थं, योगियाश्रवत्कवचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति स्मृत्यन्तरात्, न च श्रौतकर्मस्येव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-ज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्यपि, यथाकथञ्चित्कर्मस्मारकत्वं सर्वत्र कल्पनीयं, शन्नोदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे

शनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कर्मस्मारकत्व-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव ।

यच्च, याज्ञिकाः पठन्ति,

श्याते' लूने तथा छिन्ने' सान्नाय्ये मार्त्तिके तथा ।

पञ्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥ इति ।

नैतावता मन्त्राणामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां खणना-
दीनां कार्यस्य पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि कियदप्यंशमसिद्धं कर्त्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्धार्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

अथ प्रथमभागकृत्यं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताञ्जलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां नाचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद्गुरुमङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शान्ननमाङ्गल्यदूर्वाद्यालम्भनानि च ॥

गुरवः पितृमातृविद्याप्रदज्येष्ठभ्रातरश्च ।

मङ्गलान्याह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येन्नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्त्रायुर्न हीयते ॥

अञ्जनं सोवीराञ्जनादि माङ्गल्यानि दूर्वादीनि,
दूर्वा दधि सपिरंधोदकुम्भं धेनूं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
सृष्टोमयं स्वस्तिकमृक्षतानि लाजा मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ।
श्वेतानि पुष्पाणि तथाशनिं च हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ॥

अश्वत्थवृक्षं च समालमेत, आदित्यस्थालभनासंभवादयथासंभव-
मिति बोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वायवा पश्येत्तस्मीवांस्तु भवेन्नरः ।

तथा तत्र ब्राह्मे च, स्वमात्मानं घृते पश्येदुदयी'च्छेच्चिरजीवितम् ।

एतत्सर्वधिकारिकं काम्यमपि नृपैरवश्यं कार्यमित्यस्मत्प्रतिपा-
महकृष्णवृक्षत्पण्डितमहापात्रेर्नीतिरक्षाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचित्कपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनश्चेते तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वर्धनायैव तिलगोरोचनां नृपः ।

अखण्डाक्षतदूर्वाष्टौ गृह्णीयात्शिरसि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥

येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं सन्ध्याद्वये वा प्रातर्वा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

शारदातिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः खण्डशः शतधा कृताः ।

ज्ञातव्याः स्तोत्ररूपास्ते मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाक्षराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वोक्तेः पुरश्चरणापेक्षास्ति तथापि “द्विसहस्रमितो मन्त्रः सकृज्जप्तो न सिध्यती”ति सकृज्जपमात्रमेव पुरश्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि”त्यादि गणेशनामद्वादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां द्विसहस्राक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषा-भावादुक्तनियमाभावात् पूर्वोक्त एव पाठः ।

एवं, “नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहन्तं विनायकमि”त्यादीक्षा-कृत्तविनायकस्तुतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपी”-त्युक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगस्त्वष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्योदये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्त्रांश्चेत्या”दिशम्भपुराणीयस्य सूर्यस्ववराजस्य सन्ध्याद्वयकालः स्फुट एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्कन्दपुराणीयशिवनामद्वादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषणत्वेन प्रथमान्तानामिव नपुंसकलिङ्गत्वम् ।

तेन साकांक्षत्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

अच्युतं^१ केशवं विष्णुमित्यादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीये स्फुट एव
कालः, अत्रापि पूर्व्ववन्नपुंसकलिङ्गत्वम् ।

हरिमिति छान्दसोऽनुस्वारः ।

एवमन्यान्यपि वैष्णवशैवस्तौत्राणि पठनीयानि ।

शिष्टाः,— . . .

गीतानामसहस्रं^२ च स्तवराजो ह्यनुस्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षणं चैव क्षणस्यातीव दुर्लभम् ॥

अन्यत्र,—

स्थित्वा भित्त्वा जगत्सर्व्वमुषित्वा च चराचरम् ।

पापौघैर्लिप्यते नैव गीताध्यायी कथञ्चन ॥

गीता सुगीता कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।

गीताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं श्लोकार्त्तमेव वा ॥

भवंपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं जगत्सृप्तिं करोति यः ॥

विश्वरूपकृताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विश्वरूपस्य जर्ह्ममूलं तथैव च ॥

हृदये यस्य वर्त्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अष्टादशपुराणानां सारमेतच्चनञ्जय ॥

मयोद्धृत्य समाख्यातमेतन्नामसहस्रकम् ।

न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं स्वपञ्चकम् ॥

तदा नामसहस्रन्तु पठनीयं कलौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सद्रोत्यायेति फलश्रुतेः ।

प्रातस्तुत्याय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राख्यं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठते नित्यं त्रिकालं केशवालये ॥

शिवालये पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति प्रसादाच्चक्रपाणिनः ॥

आहमाङ्गल्ययाचोत्सवादिषु ग्रहपीडादिषु च एतत्पाठस्यावश्यकत्वं,
काम्यत्वञ्च बहुपुराणेषु एतत्फलश्रुतौ च सिद्धमिति विस्तरभया-
द्वाक्यानि न लिख्यन्ते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्वलोकगुरवे इत्यादि पठन्ति, तद्वचनानां
महाभारतीयत्वाभावाच्चैव पठनमिति बहवः । तथाच, हरिवंशोक्त-
आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामीत्यादि आर्यास्तवोऽपि पठनीयः स्ववराजश्च
शान्तिपर्वराजधर्मं, आरिराधयिषुर्विष्णुमित्यादि भौषोक्तेर्ज्ञेयं,
अथैतं शाश्वतं विष्णुमित्याद्यगुच्छृतिः गजेन्द्रमोक्षणश्च विष्णुधर्मं,
ॐ नमो मूलप्रकृतये इत्यादिना नारदीयपञ्चरात्रोक्तं पूर्वस्यां
दिशि चान्ये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, ये त्वामार्थ्येति
दूर्नेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्थ्यास्तवस्य ह्रीं कालीं स्फुटी ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

अद्वावानुसूयच्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि सुतः शुभान् लोकान् प्राप्नुयादित्युक्तेर्मोक्षार्थिनः
शुद्धिद्वारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः, .

सोऽपीत्यपिशब्दाद्योऽधीते तस्य मोक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विश्वं विश्वरित्यादि सर्व्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्पायन उवाच,

श्रुत्वेत्यादि न ते यान्ति पराभवमित्यन्तमवश्यं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मनु रित्यन्तस्य प्रत्यहं पाठः,
मम सन्निधिकारकमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु शान्त्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्यादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टिन्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्मनां प्रादुर्भावानां कीर्त्तनं तत्प्रतिष्ठादकी ग्रन्थः ।

श्रुतं पापं हरति आरोग्यञ्च प्रयच्छति ।

शुद्धचरितश्रवणं शत्रुभयं नाशयति, सुतयः श्रुताः शुभमतिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्रवणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरस्तु
अकल्पितामहङ्गाणावृहत्पिण्डतमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिर्नावधार्यते तथापि देवकार्यस्य सर्व्वस्य
पूर्व्वान्नः परिकीर्त्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्व्वान्ने पाठो न्यायः ।

नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनान्नक्तं पाठोऽपि नित्य-

सिद्धिरविरुद्धा, काम्यं तु पूर्वाह्न एव, अत्र केचित् तेषां प्राति-
स्विककालिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तन्नसम्यक्,
पूर्वाह्ने कदाचिदपठने सर्व्वस्तोत्रपाठसाधारण्येन नक्तकालस्य'
प्राशस्त्योक्तः,—

विष्णुपुराणीयनमस्ये सर्व्वभूतानां इत्यादिलक्ष्मीस्तवोऽपि
पठनीयः ।

पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु श्रीस्तवो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रिकम् ॥ इति

तथा,—व्याधितस्य कदर्थस्य ऋणस्तस्य सर्व्वदा ।

स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥ इति ।

तथा,—ऋणानां चानपक्रिया इति च अशक्य ऋणापकरणशङ्कस्य
कर्मानधिकारस्मरणात् ऋणशोधनार्थं मङ्गलस्तोत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेक्ष्य अन्यान्यपि स्तोत्राणि पठितव्यानि, इति
स्तोत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्ज्जनादिदेवकार्याणि,

कथमेव समुत्थाय हन्याङ्गेरीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनात्तत्र
कथ्यप्रभृतिकालः, एवं कृते तु सन्ध्यादिकर्मसमाचरेत्, इति,
यत् देवकवाटोद्घाटनादिदेवकार्यानिन्तरं सन्ध्योक्ता, तद्गृहीत-

भागवतदीक्षाणां, आर्त्ताणां सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात्
तत्सन्ध्यायोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमाख्यापनयनं देवागारसमूहनम् ।

• स्नापनं सर्वदेवानां गोदानस्य समं स्मृतम् ॥

तथाच कवाटोद्घाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखप्रक्षालनमाख्यान-
वृत्ततेलाभ्यञ्जनभूमिलेपनोदत्तनस्नान-गन्धचन्दनागुरुकपूर-कुङ्कुम-
तालवृन्तमयूरव्यजनपुष्पवस्त्रालङ्कारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तरस्तु पश्चाद्वक्ष्यते,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा कृतसन्ध्याजपस्ततः ।

यथोक्तन्यस्तमन्त्रः सन्नष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्यात्तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेष विधिः स्मृतः ॥

नित्यजपेनं सर्वपापक्षयः सर्वकामावाप्तिश्च,—

प्राणायामश्च •

रेचनं दक्षिणेनोक्तं पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिज्ञेयो विपरीतस्तु संस्तुतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्री छन्दः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, महः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वीषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इति करन्यासः । प्रणवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करहये,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु करहये युगपदन्यासः, अकारं प्रथमे
पर्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्वाङ्गुलिव्यापकं प्रणवं
न्यसेत्, अकारं नाभौ, उकारं हृदि, मकारं मूर्ध्नि ।

सर्वाङ्गे प्रणवम्,—

शरीरं प्रणवं ध्यात्वा तन्मध्ये परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिवन्धयेत् ॥

भूरग्न्यात्मने हृदयाय नमः, भुवः वाय्वात्मने शिरसे स्वाहा, स्वः-
सूर्यात्मने शिखायै वषट्, भूर्भुवः स्वर्ब्रह्मात्मने कवचाय हुं, सोमा-
त्मने नेत्राभ्यां वीषट्, सत्यात्मने अस्त्राय फट्, व्याहृतित्रयेण दिग्-
बन्धनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्वत्किरोटाङ्गदबलयगलाकल्पहारोदराङ्गि-

श्रीणोभूषं सवक्षीमणिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,

हस्तोद्यच्छक्रशङ्खाब्जगदममलं पौतकौशेयवासो,

विद्योतज्ञासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमानि ॥

ततः प्रणवजपः ।

इति प्रणवजपविधिः ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसन्ध्यजपः शुचिः ।

जपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं वापरे भक्त्या पूजयन् लभते फलम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा तत्काली लभते फलम् ॥

अष्टाक्षरी महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समग्रहितः ।

पाप्मे,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेशं ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुष्येसे यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च वैदिकत्वात् सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरस्करणनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषच्चप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।

छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहाबीर द्विसहस्रपदीदकैः ।

चत्वारिंशतियुतेः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्येन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सङ्कच्छिरःशिखावर्मनेत्राप्सोदरपृष्ठके ॥

तथा,—

अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्यनारायण ऋषिः, देवौ गायत्री-
हृन्द्ः, परमात्मा देवता, अष्टाक्षरनारायणमन्त्रस्य अपि विनियोगः,
ॐ क्रुद्धोक्ताय स्वाहा अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, ॐ महीक्ताय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोक्ताय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
दुरक्ताय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोक्ताय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अकौंघाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराज—
खेयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।
नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधरास्निष्टपार्श्वम्,
वन्दे दोःशङ्खचक्राभ्युत्तुहगदममलं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥
ॐ नमो नारायणायेति अष्टाक्षरमन्त्रः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमितिसचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्व्यात्मा सर्वगो भुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्यरीत्या-
ज्ज्ञातव्यम् ।

तस्यार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेहो नारायणस्तस्मै नमस्कार इति ।
प्रपञ्चसारे, तारः शक्त्यर्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्णं, नार्णः
प्रतिषेधार्थो 'मोकारश्चायमर्थको भवति, सलिलानलपवनधराः
क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थे' दर्शित-
स्तदर्थार्थे ।

अयं जलतेजोवायुपृथ्वात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्म-
वाहमित्यर्थः, प्रयोगस्तु कल्याणनुसारेण कार्यः ।

इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दशः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समितुपुष्पकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्वीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
वेदाभ्यासः ।

याप्रवक्ष्याः,—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्माणाम् ।

वेद एव हिजातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारो मीमांसाध्ययनं, तद्रूपो द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मं प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।

इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

लघुभ्यासः,—

यथा पशुर्भारवाही न भारफलमश्नुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्नुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो विज्ञादिभ्यो न संशयः ।

श्रुतादि चक्रिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुच्चितं ह्योक्तमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी अर्थज्ञान-
वानिति यावत् इति लक्ष्मीधरः, तेन शिष्यादीनां षडङ्गाना-
मध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मनुः,—

अज्ञेभ्यो अन्विनः श्रेष्ठा अन्विभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्योऽध्यवसायिनः ॥

अध्यवसायिनोऽध्येतारः, १

(१) करणात्मना ।

(२) अनुशातारः ।

मनुः,—

बुद्धिद्विकारांश्चाथ धन्यानि च दितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिद्विकाराणि वैशिषिकन्यायादीनि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि,
वैदिका निर्गमनिर्धण्डप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्धं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारान्तःपातिन्यायाद्यध्ययनं

शङ्कलिखितौ,—

न वेदमधीक्ष्य नान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपमन्त्रयज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
माण आनुसङ्गिकंपापक्षयादिफलञ्च ।

याज्ञवल्करः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फुशन्ति^१ तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विग्रान् जिघांसति ॥

मनु वक्ष्यमाणमन्त्रयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमसु

इति चेन्न, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वाद्धारणं विना ब्रह्मयज्ञाभा-
वात्, किं च ब्रह्मयज्ञस्य प्रातर्होमानन्तरं तर्पणात्पूर्वं वैश्वदेवाव-
साने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ जपरूपश्चतुर्थी वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेन्नित्यं यथाकालमतन्वितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि

अस्माताशी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितमिति जावाल्याद्युक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादप्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

इति ब्रह्मण्डपुराणोक्तेस्तस्य माध्याह्निककर्माणि वस्त्रनिष्पी-
डनानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयज्ञरूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु
पापक्षयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपुत्रादि-
काम्यस्याऽपि, तच्चादौ प्रणवस्यैकान्तिकसंख्येयान्द्ब्रह्मपरस्य जपः
सर्वपापक्षयद्वाराऽन्तःकरणशुद्ध्यापादनेन मोक्षफलः कार्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोकारकालं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्वे वेदा शुधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।

ॐकारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥

यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्त्रमाचरेत् ।

तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥

शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्तदा ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभसा ॥

अङ्गिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।

वाङ्मयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च समसु ।

त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।

तस्योङ्कारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रययुक्ततत्सवितुरित्यादि त्रिपदा
गायत्रीत्येकः प्रकारः ।

स एव सन्ध्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।

सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येन द्वितीयः ।

शङ्कः,—

इति पवित्राण्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाममर्षणादित्यादि च, ॐकारस्य प्रवृत्त्याख्या ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं इति

महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत्र च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये जपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रजप्ता सा देवी पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वपातकनाशिनी ।

सुवर्णस्तेयकृद्भिर्ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥

सुरापश्च विमुष्यन्ति लज्जजापान्न संशयः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा कल्पं कल्पं समाहितः ॥

अहीराजकृतात्पापासत्क्षणादेव मुच्यते ।

सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामास्तु षोडश ॥

अपि भ्रूणहृत्तं मासात्युनव्यहरहः कृताः ।

अत्र गायत्र्याधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
गायत्र्याः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तब्राह्मणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यर्चयित्वा ब्राह्मणो हृदये शुचिः ॥

गायत्रीजप्यनिरतं हृद्यकष्येषु योजयेत् ।
 तस्मिन् तिष्ठते पापमहिन्दुरिव पुष्करे ॥
 सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
 सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥
 तत्र न भयं विद्यते नृत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः,
 इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमी,—

ॐकारपूर्विकास्त्रिस्तो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
 त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
 योऽधीतेऽहन्वहन्वेतां त्रीणि वर्षाण्यतन्मृतः ।
 स ब्रह्मपरमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥
 वायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्त्तिमानाकाशव्यापी,
 पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु परं नास्ति मीनात् सत्त्वं विशिष्यते ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥
 गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 गायत्रीचैव वेदांश्च तुलयाऽतोऽल्यत्प्रभुः ॥
 एकतस्तुरो वेदाः साङ्गश्च सपदक्रमाः ॥
 एकतश्चैव गायत्री तुल्यरूपा तु सा मता ।
 तत्र प्रणवव्याहृतिश्चसहितगायत्रीजपकथनात् ।
 प्रणवव्याहृतिसंख्यां जपेद्द्व्याहृतिभिः सदा ।
 गायत्रीं प्रणवश्चान्त इति वैकल्पपरमेव ।

अन्ते प्रणवोऽस्मिन् पक्षे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकृत्वस्वभ्यस्य वह्निरितस्त्रिकं द्विजः ।

महतोऽप्येनसो मासास्त्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत्र यद्यपि वह्निर्ह्येव विशिष्टजपविधानाच्च गृह्यामादीनां

सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तद्यापि असम्भवे अप्रावृत्तगृहे कदेशे ° जपमाचरन्ति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकाराद्या त्रिरावृत्ता देवस्थारभणे सदा ।

सप्तावृत्ता पुनर्व्वेदं दशभिः प्रापयेद्दिवम् ॥

विंशवर्त्तेन सा देवी नयते ह्रींश्चरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

सर्व्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमो गायत्र्या जप एव च ॥

वायुभक्षो दिवा तिष्ठेद्रात्रौ नीराप्सु सूर्य्यष्टक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्र्याः शुद्धिर्नृण्यवधादृते ॥

शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्त्रजले अपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्व्वेणपैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोप्तो पिढप्तो माढप्तो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भ्रूणहा स्पर्णहारी च यश्च विप्रः सुरां पिवेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शृणोक्तानां प्रणवयुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
एतदन्यतरलिङ्गशून्यास्तत्र द्वयोः कल्पयोर्विकल्पः ।

यथा,—

सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्रो जपो नक्ताशिनो द्विज ।

वह्निःस्नातस्य तच्चैव सर्व्वकल्पापनाशनः ।

दशायुतानि जप्त्वा च हविष्याशी स मुक्तिभाक् ॥

गायत्र्यासु जपन् कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्यान्नायत्र्यासु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्र्याः लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षषट्का तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अत्र च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुबन्धभेदाद्विशेषः ।

तथा यजुर्विधाने, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,
उपोष्य पुष्येण खण्डिलमुपलिप्य कुशेषूपविष्टो द्वावापृथिव्योः
सन्धिसीक्षमाणो जपेत् ।

ॐकारपूर्व्यां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं,
अग्निसुपसमाधाय चतुर्विंशत्याज्याहुतिसहस्राणि शुद्धयात्
तत्सवितुरिति, समाप्तहोमो दशायुतानि जप्त्वा सर्व्वपापैः प्रमु-
च्यते, अत्रोक्कारपूर्व्वगायत्रीमात्रस्य जपः।

न व्याहृतिप्रवेशेन, यावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिद्ध्यर्थ-
जपपुरस्सर एवः ।

अहोरात्रोपोषितः साहस्रिकं होमं समाचरेत्, त्रिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वक्ष्यमाणकालावच्छिन्नजपकल्प-
नम् । सर्व्वमन्त्राण्यं पूर्व्वसेवार्थं लक्ष्मयुतं सहस्रं शतमिति
सिध्यपेक्षाकार्य्यमित्युपक्रमे विधानादग्राह्यम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसन्ध्याषण्वर्ज्जितरात्रमयुतं जप्त्वा दिपापो भवति,
द्वितीयं विद्यार्थी, तृतीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं प्राणकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्मण-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं सुरूपां पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अथातः काम्यहोमः, दुर्वामायुस्कामः,
पशूनामुपधाते कुशान् शुद्धयात् ज्वरापगतये तु आम्रसमिधो
शुद्धयात्, खदिरमन्नायकामस्य, अपामार्गमर्थकामस्य, पद्मानि
त्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्धार्यी, अकामित्वाज्यहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशञ्च कालञ्च दिजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्त्तायी एकाहमेकमच्छकत् ॥

एकाहं ब्राह्मणाद्यां गायत्रीजपमाचरेत् ।

शतं ज्ञात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः शतेन पीत्वा च सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

गोप्राश्चैव क्षतव्रजं ब्रह्महां शुक्ततल्पगः ॥

भ्रूणाहा रजहारी च यस्य विप्रः सुरां पिवेत् ।

अयाज्यं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिद्ग्रहा दुःखाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं तृतीयादिषु,

शतं ज्ञात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणज्ञानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

ऋग्विधाने, शतेन गायत्र्याः ज्ञायादिति शतसंख्यकगायत्री-
जपकरणकमेव ज्ञानमिति कर्मभेदः ।

तेन ह्ययोर्यावत् श्रुतेतिकर्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्र्या न्यासः, याज्ञवल्क्यः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभौ,

उकारं हृदि, मकारं मूर्ध्नि विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कक्षां, नाभिदेशे महः,

जनसोकं हृदये, तपः कण्ठदेशे, भ्रूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनरेर्जङ्घयोस्तथा ।

जर्व्वीर्गुह्येऽथ वृषणे पायौ नाभौ तथैव च ॥

जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुके^१ ।
 ओत्रे चक्षुषि^२ भ्रूमध्ये ललाटे पूर्वके मुखे ॥
 याम्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥
 पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्त्रन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
 पायी नाभ्यां ललाटे च नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 इदं न्यासचतुष्कं च सक्तमस्यति यो नरः^३ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥

अक्षरदेवताः,—

अग्निं वायुस्तथां सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 ब्रह्मसतिश्चपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥

(१) तालुनि ।

(२) चक्षुष्वोर्मध्ये ।

(३) द्विजः ।

प्रजापतिश्च देवाश्च स रुद्रब्रह्मविष्णवः ।

जपकाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥

न्यासचतुष्कमक्षरदेवताचिन्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने;—

अथ सूक्तार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना^२ खं ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुंरुषसूक्तं शिरः, उत्तरनारायणं शिखा, अग्रतिरयं कवचं, शतरुद्रीयमस्त्रं, शतरुद्रीयं रुद्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमित्यनुवाकश्चीतेति रुद्राङ्गेऽधिकस्य विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अग्नौध्वनिः शिरः, मूर्धनं दिवः शिखा, मर्माणि ते कवचं, मानस्तीकोऽस्त्रं, तथा प्रणवो भूर्भुवःस्वरिति गृह्यदयादीनि^३, ॐ हृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हुं, ॐ भूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतच्च यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्यत्र वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य तु योगी याज्ञवल्करः,—

प्रणवोभूर्भुवः स्वरित्यङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विधावर्त्य ततः पञ्चादार्पणं छन्दश्च देवतमिति ॥

द्विधावर्तिर्यस्तसमस्तरूपेण, समस्तोनास्तमित्यर्थः ।

(१) संयोज्य ।

(२) मन्त्राणामिषत्वेत्यादिना ।

(३) गृह्यदयादीनि ।

तथा,—

तातारमिन्द्रं, त्वन्नो अग्ने, सुगन्धुपन्थां, अशुन्वन्तं^१ तत्वायामि ।

आनोनिधुभिः, वयं सोम, तमीशानं. अस्मे रुद्रा, स्त्रोना-
पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवाद्यन्तसंरुद्धो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः साधे स्वाह्वान्तं होमकर्म्मणि ॥

प्रतिलोमं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्यं यजुषामेव
तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धो ग्राह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः,
सन्ध्यास्थाने^२ दर्शितौ, नमस्कृत्य विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
नमस्कारपूर्व्यता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्णां समुद्दिष्टां कौशेयवसनां तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिताः ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थितायवा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पद्मासनगता शुभेति ध्यानमावश्यकं,
अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षवचने^३ तद्दानं वेददानं
अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) असुन्वन्तम् ।

(२) अग्रे ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्ययजमानः ॥

पश्चात् कर्मणामस्य द्वीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्क्यः,—

ऊतन्नो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तास्तर्थादा धर्मतत्त्वमे ॥

ऊतन्नः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धूर्धर्भिकः, शक्तो वेदाक्षरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्नेह्या न तु पणपूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्मानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्तो ऽर्षदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमतिर्ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं कैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

लोक्ष्यादुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमिव ।

वृहस्पतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यन्नाष्टास्त्रं मन्त्रादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्त्याग्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

गृह्णाति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मस्तेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥

इति द्वितीयभागस्त्यं ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् ।
 माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
 अभागतोऽतिथिस्त्वग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 आतिर्वन्धुर्जनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ।
 अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥
 ज्ञानविदभूप्रदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भार्गवरायतनाभ्यासे यत्तोयं 'पूर्व्वतः स्थितम् ।
 सूर्य्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र ज्ञात्वा दिवं व्रजेत् ॥
 शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
 शिवगङ्गेति तदुज्ञेयं तत्र ज्ञात्वा दिवं व्रजेत् ॥

अत्र विशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्य्यगङ्गात्वं
 शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसामीप्यं पुरस्त्वं च ।

ब्रह्मण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुष्पं नदी यत्रोत्तरायते ।
 तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसंनिधौ ॥

योगी यान्नवल्कारः,—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सर्गिताः पतिः ॥

एवं,—

देवा'स्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीस्नानमन्योन्यतुल्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीस्नानमवाप्नोति स्नातः स्वे तु जलाग्रये ।

बाहुखाते जले स्नातो गङ्गास्नानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां संयोगपृथक्त्वन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्त्तमाने तदानीतकामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या प्रातःस्नानेऽपि मध्याह्नस्नानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, स्नानं चाकृत्रिम इति नद्यानुवादो न कृत्रिमनिषेधः, अतएव स्नकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुच्यतात् पुण्यमिति कृत्रिमाकृत्रिमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिरुक्तम् ।

यान्नवल्कारः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुयमोहरि ।

नाख्योदके द्विजः स्नायान्द्रीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ।

तथाच नद्यादौ वङ्गदकसम्भवे अख्योदके न स्नानम् ।

एवं अकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमे न स्नानम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न स्नायादाचरेद्वा पञ्चपिण्डानुष्ठयापि ।

आपदि जलान्तरासम्भवे—

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न स्नायात् कदाचन ।

निपानकर्तुः स्नायात् दुष्कृतांशेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि स्नायात् कदाचन ।

सप्त पिण्डान् समुष्ठृत्य ततः स्नानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

स्नायात्तद्वागीदकनिपानकूपेषु ।

सप्त पञ्च ब्रीन् पिण्डान् उष्ठृत्य देवर्षितंस्तर्पयेत् ॥

वीधायनः,—

स्त्रवन्तीष्वनिर्वासास्तु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्थाय कुर्वीरिन् देवर्षिपिष्टतर्पणम् ॥

निर्वासास्तु न कुर्वीरिन्शभाक् तत्र सेतुकृत् ।

तस्मात् परकृतात् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उष्ठृत्य वा ब्रीन् पिण्डान् कुर्वीदापत्सु नो सदा ।

निर्वासास्तु तु मृत्पिण्डांस्त्रींस्त्रीनम्बुघटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—

परकृततद्वागीषु सप्तपिण्डोद्धरणं, कूपतद्वागातिरिक्तपरकृत-

जलाशये पञ्चमृत्पिण्डोद्धरणम् ।

परकृतकूपेषु पिण्डोदरं प्रवहसेतुकरणाज्जलाधिक्यं यत्र
तत्र सृष्टिपिण्डोदरं भग्नघटनयोदरवत् ।

अत्र च,—

चतुर्विंशद्गुलेर्हस्तैस्तुर्भिर्धनुश्च्यते ।

एकधन्वादितूर्यान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥

अतधन्वन्तरा वापी पुष्करिणी चतुर्गुणा ।

सहस्रेण तद्भागः स्यादयुतेन तु सागरः ॥

इत्युक्तलक्षणाः कूपादयः, एवञ्च परकृतेषु उत्सृष्टेष्वनुसृष्टेषु
च निषेधपिण्डोदरे ।

पिण्डोदरं विधायत्वाह योगी याज्ञवल्काः,—

अनुवृत्त्य तु यः कुर्यात् परकीयजलाशये ।

इथा ज्ञानफलं तस्य कर्तुः पापेन लिप्यते ॥

तथाच पिण्डोदरणाभावे ज्ञानवैगुण्यात् पुरुषदोषाच्च तदुभय-
समाधानार्थं पिण्डोदरं, केवलं जलान्तरासम्भवे परकृतजले
वैधज्ञानकरणेन न ज्ञानफलं न वा पुरुषदोषपरिहारः ।

किन्तु शरीरशुद्धिः, प्रत्यवायपरिहारश्च स्यादेव, ज्ञातस्य
वक्रिततेत्याद्युक्तेः, एवं संक्रान्तिप्रवृत्त्यादिनेमित्तिकज्ञाने बोध्यं,
कर्त्तव्यज्ञानस्य जलान्तरासम्भवे अवैगुण्यमेव । तत्र ज्ञानधर्मान-
तिदेयात् परकृतेऽपि ज्ञानस्वरूपनिर्वाहादवैगुण्यमेव ।

पुरुषार्थनिषेधातिक्रमे दोषः स्यादेव, सङ्गततद्भागदौ
विज्ञायादिना परकीये कृते नदीसेतुभङ्गादिना परभूमौ गतं जाते
तथा परकीयनिजभूमौ वर्षोदकपूर्णत्वे च जलस्य च परकीयत्वेऽपि

परकृतत्वाभावात् पिण्डीकरणं, अतएव कृतस्य वक्रितत्वेन तथैव
परवारिणेत्यत्र परवारिपदस्य परवारिकृत्रिममत्तत्रिमं च परेषो-
पार्जितमिति लक्ष्मीधरव्याख्यानात् पिण्डीकरणम् ।

शरीरशुद्धिः प्रत्यवायपरिहारश्च ज्ञाताम् ।

अत्र केचिन्नाचीनः,—

परकीयपदस्याजहलक्षणया निपातकर्तृपरसम्बन्धिपरत्वं भवेत्,
अहलक्षणया परकृतमात्रपरत्वस्य न्याय्यत्वात् यत्क्रीतं परिगृहीतं
वा तथापि न निर्वेधपिण्डीकरण इति ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न याज्ञा स्वागता ज्ञापि नद्याः प्रथमवेगिताः ।

प्रक्षोभिताश्च केनापि याश्च तीर्थाद्दिनिःसृताः ॥

प्रथमवेगितानिवेधः शुष्कनदीविषय इति लक्ष्मीधरः, प्रक्षोभिताः
हस्तिमहिषादिना, तीर्थाद्दिनिःसृतास्तीर्थाद्दिच्छिन्नास्तीर्थगत-
त्वेनाप्रत्यभिज्ञायमग्नाः ।

कात्यायनः,—

यस्य हयं श्रावणादि सर्व्या नद्यो रजस्वलाः ।

तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥

समुद्रगाः साक्षात्प्रत्यभिज्ञायमानसमुद्रप्रवेशाः, यथो मासः ।

यत्तु,—भागीरथी च कासिन्दी नर्मदा च सरस्वती ।

विशोका च वितस्ता च गौतमी जम्बवेणिका ॥

तुङ्गभद्रा भीमरथा तापी चैव पयोष्णिका ।

दादशैता मङ्गानद्यः पापिनः पावयन्ति याः ॥

इति वचनात् समुद्रगापदं हादशमहानदीपरमिति तत्र । समु-
द्रगापदस्य प्रसिद्धयोग्यागेनाप्रसिद्धवचिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके त्रयः सर्वा एव रजस्वलाः ।

त्रिदिनं तु चतुर्थेऽङ्गि शुद्धाः स्फूर्जाङ्गवी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गाया इष्टान्ततथोपादानान्ध्यानुपपत्त्या नित्य-
शुद्धत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव भ्रूजजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसन्नकाः ॥

भ्रूजजाता सरस्वती, कुरुचेन्नखिता सरस्वती ।

नदाः शोणनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्ष्येति चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

अलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादर्शकारः । अतएव न
दुष्टेत्तौरवासिनामिति मदनपारिजातधृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैशुष्यम् ।

व्यान्नपादः,—

अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते ।

रजोदुष्टेऽपि पश्यसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना,—

अन्येऽः खनिताः कूपास्तङ्गाना वाप्य एव च ।

• “एषु ज्ञात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरे” दित्यापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन ज्ञानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्भवे न ज्ञानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्यादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यम् ।

मनुः,—

न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्जाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छाज्ञाननिषेधः, नित्यज्ञानस्य प्राप्त्यभावा
च्चण्डालादिसर्शनिमित्तकस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमेव निषिद्धम् ।

अविज्जातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जावालिः,—

• त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविट्क्षत्रियाः ज्ञानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण ज्ञानमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न ज्ञातव्यं कथंचन ।

दर्शं ज्ञानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तन्न वर्ज्यं तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

न ज्ञायादुक्तवेऽतीते माङ्गल्यादिनिवृत्त्य च ॥

अनुग्रह्य सुहृदन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने तस्य तस्माद्यत्नेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्त्रीदरभरारूः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न, तु संपन्न, आश्रितो-
ऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी आमान्तरादागतः, ज्ञातिः पित्रवन्धुः,
वन्धुर्मातृवन्धुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपोषकरहितः,
अत्र मात्राद्यग्न्यन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणी-
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरुन् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्श्चिन्तन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु दृष्येत्स्वयं ततः ॥ इति-

मशुवचनात्,—

न तु दृष्येत् प्राणयात्रामात्रं कुर्यादेव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् मातृवन्धादीनामपि सम्भवे
पोष्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
हत्तिसम्भवे न पोष्यवर्गत्वं ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो हत्तिसिद्धयर्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,

नै विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण हत्तिसिद्धाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयश्च वक्ष्यन्ते, इति तृतीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ. चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अङ्गं चतुर्थभागे तु सुख्यं भवति मध्यमम् ।
तेन नित्यं सदा ज्ञानं कर्त्तव्यं गृह्याश्रितैः ॥

दक्षः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥
मलापकर्षणं बाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।
सम्यग्ज्ञानमुभाभ्यां तु ज्ञानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

शङ्करः,—

“मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गं पूर्विकं,” इति नित्यज्ञानमध्ये
मलापकर्षणज्ञानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृहस्थकर्मत्वात्
तद्विरुद्धस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांस्थे च भोजनम् ।

ब्रह्मचारौ यतिश्चैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति

वचनाद्गृहस्थस्याभ्यङ्गो न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-
षष्टम्यादितियविशेषनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्हृष्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वास्थेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्वेतेषु पर्व्वसु ।

विष्णून् भोजनं नाम प्रयाति नरकां नृप ॥

अशेषपर्व्वस्वेतेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।

भाव्यं सच्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वस्तुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेष्मातहरं तैलं पित्तघ्नं घृतमुच्यते ।

अतस्तैलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स गुहापुनरिति विधिः स्पष्टः ।

अत्र तैलपदस्य तिलभवस्त्रेहे मुख्यता, सार्षपादौ च कात्यायनीयस्य तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानात्सार्षपैरण्डस्त्रेहादौ मुख्यतैलत्वाभावात् तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्षपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याह्वेष्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्षपपदोपादानं, पक्वतैलाभ्यनुज्ञायां दृष्टान्तार्थम् ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्चेषु तैलमिति

निषेधेऽपि वीक्ष्य ।

बृहन्नातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलयहणमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्कुहमात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दांसु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च, अत्रापि सर्व्वस्नेह-

न्निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यः ।

यत्र तैलीपभोगस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथापि सार्धपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्व्वोक्तयुक्तेः,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
मपि निषिद्धम् ।

मोहाव्रतिपदं षष्ठीं कुङ्कुरितां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलैः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृश्राद्धे प्रगे स्नाने द्वादशेकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः कृत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छीक्षिष्ठति प्रीता यवसैलं न संसृशेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

हस्तापकीर्त्तिमरणं धर्ममग्नरोम्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुजगुरुशुक्रवारेष्वपि निषेधः ।

समाचारस्तु स्त्रीणामेवं वारवर्जनविचारो न पुंसाम् ।

असु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।

एकादशी द्वितीया च द्वयोरपि च पक्षयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्योऽत्र तैलं निषेधते ।

चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्वनापत्यवलाभुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलान्निषेधाभावः, निषेधस्तु

निष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव न दोषः,

पर्वणि तु विशेषमांसभक्षवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमसृष्ट्वा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोबलम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-

कार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्त्रैलादिनिषेधस्तु

तद्दशातिमात्र एव, निषेधस्तु निवृत्त्यात्मन कालमात्रमपेक्षते, इति

च्युतेः ।

संक्रान्ती तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्द्वैतं इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिलैः स्नानं पूज्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिरिति वचना-
न्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तनमप्यौ,—

तथा सप्तम्यभावास्यासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाङ्घनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्न्यस्य द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डे उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्हिजः ।

तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै कृष्णम् ॥

अथ विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्यजेत् ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षणज्ञानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिर्बहुतोदनेन मलापकर्षणज्ञानं कृत्वा
माध्याह्निकज्ञानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे ज्ञानार्थं सृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानश्चाकृत्रिमे जले ॥

तत्र ज्ञानदेशः, मनुः,—

नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादी,

तड़ागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेण तड़ागः स्यादिति-
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रद्युम्नाक्षोदप्रंभृतीनि,

गर्त्तांश्छन्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौच गतिर्यथासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया, यस्मात् ज्ञानं पुष्पफलं श्रुतम् ॥

‘ज्ञानमेव क्रियेति मध्याह्नज्ञानस्य’ षोडशज्ञाने क्रियापदवाच्यत्वा-
दित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठमुद्धृतात्युष्यं ततः प्रस्रवणोदकं ।
ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥
तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।
ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यानन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्कः,—

सर्वे प्रस्रवणाः, अत्र सुखार्थज्ञानस्यैव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।
तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।
* तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमपु वर्जयेदस्तमिते च ज्ञानम् ।
प्रातःज्ञानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादनित्यज्ञानं प्रकीर्तित-
मित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्कः,—

चण्डालेचितियूपादि स्पृष्टा ज्ञातां रजस्वलाम् ।
ज्ञानार्हस्तु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि तत् ।
पुण्यज्ञानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ॥

तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्यप्रयोजयेत् ।

जन्मुकामः पवित्राख्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥

ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।

मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥

सरित्सु देवखातेषु तडागेषु सरस्वु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानात्पुण्यफलं कृतं ॥ इति

तत्र,

‘प्रातःज्ञानं नित्यकृतं, मध्याह्नज्ञानं चोच्यते, क्रियाज्ञानं चात्रभागे चोच्यते, कर्माङ्गज्ञानं तत्कर्माङ्गज्ञानं कच्छाद्यङ्गत्रिवण-
ज्ञानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षणं मलक्षयहेतुत्वाद्वाद्दृष्टार्थं । नात्रैतिकर्षव्यता-
पेक्षया, पुण्यज्ञानादिकाम्यज्ञानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्षव्यता-
पेक्षं, यस्तु तीर्थादिषु काम्यज्ञानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्षव्यतापेक्षं
सत् प्रातःज्ञानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोद्गनालिङ्गातिदेशे-
नैव मध्याह्नज्ञानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाथाहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रज्ञाने-
लिङ्गदर्शनं, यस्तु, ग्रहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादी नैमित्तिकं
ज्ञानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थज्ञानवत्सधर्मकं ।

(१) तत्र प्रातःज्ञानं नित्यकृतं मध्याह्नज्ञानं चोच्यते ।

तथाच,—

एवमादिकाभ्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिस्पर्शननिमित्तं ज्ञानं तत्र नेतिकर्त्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वाक्ते अशुक्रकर्मणि मैथुने ।

दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धीकारादिनाभिव्यक्ते, एतच्चोत्तरकालज्ञान-
प्राप्तार्थमजीर्णावस्थायां ज्ञाननिषेधात् ज्ञानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्त्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

असृग्शस्पर्शने वाक्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

ज्ञानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृप्रविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेतिकर्त्तव्यतामात्रवृत्तिं
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,

तुष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणाबाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति मध्याह्न-
स्नानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतेत्येतावद्विधीयते, अनुवादप्रयोजन-
श्चाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याह्न-
स्नानेन सह तन्नानुष्ठानं नास्तीति ज्ञापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वात्माघवैशाखादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्नेनानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरस्तु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिस्पर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने धर्म्या-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्व्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न स्नानैतिकर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृशस्पर्शने चैव न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥

अत्र व्याधितृचराशङ्कया वृद्धादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्यं

सर्वार्थसंयोगक्षमजलासम्भवे वा मन्त्रज्ञानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
ज्ञानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृतज्ञः ज्ञानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्याचरणे दोषास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति ज्ञानानुकल्पविधेः प्रातःज्ञानवन्माध्याह्निकज्ञानेऽप्यविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सम्याप्रकरणे च, उभे सन्धेय च ज्ञातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनं ॥ इति

सम्यासादगुण्ये ज्ञानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शं ज्ञानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं ज्ञानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिस्तु ज्ञानादेव, लाला-
दिलेपाशुक्षौ ज्ञानेन ज्ञालादिना वा ।

योगियाश्च वल्कीये,—

अश्वोऽवगाहनं ज्ञानं विहितं सार्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणस्तु शुचिः कुर्व्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रज्ञानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकज्ञाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निमित्तान्युच्यन्ते, गीत'मः 'पतितचण्डालसूतिकोदकाश्वसृष्ट-
स्पर्शने सचेलोदकोपस्पर्शनात् पूतो भवति ।

अत्र उपस्पर्शनं ज्ञानं सचेल इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिपरं
श्वसृष्टिपरमित्येके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्तमानचण्डालसृष्टस्य स्पर्शने ज्ञानं ।
अतीतचण्डालादिस्पर्शस्याज्ञातज्ञानस्य स्पर्शने तु—

शातातपः,—

अशुचिं संस्पृश्येद्यस्तु एक एव स दुःष्यति ।

तं स्पृष्ट्वान्यो न दुःष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवलः,—

उपस्पृश्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षास्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्स्पर्शी द्वितीयः, तत्स्पृष्टस्पर्शी तृतीयः, अतः-
अतीतचण्डालस्पर्शस्य द्वितीयस्पर्शे यदाचमनं तदाकामतः,
कामतस्तु तथापि ज्ञानमेव,

तत्स्पृष्टिनं स्पृश्येद्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

जङ्घमाचमनं प्रोक्तां द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, श्वसृष्टस्पर्शे त्वकामतोऽपि ज्ञानं, दोषशुद्धता

(१) न तु पूर्वेषां उत्तरेषां तु वारिषा ।

(२) दुष्यति ।

(३) दृष्येत ।

दित्यवधेयं, गुरुत्वं च वक्ष्यमाणं च वनस्मृतौ. पृथक् निर्देशात्,
शवस्त्वृशब्दस्य तत्रातीतशवस्त्वर्थनद्रव्यपरत्वात् ।

बोधायनः, चण्डालेन सहाध्यगमने सचेलीज्ञानम् ।

तेन सहैककार्येण ध्वगमनं,

यसु ह्यायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधितिष्ठति ।

सचेली जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्य विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारुढश्चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् ज्ञानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रद्वेणेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकोद्धार्यं दारुशिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाच्चावयविपरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवांलव्यजुनादर्वाक् सचेली जलमाविशेदत्यन्तसान्निध्ये ज्ञानम् ।

तेन, युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्कासूतिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न ज्ञाननिमित्तं । षडशीत्यङ्गुलयुगं ।
पराशरः,—

चैत्यवृक्षचितिर्ग्रूपश्चण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेली जलमाविशेत् ॥

चितियूपयोः कर्मसमाप्तौ स्पर्शनं ज्ञाननिमित्तं । वार्त्तिके तु,
कर्ममध्ये वैधस्पर्शभिन्नस्पर्शं ज्ञानमित्युक्तम् । अथवा, ज्ञानं प्रेतधूम-

देवद्रव्योपजीविनं ।

ग्रामयाजिनं चितिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।

सन्नेहमनुष्यास्थिशवसृष्टं महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलमश्वोऽव-
गाह्य उत्तीर्यग्निमुपसृशेत् ।

गायत्र्यष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा द्विराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्न्युपस्पर्शनादिकमधिकम् ।

देवद्रव्योपजीवौ, देवतायै दत्तस्य हिरण्यादेरपहारेण जीवति यः ।

तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्नयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माणं सवासा आप्नोतः शुचिः, इदं वैधनिर्माण-
ग्रहणव्यतिरिक्तपरम् ।

स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा वैङ्गालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्णस्थान् द्विजान् शूद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कौर्मे,—

अन्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमोहनानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैवं भैरवं” इतिप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुगम्येकया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

ज्ञात्वा सचेतं सृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धात्यनुवृत्तौ, विष्णुः, ‘सर्वस्यैव हि प्रेतस्य वान्धवैः सहाशुपातं कृत्वा ज्ञाने, अकृतेऽस्थिसंचयने सचेलज्ञानेन ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जारमुखश्चकुट्टाः ।

पतिता विह्वलचण्डालसूतहाराश्चधर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुद्धयति ज्ञानादुदक्याग्रामशूकरौ ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचक्रमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचक्रमणे मार्जारस्पर्शे न ज्ञानम् ।

आखुपदं कुकुटपदसमभिव्याहाराद्वाग्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशय'खुविप्रुषो नित्यं मेध्या इति ।

मार्जारमूषिकस्पर्शे कर्म कुञ्चनपः स्पृशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कर्क्रेण चैव हि ॥

आरख्यकुकुटवराहस्पर्शे ज्ञानं, स्मृत्यन्तरात् खरोद्गस्पर्शे ज्ञानं ।

अत्र विशेषमाह शातातपः—

रजकसर्मकारश्च व्याधजालोपजीवकी ।

चेलनिर्णोजकश्चैव नटः शैलूकस्तथा ॥

मुखे भगस्तथा वेष्टा वनिता सर्ववर्षगा ।

चक्री ध्वजो वदगात्री आस्यकुकुटशूकरी ॥

शमिर्यदङ्गं संसृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करव्यतिरिक्तमानाभ्यूहभागपरमित्युक्त-
मेव, अत्र श्लकुकुटवराहाणामत्यन्तामेध्यत्वादकामतोऽधमाङ्गस्यै
आचमनं, कामतसु स्नानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदक्यासुतिकाशान्ध्यावसायिसृतहारस्यै क्षात्वा
द्वादशवारमुद्वहणं मेथुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारखरोद्गाणां शुनां तथा ।

शूकराणाममेध्यं च स्पृष्ट्वा स्नायात् सखेलकं ॥

कण्डुहन्तीतः,—

श्वविष्टां काकविष्टां च कंकटघ्नस्त्व च ।

अधोच्छिष्टसु संसृज्य सखेलो जलमाविशेत् ॥

गरविष्टा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूलपुरीषशुक्रोक्ष्णेषामुद्गः ।

शंखः,—

रथ्याकर्हमतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।

नाभेरुर्ध्वं नरः संहः सखः स्नानेन शुचयति ॥

• ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेष विप्रः सृष्टसु तादृशः ।
उभौ ज्ञानं प्रकुर्वतः सत्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलशुनस्पर्शं ज्ञात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वाग्तो विरक्तः ज्ञात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्
आचामेदेव भुक्त्वा ज्ञानं मैत्रुनिनं कृतम् ॥

भुक्त्वा ज्ञानं वाग्तु इत्यर्थः, तेन सद्यो वाग्तो आचमनमात्रं, मैत्रुनिनं कृतम् ।

ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेवं वा ।

आयात्रां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिपहणमभक्ष्यपञ्चनखास्त्रिपरम् ।

शुक्लान्तरसम्वादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोषितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

ज्ञात्वापसृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

ताम्येव स्नानं संस्पृश्य पूतः स्वात्परिमार्जनात् ॥ चास्ननात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्ताग्रवाङ्गु नयकैर्मलैः सुराभिर्मयै-

वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः^१ शुचिर्भवति ॥

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।

चक्षुष्युपहते उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।

दशनोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।

नाभ्यूर्ध्वकायः स्पृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् ।

मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥

विशोधनं इन्द्रियमुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यम् ।

हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवान्तश्मश्रुकर्मायोनिपशु-
दिवामैथुनगमने च ।

सुमुत्तुः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः

स्नानं घृतकुशहरिण्योदकप्राशनम् ।

लघ्वापस्तम्बः,—

यद्विष्ठितं काकवलाकिकाभ्याममेध्यलिप्तञ्च भवेच्छरीरम् ।

ओत्रे मुखेन प्रविशन्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

काकवलाकिकाभ्यां यस्मिं परि विष्टा कृता तत् शरीरममेध्य-
लिप्तं स्नानेन शुद्ध्यति ।

ओत्रमुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्श-
सम्बत्सरपर्यन्तं नित्यकर्मकारिस्पर्शे स्नानं स्मृत्यन्तरात्, कृष्णा-
जिनदानग्राहिस्पर्शे स्नानं,

अस्पृशोऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमी हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, ग्रामयाजकस्य स्पर्शे स्नानं स्मृत्य-

न्तरात्, चिताधूमस्पर्शं च, पुत्रजन्मज्ञाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च,
ग्रहणमुक्तयोरपि ज्ञाननिमित्तत्वं,

यत्तु चण्डालादिस्पर्शं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाव्याहृतिभिः सप्ता-
ज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

ऋत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावांश्वरोदने ज्ञात्वोपोष्य शुद्धिः,
शूद्रे त्रिरात्रेण,

पराशरः—

अमृतकृते यदा सूर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

ज्ञानमाचमनं प्रोक्तं दिवोदृतजलेन च ।

दिवोदृताभावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्ध्यति ॥

अग्निस्वर्णकाशानां एकं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुदृत्य ज्ञाया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्त्तञ्च निशि ज्ञानं न विद्यते” ।
अनुगर्त्तं भूमिष्ठजले ज्ञानं, आचान्तमाचमनञ्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अधोवायुसमुत्सर्गे ग्रहासेऽनृतभाषणे ।

मर्ज्जारमूषिकस्पर्शे आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्मपः स्पृशेत् ।

मिष्टाः,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।

चण्डालपुत्रान् वापि स्पृष्ट्वा न ज्ञानमाचरेत् ॥

इदञ्चोक्तवादी बहुजनसङ्गले,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।

नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥

स्पृष्टमस्पृष्टमिति स्पृष्टास्पृष्टं,

आचारपङ्क्तवे,—

कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।

संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्त्वं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डखर्परादिकं सुद्रं मार्गा-
दिस्त्वं न स्पर्शने ज्ञाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्पर्शनं न ज्ञाननिमित्तं, एकान्त-
रिते ज्ञानमित्युक्तमेव, लघु उच्छिष्टाश्च बाष्पतत्स्पृष्टमारुताशुम्भा-
न्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मञ्जिकासन्ततिधर्षा, सन्ततिः सन्तन्यमानं कृष्णादि धारा,
जलक्षीरघृतादेः पामादधः पतति तलेऽनेभ्यस्स्पृष्टाऽपि पात्रं नरं
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृष्ट्यस्मर्गवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रोषितां विष्टां वशिष्ठः प्राह सृष्टिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिज्ञायमाने गन्धार्थभावे च बोध्यम् ॥

तथा,—

रथ्याकर्ममतीयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्षेष्टकचितानि च ॥

तथा,—

पादौ शुची ब्राह्मणानां इति, पदा सृष्टश्च कामत इत्युक्ता
शुद्धेरपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टम्भात्तद्विज्ञानपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकज्ञानादि ।

अथ अलमुचिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुचं वितृष्या यत्र गौर्भवेत् ।

अव्वाप्तं चेदनेष्टेन तद्वदंकाशसंस्त्रितम् ॥

यान्नवस्करः,—

शुचि गौतमिस्तृतीयं प्रकृतित्वं महीगतं ।

प्रकृतित्वं रूपरसान्तरमनापन्नं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शकमपि गौतमिस्तृतीयं शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्याशुभिस्तातं रात्रौ नक्षत्रमास्तैः ।

सन्ध्योरप्युभाभ्याश्च पवित्रं सर्व्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवलः,—

उद्धृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पात्रैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्राज्याः शुद्धा अपि स्वयम् ॥

पर्युषिते हारीतः,—

सुराधाने तु यो भुङ्क्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

शङ्खपुष्पाविपक्षेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

विष्णुादिपादोदकं पर्युषितं अपि ग्राह्यं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुद्धिकरत्वं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्या-

न्तरे, नापि यज्ञपात्रप्रोक्षणार्थजलवत् संस्कारविशेषाधानशुद्धि-

हेतुत्वेऽपि, एवं न नक्तोदकपुष्पाद्यैरर्चनस्नानमिष्यत इत्यनेनापि

देवार्चनस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्नाने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभासो दर्शित इति प्राचीनाः,

नव्यास्तु विष्णुपादोदकं मूर्ध्नि कल्पमुत्थाय धारयेदिति वचनात्

पादोदकस्य कल्पे ग्रहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्पे सम्भवादेक-

रात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यस्तु नक्तेत्यादिना देवपूजा-

देवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्वस्य स्नानादाविति, तत्र,

देवस्यार्चनपदेनैव ज्ञाननिषेधस्य^१ स्वज्ञानपरत्वौचित्यादिति,
तच्च सम्यगिति प्रतीमः, एतद्वाक्यस्य केवलदेवविषयत्वात्, यदि
ज्ञानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकज्ञानयोः पौर्वापर्यविपर्ययो न
संगच्छेत, आद्यपदोपादानमप्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आद्यपदेन चन्दनादेः परिग्रहः । माघज्ञानेऽपि रात्रिजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मद्देशे बृहन्नाण्डस्थितपर्युषितजलेन ज्ञानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं जाङ्गवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः, गङ्गाजले न पर्युषितत्वस्य दोषः ।

विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्द्ध्नीति वाक्यात् ।

माघज्ञाने तु,

नारदीयपुराणे,—

सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गाज्ञानसमं विदुः ॥

इति पर्युषितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं त्रिदिनमेव च ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

(१) ज्ञानपरत्वौचित्यादिति ।

ब्राह्मन्,—

नवखातजलं दशरात्रेण शुद्ध्यति,

अङ्गिराः,—

चाण्डालपरिगृहीतं च योऽघ्नानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यशः ॥

एतदन्त्यजस्त्राभिकतदुपभोगसंस्पृष्टांश्च विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्त्यजैः खानिताः कूपा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

क्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ह्रदेऽपि वा ।

जानुदन्नं शुचि ज्ञेयमधस्तादशुचि स्मृतम् ।

जानुदन्नादधस्तात् क्लेच्छजलाशयोऽशुद्धः । एतदप्यापदि, अन्त्य-
जकृतेऽपि तङ्गागादौ संपर्काभावे तदुत्प्लुष्टे वा आपदि जला-
न्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

स्मृत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गागेषु दूषितेषु सरस्सु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

(१) संस्पृष्ट ।

(२) जलान्तरासम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्बः,—

उपानच्छेषविष्मूत्रे ऽस्थिरक्ते मद्यमेवच ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां शतमुद्धरेत् ॥

इदमन्योपहृतिविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ पतितं दृष्ट्वा श्वशृगालञ्च मर्कटम् ।

अस्थिचर्मादिपतनात् पीत्वामेध्या ह्यपो द्विजः ॥

भारं तु कुणपं काकं विड्वराहं खरोद्भयोः ।

गावयं सौप्रतीकञ्च वाग्गुदं त्वामुखं^२ तथा ॥

वैयाघ्रमार्क्षं सैहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ॥

विप्रः शुधेन्निरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनहयात् ।

एकाहिनापि वैश्यस्तु शूद्रो नक्तेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविषये तु विष्णुः,—

मृतपञ्चनखालूपदत्यन्तोपहृतीदकम् ।

पीत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

पुनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखालूपदत्यन्तोपहृतात्तथा ।

अग्नः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वज्रिप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वोष्ठकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पञ्चान्नवतीर्थं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु सर्वेषु स्थावरेषु सरस्सु च ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्यतीत्यनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरीषाभ्यामिति याज्ञवल्करीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदो वेगेन शुध्येत द्रव लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं शशादि, तथाच जलावतरणं शवाद्यशुचियोगादशुद्धं
चेत्तर्हि जलावतरणान्तराज्जलं ग्राह्यमित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्थिशिराविष्ठारेतीमूत्रार्त्तवानि च ।

कुण्ठपः पूयमित्येतत्कश्मलं समुदाहृतम् ॥

यमः,—

प्रपामरस्थे घटकं च कूपे द्रोण्यां जलं कीषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापहतो भूमिगताः पिबेत्सु ॥

प्रपां पानीयशालास्थजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपात्रं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठास्त्रुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कीषसम्पुटः ।

शूद्रादृतेऽपि द्विजस्त्रामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपहत-
इति मरुदेश्यानां शिष्टानामपि विपत्तौ तत्पानसमाचारः ।

शांतातपः,—

मद्यभाण्डोदकपानि हृदिनं हृतप्राशन —

महोरात्रं च ।

शुनोच्छिष्टस्थिता आपो यदि कश्चित्पिवेद्विजः ।

शंखपुष्पाक्लिपकेन त्रग्रहं क्षीरेण वर्त्तयेत् ॥

स्त्रुाच्छिष्टजलपानेऽप्येवं हारीतः, पराशरेण 'भाण्डस्थिताभीज्या-

न्नाम्बुपाने ब्रह्मकूर्चोपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,

तथाचास्मदीयशुद्धिसंसारसंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोवृत्तियोग्यं शुचि शुद्धभूयम् ।

व्योमस्थितं शुद्धमथैव दैवं गीतर्पकं चाचमनीयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि विशुद्धमुक्तं शुद्धेन पात्रेण समुद्धृते चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यदेकरात्रोषितं भवेच्चैत्र हि तद्विशुद्धम् ।

गोपानसंक्षोणसमान्भसोऽन्यदप्येकरात्रोषितमम्बु पेयम् ॥

स्नानाय योग्यं तु परं तु देवाभिषेकपूजादिषु नेति वृद्धाः ।

गंगाजले पर्युषिषेऽपि शुद्धिं विष्ण्वादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युषितञ्च माघे स्नानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

त्रग्रहोत्तरं प्राहुषि मेघतोयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दशस्वहःस्त्रेव गतेषु नौरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदत्ताम्भसि पुष्करिण्यादौ सेतुकूपङ्गदवापिकादौ ॥

अग्न्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनीराभावेन दोषस्तदसङ्ग एव ।

सर्वेषु कूपादिजलाशयेषु दोषेऽल्पविष्ठादिकयोगरूपे ॥

शताम्बुकुम्भोद्धृतिपूर्वकश्च गव्यप्रणिक्षेपणतो विशुद्धिः ।
 कूपे यदा पञ्चनखस्य सृत्युः प्रभूतमद्यास्तविड्वादियोगः ॥
 उद्धृत्य सर्वं जलमंशुकेन प्रोच्छ्र्य क्षिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।
 पक्षेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनलज्वालनमेव भूयः ॥
 चराचरेष्वम्बुषु शुद्धिरेवं महत्सु दोषो न जलाशयेषु ।
 शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवत्यो वेगेऽपि दुष्यन्ति मलोपलिप्ताः ॥
 जलावतारे यदि विट्शवादेः पातोऽन्यतीर्थाज्जलमाददीत ।
 जलाशयाभ्यासगसत्रपातान्निपानतश्चर्मपुंटात्प्रधायाः ॥
 दत्तं द्विजनापि जलं न पेयं मरौ विपत्तौ क्षितिगन्तु पेयम् ।

इति जलशुद्धिः ।

प्रातर्लिखितविधिना माध्याह्निकस्नानं कुर्यात्, अथवा
 अघमर्षणेन कुर्यात्, तदुपरात्, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः,
 अनुष्टुप्छन्दः, भाववृत्तं दैवतं, स्नाने विनियोगः, ऋतं चेत्यादि
 स्मरित्यन्तं वारत्रयमुक्त्वा तीर्थावाहनम् । कृत्रिमे जले गंगादि-
 शब्देनावाहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारमुच्चार्य जलावर्त्तनरूपं
 जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलचलुकपानं हिराचमनं,
 पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणजपः,
 उद्धृतस्नानं अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
 घमर्षणं द्विः पठित्वा मज्जनम् ।

विष्णुस्मरणं, उद्धृतस्नानमन्त्रः,—

शक्ती सत्यां कात्यायनीयविध्यादिना स्नायात् ।

मध्याह्ने तत्सुविस्तरमित्युक्तत्वात्, कात्यायनीय-याज्ञवल्कीय-

शाङ्ख्य-वैधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मात्कृते स्नान-
सारे द्रष्टव्यः, प्रातःस्नानोक्तानि स्नानाङ्गानि तद्द्विगुण्ये विष्णुस्मरणं
प्रायश्चित्तं, पूर्वोक्तरीत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
ग्रहणं,

'स्नातश्चवर्णं हृदयं नित्यं कुर्याद्द्विधापते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्बेन तगरेण च ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् नात्रमूर्त्तिकाग्रहणमिति केचित् ।

कर्काचार्यास्तु समाचाराङ्गानामूर्त्तिकाग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने
विशेषः, उदयं उदुत्यं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिषदित्येतैरुपस्थानं
कृत्वा गायत्र्या ऋष्यादिस्मरणं, मन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य अङ्गन्यासः,
गायत्र्युपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने
नियमे तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा
कार्यः । ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।

ततः पुनस्त्यानं वा, योगी याज्ञवल्करः,—

विभ्राङ्गित्यनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीर्त्तैश्च स्त्रीरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।

जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्व्ववेदप्रणीतकैः ॥

पवित्रैर्बिम्बिषैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

प्रदक्षिणं समारुह्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।

आवेशादानस्वायत्ताच्च परमं तप्यते तपः ॥

यः स्रग्वरपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ।

आदावारभ्य वेदन्तु स्वात्नोपवर्त्युपरि क्रमात् ॥

यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।

दर्भपाणिः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भत्रयहस्तः ।

आपस्तम्बः,—

तस्य विधिरुक्तप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रातः शुची देशे
अधीयीत ॥

तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन यज्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदीच्यां' बोधित आदित्ये दक्षिणत-
उपवीत्युपविश्य हस्ताववनेनिज्य त्रिराचामेहिः परिमृज्य सकृदुप-
सृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके ओत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
ऋक्प्राणोति यहिः परिमृजति ते यजूंषि स यत् सकृदुप-
सृशति तेन सामानि यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी-
नासिके ओत्रे हृदयमालभ्यते तेनाथर्वाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
पुराणानि कल्पान् गाथानारायणंसीः' प्रीणाति,

(१) उदीच्यां बोधित- ।

(२) नारायणीः प्रीणाति ।

हर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा 'प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत,
तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरी पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रावाचा'मति-
प्रतिपाद्यते तद्वै यजुर्वेदीं विद्यां प्रत्येषी वाचो तत्परमक्षरं, यथा-
भू भुवःस्वरित्याह तद्वै वाचः सत्यं यदे वाचः' सत्यं तद्यायुङ्क्ताऽथ
सावित्रीं तिरण्याह पश्योर्द्धं चिशो नवानं सवित्रा श्रियः ।

प्रसविता श्रियमेवाप्नोत्यथो. प्रज्ञातदेवप्रतिपदा छन्दांसि
प्रतिपद्यते, प्रीये मनसौ स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं वेत ह आह
श्रीगङ्गेय तच्चारण्येवल उत वाचोत्तिष्ठन्मृतत्र विष्मूत्रासीनः उत-
शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पूण्योभवति अ एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते, नमोब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः,
ओषधीभ्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविष्णवे बृहते करोमि
मध्यंदिने प्रवलमधीयीत, तथा नमोब्रह्मण इति परिधानीयां
तिरन्वाह. उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्दासीति सा
दक्षिणा, अत्र ग्रामे मनसाध्यायीतित्यत्रेति विशेषः, अरस्ये उच्चै-
रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-
यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

आत्मायनः,

स चार्वाङ्गर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावनान्यतोक्त'निमित्तकादिति ॥

कालत्रयं,

रात्रावेकः कालः स्मृत्युक्तः ।

याज्ञवल्करः,—

वेदार्थवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

जपयन्नार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,

अनुष्टुप्त्रिष्टुप्गायत्री विज्ञेया स्याच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समाहृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

याज्ञवल्करः,—

सौकरा चतुराहस्ता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समाहृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

वीधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येते ब्रह्मयज्ञा अहरहर्त्राङ्गणं
क्लिष्टिषात्पावयन्ति ।

आपस्तम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अन्नया जुहोमि इत्येतेनेवास्य तदहः

स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आथर्वणीयतापनीयश्रुतौ, यः

प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

—

अथ तर्पणविचारः ।

आतातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

•देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनादित्यं ।

कात्यायनः,—

ह्यायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः क्षुधितो यथान्नम् ।

बालो जनित्रीं जननीं च बालं योषित्युभासं पुरुषश्च योषितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः ॥

•तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन् महतैःसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमश्वस्य एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ,—

पाप्मे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः । यद्वा यवो-
दकैः, यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवानिति कात्यायनोक्तेः ।

उशना,—

न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवासा वा देवर्षिपितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्कः,—

ज्ञातः कृतजपोऽन्तर्जानुरदभुखश्च ।

दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्कलिखितौ,—

शङ्केनेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेत् ।

शङ्कः,—

सौवर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्कुनाऽप्युदकं, पिष्टतीर्थं
सृष्टशब्दं दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तत्कीलकानां च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं काम्यत्वं च, तत्पात्रेणापि दाने
यथा पिष्टतीर्थे जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकमिति ॥

मधुक्षीरयोर्गुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्करः,—

ज्ञातस्तु तर्पणं कुर्यात् पितॄणां तु तिलाभसा ।

अरीचिः,—

मुक्तहस्तं न दातव्यं, न मुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् संमिश्रयेज्जलम् ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि ग्राह्याः ।

कूपादुद्धृतजलपत्रे पात्रान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठैः न तिलैः कुर्याद्देवतापिहृतर्पणं, इति स्मृतेरुर्वादौ न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥

तर्पितास्तेन सर्वे न' रुधिरं मलेन चेति पराशरवचनात् स्वेरोमाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंस्थानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिञ्जलाधि-
करणन्यायेन त्रिष्वेव चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य आद्यप्रत्याज्ञात-
तर्पणपरत्वान्न तस्यैव प्रसङ्गः ।

मरौचिः,—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।

'तदभावे निषिञ्चेत्' दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥

पितृश्राद्धे रवौ शुक्रो मसम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

तत्रापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपाकर्माणि चोक्तर्गे युगादौ पितृवासरे ॥

रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणम् ।

तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवस्यतादृशप्रेतपक्षव्यति-
रिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्व्यापवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
निषेधस्तीर्थव्यतिरिक्तः ।

तीर्थे तिथिविशेषे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जन्म-
दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकामावास्याकाम्यश्राद्धेषु तिलतर्पणं न कार्य-

मिति फलितं केवलं निषिद्धदिनेष्वपि आद्यप्रतिनिधितिलतर्पणं
कार्थ्यम् ।

तथा,—

दर्शं ज्ञात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्द्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिवृद्धिकामोऽमावास्यायामपि समुदितानि
ज्ञानतिलतर्पणं आह्वानि कुर्यात् ।

वीधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरेभिरेवास्य देवतास्तर्पयति, प्रणवव्याहृतित्रय-
गायत्रयः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनर्वीधायनः,—

नार्द्रवासा नैकवासो दैवानि कर्माण्युपसञ्चरेत् पितृकर्माणि-
चेत्तेकिषाम् ।

शङ्कः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

शङ्कः,—

उदकोनोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
बाधविकल्पव्यवस्थानां परे बलीयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्त्तव्यः, गृहादावुद्धृतोदकेन तर्पणे
स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृद्धस्यतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याज्जलाक्षलिमिति अविशेषादक्ष-
निष्पीडनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्करः,—

ततः सन्तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

'आचार्यांश्च पुराणांश्च गन्धर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगामागान् सागरान् पर्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ॥

वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

(१) पाठान्तरम् आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।

दृष्यतामिति सेतव्यं नान्कां तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागग्रेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्रेषु वै पितॄन् ।
 सव्यं जानु तदाङ्गुल्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तक्षिणैस्सर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।
 स्नातामृहांश्च सततं अथवा तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितम् ।
 यदुपृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् सन्मिश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यबालं नलं सोमं यममर्यमणं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांश्च तथा वर्हिषदः पितॄन् ॥
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः एतान् दिव्यपितॄंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणान्श्च प्रसीतपितृको द्विजः ।
 वसून् श्रेष्ठांस्तथादित्याकमस्कारस्वधाम्बितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एवायत्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यांश्च पितॄन् स्नांश्च पितृप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयसुदकं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।
 उदीरतामङ्गीरस आयन्तुनोजि'मित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति 'त्यृचम् ।
 पितृन् ध्यायन्'प्रसिद्धेहै जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 हृष्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्वार्थं धर्मं परममास्थितः ।
 माता मातृष्वमा चैव मातुलानी पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यत्विक्ज्ञातिवान्धवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः^१ स्युरनुपूर्वशः ॥
 सवर्णंभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णं कथञ्चन ।
 पूर्व्वं स्वपितरस्तृप्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्चैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अत्र पितृभ्य इत्यत्र यजुस्त्रयमेको मन्त्रः ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुन्दध्वमित्यन्तमिति
 बोध्यम् । स्मार्त्तकर्त्तव्येण परादिना पूर्वात् इति श्रौतवन्मन्त्र-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।

ततः सन्तर्पयेद्दोषानृषीन् पितृगणांस्तथेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पञ्चपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

(१) -बोद्धव्यमित्यपि ।

. (२) तृचम् ।

(३) तृप्याः ।

मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरीच्यादि तर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्द्वैकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तस्मै सनकादितर्पणं मरीच्यादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वसुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकञ्च सनदञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।

कपिलश्चासुरश्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुक्तं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यानुक्तमिति तत्र ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथेति सन्तर्पेणोक्ता
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्कीन पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहतप्रसर एव, किञ्च पञ्च-
पुराणविधिः शूद्रविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य-
विशेषणं, पुराणाचार्यान्निति कात्यायनीयसम्वादात्, तथा गन्ध-
र्व्याचार्यान्निति, एवमितराचार्यान्निति, सावयवमिति सम्बन्ध-
विशेषणम् ।

दिश्यान् मनुष्यान्निति कात्यायनीयसम्वादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं गृह्यसूत्रे उत्सर्ग-

कर्म्मणि पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् इतराचर्यामिति
तर्पणदेवतानिर्द्देशादेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन बाहुस्पर्शसमाचारः ॥

प्रलाशशाखया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरन्नित्यादौ
परम्परास्पर्शेऽन्वारम्भशब्ददर्शनात् ।

दृष्यतामिति दृषिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि ह्यन्द्-
समात्मनेपदम्, अतएवाग्रे दृष्यध्वमिति च त्रिवै-इति बहुत्वापेक्षस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्व्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा दृष्यतामिति कल्प-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्य्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तामित्यादिषु
बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पितृतर्पणे च मन्त्रः, तत्त्वञ्चलि
अभ्यसनीयः, एकस्मैव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्यादिप्रज्ञाधीना-
भ्यासवत्, अत्र त्यागो मनोमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति बह्वः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्ज्जनात् ।

पितृणाञ्च यथान्यायं सक्तञ्चापि प्रजापतेः ॥ इति

विष्णुपुराणे त्रित्वोक्तावपि,—

एकैकमञ्चलिं देवा ह्यौ ह्यौ च सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्चलिम् ॥ इति

वचनात् देवतर्पणे सकृत्समाचारः ।

तथा,—

न सकृत्प्रतिपद्येत मातृणां पितृवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्नीनां सकृत्सकृत् ॥

आवाह्यं पूर्व्ववन्द्यैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वात् आह-
मन्त्राणां मन्त्राः ।

ततो' विशेषः । आह्वे ब्राह्मणदेवपितृवाहनम् ।

इह देवे प्राग्भास्तृत्कुशत्रये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयमुत्तरायं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रेषु तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयं दक्षिणायं
कृत्वावाहनम् । नत्वन्यत्कुशत्रयम् । जले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नीत्या
यथाकथञ्चित् कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्यं जले जलप्रक्षेपः ।

आहवदत्तं अनुज्ञातभावात् सर्व्वथावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न 'नीवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नीवीतित्वम्^१ ।

पाप्मे,—

नीवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्त्वा अपसंख्यं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽपसंख्यतोक्तेः ।

तैत्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत्र विपरीतमिति दक्षिणतोऽग्रेऽवधत्ते सव्यमुद्धरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आहप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तम् ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाञ्जलिपूरणं दक्षिण-
हस्तपितृतीर्थद्वारा पात्रे पाणावपि ग्रहणे तेनैव, मन्त्रैर्दभेणेति ।

ऋशुर्दभेच्च देवं स्यात् कार्यं मानुष्यकं तथा ।

मूलाग्रस्निष्टदभेस्तु पितॄणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते देवमानुषयोः
ऋजवः कुशाः पित्रे द्विगुणीकृता मोटक रूपाः ।

अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमूलाग्रेरिति व्यवस्था मन्त्रव्या ॥

अग्निष्वान्नानित्यादिषु चिषु पितृनिति सम्बध्यते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पितृकस्यापि ।

यदि स्वाज्जीवत्पितृक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यस्तु जीवत्पितृकस्य मातृभरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपञ्चास्यणेनेति केचित् ।

• वस्तुतस्तु पिष्टसंस्कारकत्वात् * पितामहादितर्पणमकृत्वाऽपि पुञ्जेन मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन तत्सिद्धेः ।

अत्र, न जीवत्पिष्टकः कृष्यैस्तिलैस्तर्पणमाचरेदिति नात्र तिलतर्पणम् ।

तथा —

जीवत्पिष्टकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे,—

गयायामं^१ कुङ्कुमाहं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पिष्टकः कुर्यात् कुर्वन्सु पिष्टं वा भवेत् ॥ इति नमस्कारस्नान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न—कक्ष-
वालनलादिविषयम् । व्यवयैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । दृष्यतामिति चेत्तद्व्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्य्यायेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्नान्वितत्वमिति दिश्यते । तद्वत् पितृनित्यत्रापि स्नानिति पिष्टविशेषणम् । पिष्ट-
प्रभृतिनामत इति पिष्टप्रभृतीनि पदानि नाम चेतीति द्वन्द्वः ।

ततस्तृतीयार्थे तसिद्धप्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशर्मेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्नान्धाकारैरिति योगियास्त्रवल्क्यवचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्नान्धाकारैरिति पञ्चाद्युक्तमपि^२ गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आहं ।

(२) पञ्चादुक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशेष्ये 'बुद्धिरिति
न्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः । पितृप्रभृतिपदस्य नामा-
समासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीति
पर्यायपाठात् पुत्रपौत्रपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुत्रपौत्रपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादि-
भूतेन कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौशिकस्य ये
पितृादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाक्षः सर्वे कौशिकेन गोत्रा-
न्तरभ्यो व्याहृताः कौशिकोपलक्षितपुत्रगोत्रपरम्परामात्रत्वेन
गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परारूपधर्मवाचित्वात्तद्वर्णविशिष्ट-
व्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्प-
राक इति विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः ।
अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेष्टुह्युहाहकर्मणि, असगोत्रा च
या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमसु स्वधा नम इति ब्राह्मणवचनं
तद्वर्णवाचिगोत्रपदस्य व्यक्ती लक्षण्या सिध्यति, स्वायत्ते प्रयोगे
तु लक्षणाया अयुक्तत्वाच्च सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्मद्देशीयाः ।

देशान्तरीयास्तु, मध्यपदस्योपिसमासं कृत्वा सकारादिना
प्रयोगमपि समादधते ।

यमः,—

शर्मा देवस्य, विप्रस्य वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत् ॥

तथाच,—

ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं क्षत्रिये राजा वर्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

वसुतसु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं स्त्रीनाम्नो-
देवाता'न्तत्वम् ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवीतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्मा अमुका
राज्ञी इति क्षत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्येव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासशर्मा इति प्रयुज्यते तत्र दास इति दान-
पात्रत्वसूचिका लौकिकी संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भृत्ये दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोषात्, एवं कर-
पात्रादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः, एवञ्च सति ये देवशर्मेति

प्रमुच्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्विरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति, पूर्वदृष्टरूपेण । .

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

दृष्यध्वमिति, च त्रिवै इति बहुवचनप्रयोगात् पितृपितामह-
प्रपितामहास्तृष्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अञ्जलि-
चयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्व्वनवाञ्जलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न षडञ्जलिकारणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति आहसूत्रे कर्काचार्यैरुक्तं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्जलिमिति ।

आहप्रकरणे,—

षट्कत्वो नमस्कारोतीति श्रुतिरपि, तत्र उपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुस्व मे ॥

मात्रे ब्रह्मात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

इति मातामहानन्तरत्वोक्तेरिति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मातामहादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

अहः,

पित्रे पितामहाभ्याश्च मात्रे दद्यात्ततो जलम् ।
पितामहोस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरीचिः,—

पितॄणां तर्पणं पूर्वं मातॄणां तदनन्तरम् ।
जिह्वादित्रयपद्मीनां सुख्यं देयं ततो जलम् ॥
ततो मातामहानाञ्च क्रम एष तु तर्पणे ।

गोभिलः,—

त्रीन् पिढतस्त्रीन् माढतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रनुक्तावपि अविरोधान्माढतर्पणम् ॥

पिढतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव माढवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानुन्तरं मात्रादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुक्तत्वेऽपि नित्यं माढतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पञ्चादिचारितं न तु मातामहाद्यनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विष्णुपुराणवचने मात्रे इति यदुक्तं तद्विमाढपरं प्रमात्र इति
मातामहौ मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
वृद्धप्रमातामहयोः सन्निहितत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तन्मात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोवृद्धप्रमातामहोः परामर्शः ।

एकवचनं छान्दसं जात्याभिप्रायेण वा, तैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्थत्वात्पितामह-
माता इति^१ तत्सर्व्वप्रमाहपदेन पितामह्याः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहित-
त्वात्पितामहस्य परामर्शाभावात् सर्व्वथाप्यसङ्गतमिति सारविद्भि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरन्यद्युक्तजालं कृतं तत् प्रतिकुष्माण्डायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनाच्च परम्पराप्राप्तो माहृतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्वथा न त्याज्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत्य-
पेक्षया दुर्बलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने खान्
पितृनिति देवतात्वेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्यं कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
द्वृद्धप्रपितामहादियोगेन चीनवतर्पयेत् । माहृजीवनेन पिता-
मह्यादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्त्वस्योद्देश-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्, पितामहीजीवने माहृमात्रतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्यादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुत्रै-

(१) -पितामहमाता इति तन्माहपदेन पितामह्याः परामर्शे विगमना-
विरहात् ।

तत्रतर्पणं, यदि स्वाज्जीवत्पिढक एतानेवेतिवत् तर्पणनिषेधा-
भावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति नियमवचनात्,
बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाश्च सततमिति माता-
महपदोपस्थापितमाहपितादिवर्गस्त्वबहुत्वप्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमशब्दादियोगः, नमस्कारस्वधाग्नितानिति वचनात् ।
तत्र क्रमः,—

पितृमातृमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यज्येष्ठ-
भ्रात्रादिस्ववंशानां पत्नीनां पुत्राणां च एकैकाञ्जलितर्पणं तत्-
पुत्राभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारिणोक्ते,
ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सख्यादीनां च तर्पणं
वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथाश्वं यथाप्रकाशमिति शङ्खोक्तेः ।

अद्यायां सखां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्परविरोधान्नादर-
णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि अपेदम्बु
दद्याद्वा स्नेच्छया नृप, देवाः सुरास्तथा यज्ञा इत्यादि कथनात् ।
अन्ते तत्तर्पणं पिढधर्मेण, तद्वाक्यानि पठन्ती लेख्यानि । अपे-
दम्बु दद्यादिति मन्त्रेण जलं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं ज्ञानाङ्ग-
तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सम्बन्धिबान्धवाः ततः सुहृदां, एवं नित्यज्ञायी
भवतीति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं ज्ञानाङ्गमित्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तोयं ज्ञातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः ग्राह्यं तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरणास्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

तथा,—असंस्कृतप्रसीतानां इत्यादि ।

ज्ञानशाब्दां प्रदातव्या मृदस्तिस्त्री विश्वधये ॥

इति वचनाच्चय'शोधनपूर्वकं निष्पीडनम् ।

अत्र मन्त्रपद्धतौ लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि स्विष्टकृदु-
यागवत् त्यागांशिनाट्टयार्थश्च ।

तेन ज्ञान्या ज्ञानवस्त्रस्य पूर्वं निष्पीडने नाग्ने वाऽक्त-
ज्ञानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुद्दिश्य जलं देयम् ।
ज्ञातस्येति वाक्येन प्रकरणं वाधित्वाऽस्य ज्ञानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गज्ञानेऽपीदं प्रवर्त्तत इति केचित्तत्र, ज्ञान-
पदस्य प्रकृतमाध्याह्निकज्ञानपरत्वात् ।

अथ अपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—

अङ्गचतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादप्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

सा सावित्री, अतएवास्त्र नित्यत्वम् ।

यान्नवस्काः,—

पीडयित्वा ततः पञ्चाञ्जपं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपो पूयशोणितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

यान्नवस्काग्रीये तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधनानास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे ऋषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्त्वा सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्कः,—

आद्यमर्षणात्परमन्तर्जलजपो न व्याकृतित्यः परं होमो न
सावित्र्याः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुषार्थस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य ज्ञानाङ्गत्वं शङ्कनीयम् ।

तर्पणस्य ज्ञानवस्त्रजलप्रतिपत्त्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्णादिपूजनं न ज्ञानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविस्मर्जनं तु
ज्ञानाङ्गं, तदादायैव ज्ञानविधिरेव इति कात्यायनस्यापि
उपसंहारात् ।

नरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्घं भानवे दद्यात्सिलपुष्पजलान्वितम् ।
 उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिषदित्यपि ॥
 हंसः शुचिषदिति भानवेऽर्घं दद्यादिति सम्बन्धः ।
 प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पान्ने,—

आचम्य विधिवत् मस्यगालिलेत्पञ्चमघृतः ।
 अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुणचन्दनैः ॥
 अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 नमस्ते विष्णुरूपाय प्रभाकर नमोऽस्तुते । इत्यन्तो नम-
 स्कारमन्त्रः पद्धतौ लेख्यः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गां काचनं सृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ।
 अक्षताभिरर्घ्यं दद्यादिति पूर्व्वेणान्वयः ।
 सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 एवं सूर्यं नमस्कृत्येति परेणान्वयः । तेनार्घ्यदानानन्तरं
 नमस्ते विष्णुरूपायेत्यादिना सूर्यनमस्कारः ।
 प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गम् ।

यान्नवस्कारः,—

निष्पीड्य ज्ञानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।
 देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममक्षरः ॥

ब्राह्मवैष्णवरौद्रेस्तु सावित्रैर्भैरवैरुणैः ।
 तस्मिन्नेक्षर्पयेन्नम्रैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु देवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुंष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नौक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ॥
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ।
 सावित्र्या दद्याद्भूपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्यज्य देवेशं क्षणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्युच्यते ॥
 स याति ब्रह्मणः सद्म स्नात्वेतानया तु यः ।
 अदृश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सख्यश्चेति पाणिभ्यां तोयेन विमृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आहृत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च' वाचस्यतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥

दत्त्वा नमस्तेल्लमशस्वगते वै सर्व्वकर्म्मणाम् ।
 नमोऽङ्गोऽपां पतये वारुणाय नमो नमः ॥
 इत्युक्त्वा ऽपो नमस्कृत्यावनौ देवांश्च नामवत् ।
 इदमापः प्रवक्षत धाम्नो धाम्नस्तथैव च ॥
 विमोचनञ्च तीर्थस्य आप्यायस्तेति वै जपेत् ।
 देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥
 प्रक्षाल्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तस्मिन्मन्त्रेण पूज्याः । सविता-
 मिन्द्रो वरुणश्चात्रिरेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य निवक्षितत्वात् तस्मिन्नेब्रह्मादिदेवताप्रकाशन-
 सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्त्तिध्यानं कृत्वा तस्मिन्मन्त्रमुच्चार्य्य प्रणवेन
 नामान्युक्त्वा ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं विन्यसेत्,
 जले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेणेत्यर्थः ।

विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
 पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
 प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुष्पाभावे,
 गायत्र्या धूपाद्युद्वासनान्तं कर्म्म, निरञ्जनं निष्पपञ्चब्रह्म,
 अत्र नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्टौ इति श्रुत्या
 मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
 नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
 पदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।

नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानसुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददा-
नीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारी-
ऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः,
दिग्देवताभ्यो नम इति वद्वः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्कारः, नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवं
क्रमेण, आप्यायस्व इति देवा गातुविद् इति निवेदनम् । अनेन
अपेन परमात्मा मे प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यापद्धतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसन्ध्यायां लिखितम् । .

तत्र विशेषः,—

गायत्र्या जलाञ्जलिप्रक्षेप एक एव ।

तत्र पुष्पमिश्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रक्षेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तदुपस्था,—

सावित्री वैष्णवी चतुर्भुजा शङ्खचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः
शुक्लवर्णा शुक्लवस्त्रहयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्य-
मण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उदयं उदित्यं चित्रं तच्चतुः हंसः
शुचिषदित्येतैरूपस्थानं कृत्वा गायत्र्या ऋष्यादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्यासौ,—

सावित्र्यादिपूर्ववद्भग्नानं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्थ-
ध्याननियमेन तिर्यक्पाणिना शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

जपः कार्यः, ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववद्गायत्री-
विसर्जनम् ।

अथोपस्थानादितर्पणपद्धतिः, ऊर्ध्वबाहोः सूर्याभिमुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपाणिंरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य,
स्वयम्भु ऋषिः, विभ्राड्ब्रह्मती छन्दः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्वर्यू, गायत्र्यास्तिस्त्रः, तं प्रनृथा । जगती छन्दः, अयं वेनश्चित्रं
देवानां, आन इलाभिस्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः, तरणिर्विश्वः पदद्विकञ्च
हे गायत्रै' तत् सूर्यस्य तस्मिन् तस्य हे त्रिष्टुभौ,^१ वरुणहान्,
वर्यश्रवसा आयन्त इवेति ब्रह्मत्यः ।

अद्या देवा आकृष्येति हे त्रिष्टुभौ, अत्र तं प्रनृथा ।

अयं वेनश्चित्रं देवानामिति ऋक्त्रयं, प्रतीकोक्तम् पूर्वोक्तात्
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्मेन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्षी भवति,
प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः, विभ्राड्ब्रह्मत्पिवत् एषं मध्यायुर्दध-
द्यङ्गपत्रा अविहृतं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु क्कना प्रजाः गुपी-
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरण्यन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्वर्यू अगतर्पणेन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रनृथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतात्रिं वर्हिषदण् स्विदं, प्रती-

(१) यद्विहृतं गायत्र्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तस्मिन् तस्य हे त्रिष्टुभौ ।

'चीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशु' जयन्त मनुया सुवर्हसे, अयं वेन-
बोदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगात् सङ्गमे
सूर्यस्य णिष्ठुं न विश्रामतिभीरियन्ति ।

चिच्चं देवानां सुदकादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावा पृथोवी अन्तरोक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मत्सथानो विश्वं जगदभिपित्वे मनोषा ।

यदद्यकश्च वृत्रहं नुदगा अभिसूर्यः, सूर्यं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्विश्वं दर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्वा कर्त्तोर्विततत् सङ्गभार,
यदेतयुक्तहरितत् सधस्थादादात्रीवासस्तनुतेऽसि मसौ । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्यीरूपं कृणुदतद्गोरुपस्ये ।

अनन्त मन्ददृषदस्यपाजः' कृष्णमन्दहरितः सम्भरन्ति ।
वष्महां असि सूर्यबलादित्य मर्हीसि, महस्तेसतो महिमागनिस्व-
तेऽर्हा देवमर्हासि । वटुर्यसहसा महात् असि सत्रा देवमहात्
असि, महादेवानामसूर्यः पुरोहितोविभुर्ज्योतिरदाभः ।

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः, वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दीधिम । अद्या देवा उदिता सूर्यस्य
निरुहसः पिष्टतानि रजद्यात्, तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) मङ्गानाम-

(३) ज्योपाँ १

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तमौः । आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानां
निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्येन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्त्रस्य, नारायणऋषिः, पञ्चदशार्चाऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशर्चान्निष्टुप्छन्दः । जगद्बीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेधे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः स्पृष्ट्वात्यतिष्ठद्यशाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येशानी यदन्ने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो विश्वङ्क्रथ्यक्तामक्षाशनानशने अभि, ततो विराल जायंत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चात् भूमिमथोपुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यं पुशुँस्ताँश्चक्रौ वायव्या
नारक्षायाम्याश्वये, तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुत रुचः सामानि जग्निरै,
छन्दाँसि जग्निरै तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन्नृचः
सामयजुँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चित्तं
सर्व्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारधिरस्ता

निवचन्नुच्चात्नेनीयते भिषुभिर्वीजिन इव, हृद्यतिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणान्मन्त्रलाभेन ऋष्यादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तानां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा
त्रय्येव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव मृत्युर्यः, एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैषममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् मृत्युर्निम्नियते मृते ह्यस्तस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्वतो-
हेनेन परिवृत्तो मृत्यो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्य
पुरुषात्मेति तदेष श्लोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
चाग्नि एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मैनेन श् सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चित्रदा इत्येतां हस प्रतिष्ठां
अप्तेयो मन्महदुक्तं परस्मै श् सति तस्मादुक्तं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिन्नो हि भवतीत्यधीदेवतम् ।

अथा यन्न यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादश्वा अजायन्त
एके चीभयादतः ।

गावो ह जग्निरि तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यन्नं वर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋषयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्यासि किं वाङ्म
किम्पू पादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाङ्म राजन्यः
कतः, उरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

ओन्नाद्वायुश्च प्राणश्च सुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओत्रात्तथालोकान् अकल्पयन्, यत्पुरुषेण
हविषा देवा यज्ञं मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्विः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधकृता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाना अवधन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जाग्रत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जाग्रतो दूरमुदैति
दैवं तदुमुत्तस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमसु ।

येन कर्माख्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्त वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यज्ञमन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमसु ।

यत्प्रज्ञानं मूढचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृत प्रजासु ।

यस्माकृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमसु ।

न पत्ययः सक्तोथ यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्यः पुरुषः, तदेवैतन्नयः सः 'स्मृत्येहोपि भेतद् यज्ञ-
स्यैवानुसः स्थाभूँसुपक्रामति तदेतमथ्येति, तस्मादग्निनाद्विधेत
परिहृतममृतक्षेत्रेषु 'तदा भवति 'त्यु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यश्चैषरुक्म इदं तत्शुक्लमं क्षान्त्रय यदेत-
दक्षिर्दीप्यते यच्चैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणमक्षान्त्रय यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चैष हिरण्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणे यत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'प्रणितामेष, 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सव्येयन्पुरुषोऽमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै सहमिथुने नाथसर्वोऽस्तत्सतायैतद्वत्ते द्वे भवतो-
हन्तः हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्देवव्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्धाभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोथोऽयमन्त्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकविन्नासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
सुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्य 'ववी मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुतेषु वीर्यवान् जायते सृतवाकावयसाः साक्षिप्रस्थेनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(२) सयोऽयः-

(३) स्मृत्येहोपधत्ते तदाक्षयैव-

(४) ह्येहो भवति- ।

(५) यद-

(६) सुर्वोऽ-

(७) द्वे द्वे लोकं-

(८) वन्त वो-

जनयति ती हृदयस्याकाशं "प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्ती यदा" मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्था है वेद्यं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः ह्येतन्मिथुनं परमोक्षेण आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-वोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो दिनसानोति तस्मादुहैतत् सुष्टगुणश्लेषाणामिव सुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः तस्माद्रेतः स इदं सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यद्यायं दक्षिण्येयन्पुरुषः तस्य ह्येतस्य हृदये पादावतिष्ठन्ती ती ती हैतदाच्छिन्नो क्रामति यस्मिन् क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतमेतमाहुराच्छेदितस्येते षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात् स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्नुत्या चक्षते परोपरोक्षका माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचाक्षरं रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न श्रोत्रेण शृणोत्येव ह्येते तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृथ्वाति सर्वमग्निमनु-विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च वद्वयमेति अब्रूयादद्येहासावमूत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्यादिष्टस्तेनो रद्वयः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

‘ह्यब्रूयाद्यदद्याय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य ’वसुत तेनोदूरे,
तदेष श्लोको भवति अन्ये भात्ययश्चितो रसानां साक्षरेभ्य इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्चितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे, यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्चितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येषहोह्यं सर्वं युनक्ति
सामेति छन्दोगा एतस्मिन्वीदं सर्वं समानमुकथमिति वद्वष-
एषहोदं सर्वमुत्थापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन होदं, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति देवायिरिति
‘मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजनं इति देवजनपदीरूप-
मिति गन्धर्वागन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो भवति
‘तद्देवत्वावतितस्मादेनमेनं’ एवंविश्वेरेवैतैरुपासीत सर्वं हैत-
न्नवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावति ।

स एष तैष्टिकोऽग्निरुचो वाययुरेकास्यस्यैकातव्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टिकः
ते एवैते उभे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ज्ञाना ‘वेनावरपीत एषत स्मृकेष्टकं स एष एव सत्युर्य एष

(१) वसुत ।

(५) तद्देवभूत्वावति ।

(२) देवारयिति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित् ।

(३) मनुष्याः ।

(७) ह्युक्तास्येवजरोपीत ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
 आत्मा भवति स यदैवं विदस्मात्तोका रौत्यथैतमे अत्मानमभि-
 संसवन्ति सोऽमृतो भवति मृत्युर्हिस्थात्मा भवति इतिमण्डल-
 ब्राह्मणं, दिवाकीर्णः, शतरुद्रीयः शतैरिति लक्ष्मीधरः, नमस्त-
 इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
 रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
 या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनौ, तथा नस्तन्वशन्त मया
 गिरिशन्ताभिच्चाकसिहो, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ष्यऽस्तवे,
 शिवां गिरित्रतां कुरु मां हिंसोः पुरुषं जगत् ।

सौराः,—

परमेश्विप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दोयस्य विराट्
 आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्मरोरसि-
 नेन्द्रसप्त सिदाशुषे, उपौपेनु मघवन् भूयइनुतेदानं देवस्य पृच्छते
 आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युमे निभासि जम्बनी, हरीयादित्यसवनन्व-
 इन्द्रियमात्रस्थाममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुन्नामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
 र्वाचि सुमतीववृत्त्या दꣳ होशिद्रावरिवोविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
 अघमर्षणसूक्तो नोपस्थानम् ।

* गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मखं पुराणं वायुरभितिहस्मांह कौरव्यायणीपुत्री
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्जैर्दैनेन यद्वेदितव्यम् ।

असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वोपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्रागग्रेषु, दर्भेषु; प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तीयेन घर्षणं, त्रिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्मार्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रेः सक्तदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्चोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्षणोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपटितलक्षणोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य्य-
व्याह्वतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमर्द्धचमुच्चार्य्य तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । ' मन्त्रसमाप्ती ब्राह्मणसंहितायां
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमी यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कर्णिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्या-
नेकवेदाध्ययनं तस्यां परस्व वेदस्येवमेव क्रमेण समापनम् ।
पश्चादाथर्वपुराषेतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्भिर्दिनैरेतेषां समाप्तिः पुनरादानारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, श्रद्धायां, शुद्धीमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सौंकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्वग्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे वृद्धते कर्मोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस्य
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीकृन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः। विश्वेदेवा स आगतः शृणुतांम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषीदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीक्षीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्कृन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे च उपव्यविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उत्तवायजत्रा आसव्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा हृष्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलेर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्सर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
कृन्दांसि हृष्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बत्सरः सावयवस्तृप्यतां, देव्यस्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, ॐ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, ॐ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यक्षास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
हृप्यन्तां, ॐ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि हृप्यन्तां, पशूवस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, ॐ ओषधयस्तृप्यन्तां, ॐ भूतग्रामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्धृतोदकेन
'चावाहनस्थानकुशेषु ताम्रादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञसूत्रोत्तरीये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तस्थितकुशत्रयमध्यस्य तोयाभिमुखं धृत्वा
उदङ्मुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
सव्यान्वारब्धे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारह्वयं तर्पणं, ॐ सनकस्तृप्यतां, ॐ सनन्दस्तृप्यतां, ॐ
सनातनस्तृप्यतां, ॐ कपिलस्तृप्यतां, ॐ आसुरिस्तृप्यतां, ॐ
वोदुस्तृप्यतां, ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्व्वत्रापि मानस स्थागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये
अपसव्ये कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जानु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणायं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उग्रन्त इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः-

(१) स्थलस्थस्य तीरसमीपे चेज्जले चेदुद्धृतोदकेन स्थले सम्बन्धे चावाहन-
स्थानकुशेषु ताम्रादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

‘समिधीमहि । उशशुशत आवह पितृन् हविषेऽत्तवे इति पठित्वा कथ्यवालनलादयो दिव्यपितरोऽन्नागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अन्नागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामंहप्रपितामहा अमुकासुकासुकशर्माण अन्ना-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामहः अमुका-
मुकासुका देव्यः अन्नागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अमुकासुकासुकशर्माणः अन्नागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्यं सामान्यतः पितरो अन्नागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्त्रादिवृद्धप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि स्तार्या मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य अन्नागच्छत इति वर्हिषदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्-
छन्दः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयन्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निश्चान्तापथिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधिह्रुवन्तु तेवन्वस्मान् ।

इति जपः, रजतादिताम्रादिपात्राभावे रजतादिकीलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदत्तहस्त-
स्थितकुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य कुशद्विदलेन मोटककरणम् ।

कुशमूलाग्रयोर्जले प्रवेशाय सव्यहस्ते कुशमध्यधारणम् ।

पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
मुद्रां परिहृत्य पात्रस्थलेषु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाञ्जलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादायं
वामहस्ते कृत्वा जलपूरणं, उद्धृतोदकेन पक्षे भूमिजलपूरणं-
पात्रे तिलान् प्रक्षिप्य तत्पात्रात्पात्रेण सतिलजलग्रहणं जीवत्पिष्ट-
कस्य तिलतर्पणाभावः, कथ्यबालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं
तर्पणं, ॐ कथ्यबालनलस्तृप्यतां, इति गोमृङ्गमात्रमुद्धृत्य पिष्ट-
तीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्वागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अयमा तृप्यतां, ॐ
अग्निश्वात्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां,
ॐ बर्हिषदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पिष्टकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि मृतायां मातृपितामहीनां
तर्पणमत्रैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपिष्टकस्याधिकं, ॐ वसव-
स्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पिष्टतीर्थेन गोमृङ्ग-
मात्रमुद्धृत्य वारत्रयम् ।

इतःप्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्ता-
मिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं
तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः
स्वधा नमः ।

अथ मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदीरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवताः, पिष्टतर्पणे विनियोगः, ॐ
उदीरतामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवकारुतन्नास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठित्वा

अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
पितरो देवताः, पित्रृतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरसोनः पितरो-
ऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतीयज्ञियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्थायः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता अमुकदेवशर्मा
दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् ।
आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरो
देवताः पित्रृतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुवाता ऋतायते मधुचरन्तु
साधवः, मग्ध्वीर्नः सन्तोषधीः ।

आयान्तुन इति अस्मानित्यन्तं पठित्वा अमुकसगोत्रोऽस्मत्
पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
तृतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्वागः ।

जर्जमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुःपितरोदेवताः,
पितामहृतर्पणे विनियोगः, ॐ जर्जबहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्तुतं, स्वधास्यतर्पयतमे पितृन्, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पिता-
महोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमा-
ञ्जलिदानं, त्यागः सर्वत्र मानसः ।

ॐ पित्रभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः पितरो-
देवताः पितामहृतर्पणे विनियोगः, ॐ पित्रभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा-
नेमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः
स्वाधायिभ्यः स्वधानमः, अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽति-

दृश्यन्तु पितरोपितरः शुन्धं, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानम्, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

येचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ येचेह पितरो येचनेह
यांश्च विप्रयात् । उच न प्रविश, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुषस्व, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानम्, इति तृतीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु चरन्ति साधवः, माध्वीर्नः
'सन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मत्पितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानम्, इति प्रथमाञ्जलिदानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तसुतोषधी-
मधुमत्पाधिं वं रजः, मधुयौरसुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मत्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानम्, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुमाक्षो वनस्पतिर्मधुमां असु सूर्यः, माध्वीर्गवो भवन्तु नः, असुकसगोत्राऽस्मत्प्रितामहो असुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीयाञ्जलिदानम् ।

असुकसगोत्राऽस्मत्प्रितामहप्रितामहा असुकासुकासुक-
देवशर्माणस्तृप्यध्वमिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं
प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयदानं, पितामहे जीवति प्रपिता-
महे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूहं,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यक्षुः, पितरो-
देवताः जपे. विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुभायनमो वः
पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्जीवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय,
नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति
कृताञ्जलिर्जपेत्, पुनः षट्कृत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ मातृतर्पणं,—

असुकसगोत्राऽस्मत्पितामहाऽसुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, एवं
असुकसगोत्राऽस्मत्पितामही तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः
इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, असुकसगोत्राऽस्म-
त्प्रितामही तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि
पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

(१) घोषाव ।

(२) न षट् कृत्वो नमः कुर्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्,
अमुकसगोत्रोऽस्मद्दृष्टप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा तृप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमातादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्रोऽस्मद्ज्येष्ठमाताऽमुकादेवी तृप्यतामिदं जलं तस्मै
—स्वधानम्, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमातादीनामूहम् ।

देवा सुरास्तथायक्षा नागागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

तृप्तिमेते प्रयान्थाश्च महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पितृतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्वा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकाक्षिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां त्रिवारं दत्त्वा वस्त्रञ्चालनं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीडनम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

स्नानाभावेऽपि एतज्जलाञ्जलिदानमचैव ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रमीतानां बुद्धौ करणं ततो यज्ञो-
पवीती भूत्वा पूर्वमुखः सकृदाचमेत् ।

अथ जपयज्ञः—

गायत्र्या ऋथादिकं स्मृत्वा यथा शक्तिगायत्रीजपः, अस्य शक्तौ
सत्यामन्नमर्षणादीनां जपः ।

जपविधिस्तद्वर्माद्योक्ताः ।

अथ सूर्यार्घ्यः—

अघ्नतस्तान्नादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं असम्भवे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋथादिस्मरणपूर्वकं हंसः शुचिषदित्यृचा मूर्धपर्यन्तं पात्रमुत्थाप्य
—सूर्याय अर्घ्यो नमः, इति लिखितपद्मेऽर्घ्याम्बुप्रक्षेपः, शिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे,
त्रयोमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विदक्षिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कृत्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म्म,—

तत्र ब्रह्मपूजा,—

ब्रह्माणं चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्त्रक्सूत्रहस्तं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मपूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं ध्यामुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इतिजले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवो गायत्रीछन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्म्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्धसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायण अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गन्धो नमः,
इति जलेन गन्धदानं, पुरुषसूक्तस्य ऋष्यादिकारणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र शीर्षेत्वादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्पं ददामीति पुष्पदानं, असम्भवे तदर्थमपि जल-
दानं, गायत्र्या ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपः
स्वाहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणायैति दीपः स्वाहेति
दीपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलित्रयदानं,
गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले
गत इति चिन्तनं, इदं सर्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्नो सत्यां सर्वोपचारान् साक्षाद्दद्यात्, तद्वक्तो निरञ्जनब्रह्मत्वेन
ध्यानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर ऋषिः, गायत्रीछन्दः रुद्रो-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुद्रं शूलहस्तं शूलं शूलवाससं ध्यात्वा नमस्ते रुद्र
मन्त्रव उत्तोत इषवे नमः, वाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्य रुद्राय
नम इति जले पुष्पं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण ऋषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयज्ञं प्रसुवयज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपः^१ केतन्नः पुनातु वाचस्यतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विश्वानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विश्वानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिद्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रत्रयं पठित्वा सूर्यं रक्तं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सवित्रे नमः,
इति जले पुष्पं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रस्येत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य 'वृषणीष्टतो गोदेवस्य मानसे, युजं वित्रं स्तवस्तमं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो 'न एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उग्रशतं स्यो नः स्योनम् ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते द्रुहमामित्यस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षणं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य मित्राय नमः, इति जले पुष्पं जलं क्षिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशं हस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुण तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य ऋष्यादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य वरुणाय नम इति जले पुष्पं जलं वा क्षिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्यावलोकनम् ।

अदृश्रमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अदृश्रमस्य केतवो विरस्मयो जनां अनु ।

आजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिमुखस्य ऊर्ध्ववाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पयसी संतनूभिरगन्महिमनसासंशिवेन,
त्वष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्ष्टितन्वोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां सुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असिर्वर्चो मे देहि ।

सूर्यस्थावृतमन्त्रावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्थावृतमन्त्रावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् । उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्मन्त्रस्कारः । दिग्देवताभ्यो नम इति दिग्देवतानमस्कारः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्कृत्य जला-
ज्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः, वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्कृत्य प्रत्येकं जलाज्जलिदानं, तीर्थे च तीर्थदेशक्षालनं, नमो ऽद्विभ्यो अपाम्भतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः, यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, 'परमेष्ठो ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्चिद्विरितं मयि, यद्वाहमभिदुश्चेह यद्वाशेप्र उतानृतम् ।

धान इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, धान्यो धान्य इति

यजुः यदाहुरन्न इति गायत्रीछन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

धान्नो धान्नोराजस्ततो वरुण नो मुञ्च । यदाहुरन्ना वरुणेति श्रुपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनं, एवमावाहितस्य तीर्थान्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः गायत्रीछन्दः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु ते विश्वतः सोमवृक्षा, भवावाजस्य सङ्कल्पे, इति दश जपेत्, देवागातुर्विद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, गातुविदो देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्पतइमं देवयज्ञं खाद्या वातेधाः, अनेन जपेन परमात्मा विष्णुः प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं स्नात्वा गृहागमनं, माध्याह्निक-कर्मानन्तरम् ।

यान्नवत्कारः,—

प्रक्षाल्य तीर्थदेवीं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

श्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।

आचान्तः सोदकुम्भस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्षाचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्याद्दक्षनिष्पीडनेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदर्नोतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्षणलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थमीदृशमेव जलमित्यव-
गन्तव्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
सुपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

पद्मपुराणे,—

द्विजङ्गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

आश्रयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्व्यं विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजा आवश्यकौ नित्यवद्बिधानात् ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्विद्वान् विष्णुपुरुषसूक्तकैः ॥

पुरुषसूक्तयाग्नवल्कीयकल्पे ।

चतुरस्रपुरं कृत्वा चतुर्द्वारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कर्णिकामकेशरान्वितम् ॥

प्रणवेन फटन्तेन करौ संशोषयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुर्याद्विधिवद्भूतशोधनम् ॥

प्रणवं भूतमुच्चार्य वीजं सच्चिन्म निर्देहेत् ।

तन्मध्ये तूर्ध्वरन्ध्रेण मरुता शोषयेत्ततः ॥

निर्देहेदग्निवीजेन भ्रावयेद्धारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सच्चिन्म तन्मध्ये पूजयेद्भरिम् ॥

फुल्लारविन्दवदनं पीतनिर्मलवाससम् ।

पङ्कजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

सशङ्खचक्रं मुसोरं मुकुटायुपशोभितम् ।

सच्चिन्म जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मीत्यभिदेन चिन्तयित्वा क्व'पूजनम् ।
 कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्याद्वासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेहामि द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानी तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकोदशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्रेण क्षालयेद्द्विष्णोर्गायत्रया जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुण्ठा ततोऽस्त्रेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तितः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमोग्निमण्डलम् ।

उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्ऋण्डलमध्यवर्त्ती, नारायणः सरसिजासन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्य-
वपुर्धृतशङ्खचक्रः ।

आद्ययावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः ॥

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ।

द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थार्घं ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

षष्ठ्या स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पीतवाससी ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यात्तयोदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् स्नाननैवेद्यवस्त्रेणाचमनं भवेत् ।

गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्व्वतः पूजयेद्द्विद्वान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ।

ब्रह्ममग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्वास्तु दिक्षु ततोऽस्त्राणि नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्व्वतः पूजयेद्दिहान् तत्सर्व्वं प्रणवे स्थितम् ।
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्ममोऽन्तं ततो द्विजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वयासादादवीक्ष्य ज ।
 एवं निवेद्य विधिवत्क्षपं श्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्भुजं पुरतो जप्त्वा जह्वमन्यत्ततो जपेत् ।
 विश्वंक्षेत्रं तत्रैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत् क्षितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अष्टिद्रुमवधार्यान्ते क्षमस्वेति ततो वदेत् ।
 संहृत्य मण्डलाद्देवं षोडश्या प्रणवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगेन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्यं पुरुषं पुण्डरीकनिभेषणम् ॥
 भक्तिस्त्रिगुणेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्त्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेद्दिभूत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।

अथ बीजं सच्चिन्म निर्दहेदिति बीजं वायुबीजं यं सच्चिन्म
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवह्निदाहस्य
 शोषशसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपासं निर्दग्धं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्यादूर्ध्वरन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदिस्थं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणत्वान्मध्यात्तद्वन्मध्यात् सुषुम्णामार्गेण ऊर्ध्वरन्ध्ररन्ध्रेण जीवं
द्वादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्द्वेदित्वत्वं निर्णयेदिति पाठे स्पृष्टमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निबीजं, वं वारुणबीजं सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मी-
त्यर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्राचयमत्र विष्णोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभवैज-
तीयमुद्रारूपम् ।

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं अञ्जलिवन्दिनी
नामकमुद्रात्रयं नात्रोपादेयम् ।

कुर्याद्वासां विधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासः तन्वान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यामृतं न्यसेदाम इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
छन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरिति प्राङ्मग्न्यादित्यादिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलखेतसर्षपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्वेति सक्तस्य दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
संस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमवाधाप्रोक्षये-
न्मण्डलान्तिकमिति शङ्खमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तच्च मण्डलं

लिखितपत्रं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमघं संस्त्राय प्रोक्षयेदिति सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तच्च मानसपूजायां, आधारादिक्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थाद्वाङ्मपूजायांमप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति गम्यते ।
आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासादारेणावाहनम् ।

नासाप्रदेशेनोहासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाद्यदानानन्तरं...
सदेहवदाद्यासृतं न्यसेदाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कर्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वाङ्म
दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि
तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति
सम्बन्धः ।

सङ्घं जप्त्वा ऊर्ध्वमन्त्रजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि
जपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

बन्धं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्द्रीवराक्षम् ।

गोगोपीवृन्दबोजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताम्बरं तं यजतु च दिनशो मध्यमेऽङ्को रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभीष्टसुरपूजनं, इत्युक्त्वा दक्षिण् काले-
ऽभीष्टगृहदेवतानां पक्ताब्देन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवे
पञ्चोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाद्देवदेवापूर्वमपि-

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने
दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनमुक्तं तद्वैश्व-
देवाङ्गमिति न कश्चिद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारश्च
सिद्ध एव.इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपद्रिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोग्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्थस्य चुक्षी पेयिष्युपस्करः ।

कण्वनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यासु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्चकृता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो देवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञान् ह्यापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः ॥

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

आहं वा पित्र्यन्नः स्यात्पित्रो वलिरथापि वा ।

यस्य श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयज्ञत्वं,—

वैकल्पिकं, अत्र सम्भवे समुच्चयः, असम्भवे विकल्पः ।

तर्पणश्राद्धवलीनां दयाणां सति सम्भवे पित्र्ययज्ञत्वम् ॥

बलिदाननित्यश्राद्धाशक्तस्य तर्पणमात्रेण पित्र्ययज्ञसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्त्वङ्निः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पित्र्ययज्ञक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यश्राद्धाशक्तस्य बलिदानमात्रे पित्र्ययज्ञसिद्धिः ॥

पित्रोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्ताशक्तस्य तु गोतमः, देवपितृ-

मनुष्यभूतर्षिपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पित्र्ययज्ञोदकदानं

यथोक्ताहमन्यत् इति, ब्रह्मयज्ञतर्पणाभ्याश्च यज्ञसिद्धिमाह, अत्र

ऋषिपूजेति ब्रह्मयज्ञः,—

भूतपूजा बलिपूजा मनुष्यपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वा-

दुपाप्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चात्र सूनाजन्यं, तदभावे दुरिता-

न्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शांतातपः,—

लौकिके वैदिके वापि द्रुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तमे ॥

भुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्रार्थनन्तरं अपवृत्तकर्मालौकिक-
इत्युक्तरूपाहवनीयादौ, जले क्षितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत्र शिष्टाः,—

पचनाग्निं न गृह्णीयात्परवेश्मनि जातुचित् ।

तत्पक्षेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥

तस्माच्चक्षुर्गोतं वक्त्रं न कुर्यात्तु विनाशिनम् ।

तद्दिनाशे मथित्वा तु श्रोत्रियागारजोऽपि वा ॥

श्रीतस्मार्त्ताग्निरहितस्य तु मनुः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च^१ पंक्तिगाम्वाहिकीं गृही ॥

अत्र अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
दृष्टकल्पनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्याग्न्याधाराग्न्याहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, साम्नेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

शालाग्नौ निर्वपेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।

समारोपे कृते चाग्नौ वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

(१) पञ्चयज्ञविधानं गाम्वाहिकीं गृहीपंक्तिपाकम् ।

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बृलिकर्म्म च ।
अनश्रतापि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्होमं ततः कृत्वा समुद्धृत्य हुताशनात् ।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहुतां यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपशामयेत् ।
असंसृष्टं जागरयेदेव धर्मः सनातनः ॥

चुल्लीतः स्मार्त्ताग्नी अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्त्यागः कार्य इत्यर्थः ।

कात्यायनः,—

भूतं प्रवाचयेत्पत्नीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।
महानसेऽन्नं च यावत्सवर्णान्तां प्रवाचयेत् ॥
प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।
स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पत्नीं वाचयेत् ॥

पत्न्यभावेऽन्यां पाककर्त्री, पत्नी अन्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न
शक्नोति तदा ॐमिति सन्मतिं सूचयेदित्यर्थः ।

शिष्टाः—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमबलिं तथा ।

वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्व्वतः पाकात् समुद्धृत्य 'शुड्यात्,
तत्र देवयज्ञः ।

• विष्णुपुराणे,—

अपपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्पाकब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अपूर्वं जलेन आदौ पर्युक्षणं कृत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र ब्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नौ ह्ययमानत्वात्, अनेन पर्युक्षणमात्र-विधानेन होमसामान्येति कर्त्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्करः,—

अथातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्य स्वाङ्गाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धित्वेन क्षुमादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव बलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्म्मणो नाम-धेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विष्णुः । ततोऽन्नशेषेण वलिमुपाहरेत् । तेन होमशेषद्रव्येणैव वलिं पृथग्द्रव्येण, स्त्रिष्टकद्वत्परप्रयुक्तद्रव्यो-पजीवित्वात्, नचैवं तन्नाशे वा जिनयागवक्षोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्ट-सिद्धार्थं द्रव्यान्तर्वाप्तेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरेण यूपान्ननवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

तथा,—

अमुष्मै नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।

वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।

स्वाहाकारः पितृणां तु हन्तकारो नृणां ततः ॥

स्वधाकारेण निर्वपेत्पित्रं वलिमतः सदा ।

तदप्येके नमस्कारैः कुर्वन्ते नेति गोतमः ॥

नचापराक्षां वलयो भवन्ति महामार्जारश्ववणप्रमाणात् ।

एकत्र चेत् कृत्स्ना भवन्ति इतरेतरसंसक्ताश्च, पिण्डवदिति पिण्डानां

यथा पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निक्षेपादिका एवं वलीनामपि ।

विङ्गालकर्णप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।

आचारसु आर्द्रामलकमानेनेति वचनादार्द्रामलकप्रमाणा
एव वलय इति ।

आपस्तम्भः,—

वलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।

'हस्तेन परिमृज्यावोध्य न्युष्य परिषेचनम् ॥

तस्य तस्येति वीष्मावलात्तन्त्रेण न स्थानसंस्कारः ।

न्युष्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सकृदपो निनीय वलिं निदध्यात्सकृदन्ततः ।

परिषेदेकैकस्मा, एवं च सर्व्वबलीनां आदावन्ते च सकृदेव परिषेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्त्रेण ।

तथाचापस्तम्बः, सकृदन्ते परिषेचनम् ॥

ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।

स्थानेषु निक्षिप्रेत्प्राज्ञो नाम्ना तूद्दिश्य देवताम् ॥

एतच्च नामकोत्तनं परिषेचनाङ्गम् ॥

पारस्करः,—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके त्रीन् ।

पर्जन्यायाभ्यः पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च द्वार्य्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशं च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अन्तरौचाय सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उषसे भूतानाञ्चपतये परं उत्तरतः, पितृभ्यः स्वधानम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णेज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेत् । यस्मै तत् इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोदकं दद्यात् यस्मैतत् इति वदन् उद्धृत्याय ब्राह्मणाय प्रयच्छेदन्त इति ।

यथाहं भिक्षुकानतिथींश्चैव संविभजेरन् ॥

वालज्येष्ठा गृह्णा ययार्हमश्रीयुः, पञ्चाङ्गहपतिः पत्नी च पूर्व्वो वा गृहपतिः, पूर्व्वमतिथिभ्योऽश्रीयादिति श्रुतेरिति ।

आसप्रमाणा भिक्षा स्यादथं आसचतुष्टयम् ॥

अथ चतुर्गुणं प्राहुर्हस्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अथहस्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूत्रार्थः क्रियते, गृह्णा गृह्णन्वाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमश्रीयुरित्यर्थः, अतिथि-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्नी च यद्गृह्णीयातामिति एकः पक्षः,
पत्न्याः पूर्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्रुतौ अतिथिभ्य इत्य-
न्तानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्नमश्रीयादिति कर्काचार्याः,
स्वाहन्नादिष्टमिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठद्वयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशव इत्यादि मन्त्रा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काम्यत्वोक्तेर्न नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नमिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

स्मृत्यन्तरे च,—

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायवेभ्यश्च निक्षिपेत् ।

तथाच एतानुद्दिश्यान्नत्यागमात्रं न चाण्डालादिस्त्रीकरण-
पर्यन्तं तेन तदुद्योगस्थाने प्रक्षेपमात्रम् ।

• वशिष्ठः,—

श्रोत्रियायाय दत्त्वा ब्रह्मचारितत्त्वानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् इदं
च बलिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सन्भावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।
भक्ष्यभूतेषु विप्रेषु मोहाद्वृत्तानि दातृभिः ॥
विद्यातपःसमुद्गेषु हुतं विप्रसुखादिषु ।
निस्तारयति दुर्गा तं महतश्चैव किंलिषात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रादनसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, शंखलिखितौ, गोदोहमात्रं कालमन्वाकावेद-
तिथिः, श्रोत्रियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन्काले' बलिदानकाले श्रोत्रियः, एकशाखाध्यायी,
यतिधर्मा यतिः, नैष्ठिको नैष्ठिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिस्तु-
जीवनोपायः ।

अथ पितृयज्ञनित्यश्राद्धम् ।

मनुशातातपी,—

शङ्खश्च प्रथमे,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्दिप्रं पितृार्थं पाकयन्त्रियम् ।

न चेवात्राशयेत्कश्चिद्दैत्यदेवं प्रति द्विजम् ॥

मात्स्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्दिप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोष्यमद्यापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

बहुषु काव्येषु^१ एकेनैव सिद्धेन वर्गद्वयार्थं ब्राह्मणद्वयापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वत्या^२ हन्तेत्युत्सृजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदञ्च नित्यश्राद्धाङ्गं तत्प्रकरणात्, नित्य-

आहमदेवं स्यान्ननुष्यैः सह गीयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युद्धृत्ते-
त्युक्तेर्नात्र ब्राह्मणापेक्षा, सप्ताचारश्चैवमेव, हन्तकारं षोडशग्रास-
परिमितमन्नम् ।

शिष्टाः,—

आमिलैः पाणिनैवार्धं देयोत्सर्गोऽक्षयस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यश्वाङ्गे चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र श्राद्धेतिकर्त्तव्यतान्तरातिदेशः, तेन निमन्त्रणाद्यभावः ।

आग्नीयद्रव्यनियमस्याप्यभावः, प्रमाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तदुभोक्तव्यं
यस्येतिभोज्यस्य ।

विष्णुः,—

यन्न दद्यात्तन्नाग्नीयात्, भोज्यमात्रस्य नित्यश्वाङ्गदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशाभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेश्च, अतएव मांसभोज्यमपि देयं,

देवान्पितॄन् समभ्यर्थ्य खादन्मांसं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यश्वाङ्गाभिप्रायेण भोज्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विशेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्नं तथा घ्राह्यं गृहे यश्चोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्दानप्रस्थविषयम् ।

कास्यमांसवर्जनं सङ्कल्पकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्व्वणधर्मानतिदेशेऽपि ।

तच्च षट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यास्तु पितरस्ताम मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेदिति ऋथ्यश्रुतीक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे सुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थं कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्कर्गे षष्ठां प्रत्येकं देवतात्वम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्घ्यस्वधावाचनविषयं, एवं च षट्पुरुषात्मकं मांसादिसंहितं
एकमेव पत्रं केचित् कुर्वन्ति, केचित्सु पित्रादितिपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादितिपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रद्वयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पत्रद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक् पत्रद्वयं कृत्वा मांसयुक्तं षट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन 'पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, मांसमन्नं तथा ग्राह्यामित्यादिवचनानुरोधेन षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रमिति व्यवस्थायां युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव ग्राह्या वलिदानेऽपि न हविष्यान्ननियमः ।

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

'इति' शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पितृदेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-
प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ
'सत्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्वशुद्ध्यर्थं काम्यं,
एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते ग्नाः क्रियाः सर्वाः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः ॥

(१) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञा-
तत्वात् ।

तथा पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति तत्रैवागुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभ्रातृ-
सन्ततिदौहित्रतदन्वयानां कर्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पित्र्यादीनामपुत्राणां भ्रातृसन्तत्यादयः सर्व-
एव नित्यश्राद्धं कुर्वीरन् ।

एवं पितरि मृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृक्षः स्याज्जिवेहापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्यं कीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाद्वृक्षप्रपितामहप्रवेशेन श्राद्धं, त्रिपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच कात्यायनः,—

द्वीन् द्वीन् पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च मृते प्रपितामहे जीवति वृक्षप्रपितामहप्रवेशेन
श्राद्धम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादिचयमुद्दिश्य श्राद्धम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोर्मृतयोर्वृक्षप्रमातामहे
जीवति अतिवृक्षप्रमातामहप्रवेशेन श्राद्धम् । एवं मातामहे
मृते प्रमातामहे जीवति अतिवृक्षप्रमातामहप्रवेशपुरुषत्रय-
श्राद्धम् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति विष्णुस्मृति-
वचनात् पित्रादित्रयश्राद्धप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पितृकेणापि नित्यश्राद्धवर्जं कार्यं, पित्रावलित्सु कार्यः ।

श्राद्धस्यैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यत्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि, पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहो दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साम्निकविषयम् ।

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साम्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तत्र ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पितृकाल्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधाच्च । सपितृकस्य तु साम्नेरपि न सर्वथा
नित्यश्राद्धसमाचारः । प्रमीतपितृकस्यापि मातामहादित्रय-
जीवनेन नित्यश्राद्धकरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिकं पितृपुत्रभ्रात्रादीनामभिभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न
कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।

शेषार्स्तुपुत्रीवेरन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सङ्ग वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथग् हि वर्धते धर्मस्तस्मादभ्यां पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो
यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति गौतमोक्तेर्मातामहादित्यादिस्य
पितृश्राद्धाधीनत्वात् अविभक्तसपत्नभ्रातृणामेकेन षाट्पुरुषिके
श्राद्धे कृते अपरेण स्वमातामहादयर्थं पुनः पञ्चान्तरं कार्यम् । एवं
दर्शादिष्वपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपाके निवसतामिति वचन-
बलाद्यदि एकत्वमङ्गीकर्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके-एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तन्न न्याय्यम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति श्रातातपाद्युक्तौ, पञ्चसूनादोषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्कारणे दोषनिवृत्तेर्न पृथक्करणम् ।
गृहस्थधर्मीकानां पूजादीनां पृथक्करणं तु यथा कथञ्चिन्निर्वा-
हयति, न पक्वद्रव्यैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्वामी
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान् कुर्यात् ।

तथाच, षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन
प्रवर्त्तेरन्निति ।

स्मृतौनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्नित्यर्थः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत्र केचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेटमेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्यान्नवस्तरः ॥

इति सुमन्तुवचनम् । नाभिर्व्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतसंस्कारपरम् ।

मनुना तु, एतश्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्थिति यदुक्तं
तदपि दर्शादिश्राद्धानन्तरपरं, पार्वणश्राद्धानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वस्तुतस्तु पारस्करः । समावर्त्तनमुक्ता ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः,
पञ्चसंख्यका महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च
समावर्त्तनानन्तरं उद्वाहेऽनुद्वाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणमुचितम् ।

गृह्यसूत्रात् स्मृतेर्दुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनप्रनादेयम् ।

यद्वा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपञ्चश्रयणपरं वा तत् ।
अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यश्राद्धे तु
उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतद्वैश्वदेवकर्म स्त्रियां क्लीवेन च
कार्यम् । स्त्रियां क्लीवेन न ह्यते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिदिति
मनूक्तेः । अत्र यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथि-
भोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यक्ष्मवत्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः,
तथापि, नित्यश्राद्धानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांस-
मानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यश्राद्धानन्तरं अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
दानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलि-
हरणोपयुक्तान्नादन्यान्नेन श्वस्वपचवायसवलीनां करणप्रसक्तौ
तद्वलिपात्रादन्यपात्रे श्वादिवल्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिब्राह्मणा-
नन्तरं श्वादिवलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

इत्युक्त्वा एतेषां मन्त्रा नोक्ताः । तस्मात्, श्वभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः आहृताः ।

यस्तु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यश्च श्वानी द्वौ श्यामश्वलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्राद्ध उक्तत्वान्न ताभ्यां दान-समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणीयमन्त्राणां गयाश्राद्ध एवोपयुक्तत्वात् । श्वभ्यो नमः इत्यादि बहुवचनप्रयोगस्तु, विष्णुपुराणे बहुवचन-स्योक्तत्वात् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् इति स्मृतेः ।

शुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां क्लमीणाञ्च शनकैर्निवपेद् भुवि ॥

इति बहुवचनस्य मनुनोक्तत्वाच्च । बहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां उक्तत्वात् पतितादीनां न वल्यकरणसमाचारः ।

अथ गोघ्रासदानम् ।

तच्च काम्यं भविष्यपुराणे,—

दृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोसाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

एवं गोघासदानस्य काम्यत्वान्न सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिभ्यो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्रूढं वा यथेच्छया ।

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ॥

तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

अन्नातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् एकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामो ब्रजत्वधः ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

(१) परगोघासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।

तथा,—

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नी गृहाद्यात्यन्ततो मुखः ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 भ्राता प्रजापतिः शक्रो वज्रिर्वसुगणोऽर्यमा ।
 प्रविश्यातिथिमेवेते भुञ्जते वै नराधिप ॥
 तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
 स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनुः,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदक्ते ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्रुते ।
 तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

दृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सृष्टता ।
 एतान्यपि सतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥
 शङ्खलिखितौ । यथा प्रणीतस्याप्रणीतस्याग्निदैवतं, एवं विद्वांसो
 विद्वांस ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुङ्क्ते-
 तद्भुतमग्नावद्भुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

वयोवित्तविद्यातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्याचमनीयमन्नविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहासीत, प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शयीत, पूर्वं प्रतिबुध्येत,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योद्यानारामवापीतङ्गागदेवगृहमहाक्रद-
स्नाननदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुत्सृज्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत्-
सृज्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिष्वेदागच्छेद्यतिर्वैस्नानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च प्रदाय याज्ञोषवयः सन्ति
ताद्योषहरत्, त्वत्प्रयान्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुज्ञातो निवर्त्तेत, वसेष्वेहिधिवत्परिचरणं, अकृत-
विवाहोऽत्र स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्रस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यज्ञाङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तम्बः,—

यानवन्तमायानात्, यावन्नानुजानीयादितरं, अप्रतिभायां
सीञ्जी निवर्त्तेत, इतरं यानरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मूर्खं वाचं सीर्ष्य दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वाक्षापः प्रियाम्बितः ॥

उपासनमनुब्रज्या कार्योपेतानि यत्नतः ।

तथा,—

पादशीचं तस्माद्भ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ।

चञ्चलं चार्थिने देयं एतान्यपि सदा गृहे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्बः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिसुखो-
ऽभ्यागम्य उपसंगृह्य न वीभत्समानमुदकमुपस्पृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेदासने शयने भस्त्रभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रदत्तिः, तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेदन्यम्
वासमुदेतं स्नानासनचक्रमणस्मितेष्वनुचिकीर्षेत्; संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठोवनदन्तनिष्ठोवनसिंहन-
भूषेपणताडननिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं भाषा विश्रम्भपूर्व्याः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्य
पादावितिशेषः, न वीभत्समानमिति आचार्यं पादस्पर्शेष्टुणाम-
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य सत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदीयम्
सर्व्वमिति निवेद्य यथोपदेशं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठन्ना-
चार्यमाचामयेन्नोपविष्टः सव्येन पाणिनानुगृह्य दक्षजलपात्रं
वामपाणौ कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, 'आचार्यस्य स्नानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

स्मर्यनं, अङ्गपरिष्कृष्टः, श्रेयसां च विद्यातपःसमृद्धानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।
निर्माजयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यातिः ॥
आश्रमे तु यतिर्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकम् ।
किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाशे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासी दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्ष्यं दत्त्वा पुनर्जलम् ।
तद्भक्ष्यं मेरुणा तुष्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थे गृहमागते ।
उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहति ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानग्नन् गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदग्नीयान्नातिथिं यन्न भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेष्टमान् कुर्याद्हीने हीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्याशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणी ।
भोजयेत् सह भृत्यैस्तान् वृशंसं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

अथास्मै दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवत् शूद्रं
पूजयेयुः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

ज्ञातातपः—

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्येऽन्यातिथयः स्मृताः ।

तथा,—

भिन्नां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे सदा दद्यादुदपात्रमथापि वा ॥

ग्रासमात्रा भवेन्निष्ठा पुष्कलं च चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्वधाः ॥

मनुः—

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गालव्रतिकाञ्च शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

पाषण्डिनो वेदवाङ्मयास्तरताः, विकर्मस्थाः स्वाश्रमधर्महीनाः,
वैङ्गालव्रतिकाः, धर्मभ्रजो सदा लुब्ध इत्यादिरूपेण तदुक्ताः, शठाः
व्याजेन धर्मकारिणः, हैतुका वेदविरुद्धतर्कनिष्ठाः, वकवृत्तयः,
अधोदृष्टिर्नैकतिकः स्वार्थसाधनतत्पर इत्येवं मनूक्ताः ।

ब्राह्मे—

देवैर्जिता देत्या एव पाषण्डिन इत्युपक्रम्य ।

नित्यं सत्पुरुषं कुर्यादेतेष्वभ्यधिकां दयाम् ॥

दुःखाकुलं जगदेतद्विचार्य नमोऽस्तु धर्मायेति ब्रुवंश्च ।

दद्याच्चान्नं सर्वगतं च विष्णुं प्रणम्य वै द्वादशवर्णमात्रम् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवायेति द्वादशाक्षरमन्त्रमुच्चार्य सर्वगतं
विष्णुम् प्रणम्य नमोऽस्तु धर्मायेति वदन् पाषण्डिभ्योऽप्यन्नं
दद्यादित्यर्थः ।

• यमः—

तिथिपूर्वोक्तवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥

ऋतौ यतिर्नैकरात्रं निवसन्नृच्यतेऽतिथिः ।

पर्वाश्रमावास्यादीनि, उक्तवा विवाहाद्याः, एतेन गृष्टान्ना-
लोलुपा इत्यर्थः ।

मनुर्विष्णुः शातातपस्य—

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

नैकोऽमिषमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यन्नाग्नयोऽपि वा ॥

परिहासादिभिः सर्वैः सङ्गतः साङ्गतिकः, एतौ काले प्राप्तावपि
नातिथी, द्वितीयदिनाद्यवस्थितातिथीनां सत्कारः

काम्यः

आपस्तम्बीयादौ द्रष्टव्यः ।

आपस्तम्बः,—

न गृहे भुञ्जीतानवशिष्यातिथिभ्यः ।

पराशरः,—

अचिन्तितमनाङ्गतं देशकाल उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयात्तातिथिः पूर्वमागतः ॥

सुधार्त्तस्तृषितः श्रान्तो दूराध्वानमुपागतम् ।
 तं पूजयेन्नयन्नेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥
 देवो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्नः ।

श्रातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।
 वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥
 इदञ्च यथोक्तातिथ्यलामेऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्टः,—

चण्डालपतितवृष्यसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्ति तिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
 ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

तथा,—

अतिथिं यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणा यतस्ततः ।
 श्रेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो वक्ष्यो गुणा दीपाश्चैतेषु तेषु प्रोक्ता द्रष्टव्याः, विस्तर-
 भयाद्विरम्यते ।

स्वभोजनानन्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
 तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्थान्नपाके निर्मुक्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्नोति पक्ता शक्त्यनुरूपेणेत्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपितृयज्ञयोरप्युपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच्च ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्त्वेन पाकनिमित्तकत्वमप्यस्तु, तथाच बहुषूदाहृतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्रवणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धोक्तेर्लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकयाज्ञं कार्यम् ।

गणेशे क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ने पत्नी भूतमिति स्वामिने ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्री तत्सुभूतमन्नं विराट् तस्माख्याह्वेति
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साम्निक्कः स्वामी आवसथ्यसमीपे प्राङ्मुख उपविशेत् ।

मणिकस्थोत्तरत आवसथ्याग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
— दूर्ध्वेन कृत्वा ब्रह्मादियज्ञान्तानां वक्ष्यर्थमेकपात्रे अन्नं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिवलिपात्रा-
 दक्षिणतः पित्रादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
 मातामहादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्ये देशे षट्पुरुषार्थ-
 मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
 मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये आदिवस्वार्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनन्विकसु
 यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनन्विकसु तत्रोपविष्टः,
 कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्राण्यासाद्य
 प्रथमकुशत्रयेण भूमेः त्रिः परिसमूह्य गोमयोदकेन त्रिरूपलिप्य
 द्वितीयकुशत्रयेण त्रिरूपलिप्य तां सृष्टं त्रिः प्राक्संस्थमुद्धृत्य
 तेनोदकेन चिरभ्युक्ष्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
 लौकिकान्निमानीय स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
 मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युक्षणम् । दक्षिणहस्तेन
 ब्रह्मादिपात्रादन्नमादाय, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नौ जुहुयात्,
 इदं ब्रह्मणे इति त्यागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
 पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
 इदं कश्यपाय, ॐ अश्विनतये स्वाहा इदमश्विनतये अश्विनसम्भवे
 तावजपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
 इति देवयज्ञः ।

अथ भूतयज्ञः ।

वक्ष्यमाणबलिदेशे सर्वत्र प्रत्येकं मार्जनमुपलीपनं च वैकल्पिकम् । बलिदानात् पूर्वं सर्वत्र बलिदेशे जलदानम् ।

सर्वत्र बलीनां समाप्ती वा प्रतिबलि वा पूर्वापरजलदानम् ।

हुतशेषेणानेन बलयः । मणिकस्य समीपे दक्षिणतः किञ्चिद्देशं त्यक्त्वा भूमौ प्राक्संस्थम् । ॐ पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय ।

ॐ अग्नये नमः इदमग्नाः । ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै । इति दक्षिणदिशि मध्ये स्थानं स्थापयित्वा दक्षिणदिग्द्वारशाखा-समीपयोः प्राक्संस्थम् ।

ॐ धात्रे नमः, इदं धात्रे, ॐ विधात्रे नमः, इदं विधात्रे । एवं बलिद्वयं ततः प्राच्यादिक्रमेण प्राग्दक्षिणेन चतुर्दिक्षु वायुबलिचतुष्टयम् ।

तद्यथा,—

ॐ वायवे नमः, इदं वायवे इति प्राच्यां दिशि, ततः ॐ वायवे नमः इति दक्षिणदिशि, एवं पश्चिमोत्तरयोः इदं वायवे इति सर्वत्र त्यागः । ततो वायुबलीनामुत्तरदेशेषु ॐ प्राच्ये दिशि नमः इदं प्राच्ये दिशि, ॐ दक्षिणायै दिशि नमः, इदं दक्षिणायै दिशि, ॐ प्रतीच्यै दिशि नमः, इदं प्रतीच्यै दिशि, ॐ ऋदीच्यै दिशि नमः इदमुदीच्यै दिशि, ततः पर्जन्यादिसमीपोत्तरतः प्राक्-संस्थं बलित्वं, ॐ ब्रह्मणे नमः, इदं ब्रह्मणे, ॐ अन्तरिक्षाय

नमः, इदमन्तरीक्षाय, ॐ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्वलि-
त्रयस्योत्तरतः प्राक्-संख्यं बलिद्वयं, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः,
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, इति त्यागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपात्रप्रक्षालनजलं गृहीत्वा यक्ष्मै तत्ते
निर्धेजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्कोणे बलिं दद्यात् । इदं
यक्ष्मै इति त्यागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः कण्ठलग्नयज्ञोपवीत उदक्षुखः कुशाक्षतजलान्वादाय
ॐ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हन्त
इति सृजित् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्यागं कुर्यात् । ततो
दक्षिणामुखोऽपसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य द्विगुणी-
कृतकुशतिलजलान्वादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-
प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजित् ।

(१) ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतदोदत्तरतः प्राक्-
संख्यं बलिद्वयम् । ॐ उषसे नमः इदं उषसे, ॐ भूतानां च पतये नमः इदं
भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणतोऽपसव्यो भूत्वा दक्षिणस्यः सन्,
ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदं पितृभ्यः इति बलिहोमः ।

(२) वक्ष्यते-

इदमस्मत्पित्रे असुकदेवशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय असुक-
देवशर्मणे इदमस्मत्पितामहाय असुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

‘इदमस्मात्मातामहाय असुकशर्मणे, इदमस्मत्मातामहाय
असुकशर्मणे, इदमस्मद्दृष्टमातामहाय असुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रम् ।

तद्यथा,—

असुकसगोत्रं, अस्मज्येष्ठपितृव्य असुकशर्मन् इदमन्नादिकं
तुभ्यं स्वधानम्, इति पितृधर्मेणोत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाक्षतजलान्यादाय अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिब्राह्मणेभ्य इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः श्वादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
श्वादिवलिपात्रादन्नमादाय इदं श्वेभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव असुकसगोत्राऽऽस्मन्मातामहप्रमातामहदृष्टमातामहाः असुकासुक-
शर्माश्च इदमन्नादिकं यथाविभागं युद्धभ्यं स्वधनं नमः इत्युत्सृजेत्, इति पलद्वयं,
अथ असुकसगोत्राऽऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा असुकासुकशर्माश्च असुकसगोत्रा-
ऽऽस्मन्मातामहप्रमातामहदृष्टमातामहाः असुकासुकशर्माश्च इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युद्धभ्यं स्वधानम् इति पूर्ववत् सृजेत्, इदमस्मत्पित्रे असुकशर्मणे
इदमस्मत्पितामहाय असुकशर्मणे इदमस्मद्दृष्टमातामहाय असुकशर्मणे ।

इदं श्वाभ्यः इति त्वागं कुर्यात्, एवं स्वपक्षेभ्यो नमः इदं स्वपक्षेभ्यः,
एवं वायवेभ्यो नमः इदं वायवेभ्यः इति यज्ञपचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोपासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं
इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याद्यनन्तरम् ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

मनुः,—

भुक्तवन्तु तु विप्रेषु स्त्रेषु बृहस्पतये च ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्बती ॥

देवानृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

तथा,—

विषसाग्नी भवेन्नित्यं नित्यश्चानृतभोजनः ।

विषसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमयामृतम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, अनृतताग्नी भवेन्नित्यं विषसा-
ग्नीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि प्रत्यवाय-
परिहारः ।

• याज्ञवल्क्यः,—

बालस्त्रवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेद्वागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

स्त्रवासिनी विवाहिता पित्रमृष्टस्त्रिता कन्या ॥

मनुविष्णू च,—

स्त्रवासिनीं कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽथ एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तद्याचातिथिभ्यः प्राक् बालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरक्सीदति ॥

क्षीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे बालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनसुतं
तदतिथिभोजनसुत्यर्थम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्यस्त्रात्रियतोऽथाग्रतः शुचिः ।

स्त्रीशूद्रं भोजयेत्पश्चादेव धर्मैः ज्ञाततनः ॥

इति वचनात् गर्भिणीव्यतिरिक्तस्त्रीणां स्वपत्नीप्रमुखानां पश्चा-
द्भोजनं पूर्वं वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सन्धेयम् ।

तत्तु श्रुत्यत्सरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनमुक्तं तद्देव्या-
नरोपासकानां इति सिद्धं, स्वभोजनात्प्राक् यदन्नमुक्तम्
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्हिजातीनामंशनं श्रुतिचोदितम् ।

नाम्सरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अत्र प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।

सायं शब्देन रात्रेः सार्द्धप्रहरः ।

मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां सप्तवासिनाम् ।

नित्यमङ्गि तमस्त्रिंशं सार्द्धप्रहरयामतः, इति कात्यायनोक्तेः ।

विष्णुः,—

न तृतीयमद्याग्नीयान्नापथ्यञ्च कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति गौणत्वेन प्राप्तयो-
र्निषेधः, आशितः सर्वतोभावेन दृष्टो न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

तथाच पुनर्विष्णुः,—

नाग्नीयाञ्चाजीर्णे नार्चरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाग्नीयास्तन्धिवेलायां,

(१) पञ्चमे च तथा भागे अविभागो न चार्द्धतः ।

तथा,— अविभागं ततः कृत्वा, षडङ्गस्यः शेषभुक् भवेत् ॥ इति दृष्टोक्तेः ।

विष्णुः,

प्रवसितस्त्राग्निहोत्री यदाग्निहोत्रं हुतं मन्येत, यद्वा हुतं
मन्येत वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

वैधायनः,—

अन्तरा प्रातराश्वं सायमाश्वं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

वेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादश्युपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव
निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे वैधायनेन स एव-
महरहः सायं प्रातर्जुड्यादङ्गिर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे
जलेनापि तत्करणस्थोक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति-
कादिद्वितीयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विज्ञानता ।

अनग्नममृतं चैव कार्यमन्नं द्विजन्नेति, याज्ञवल्करीयापो-
शानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तद्व्यवहारे,

वशिष्ठः,—

अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।-

अग्नस्त एव सिध्यन्ति नास्ति सिद्धिरनग्नताम् ॥

अन्न लक्ष्मीधरः, यथाहिताग्न्युद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।

वस्तुतोऽयं निषेधः काम्योपवासविषयः ॥

एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु साम्नेरप्युपवासः, शिष्टैः-
क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनग्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोचलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव लिधानमिति
वीधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं चेताग्न्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यभक्षणविचारः ।

शिष्टाः,—

अनुच्छिष्टान्नसृष्टान्नं ग्रासं ग्रासार्हमेव वा ।

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स सुक्तिभाक् ॥

षड्भिर्मांसोपवासैश्च यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन तुल्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्षणं पञ्चप्राणाहुत्यनन्तरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धान्नं भुञ्जीयादप्रोक्ष्य मन्त्रवित् ।

विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवस्तु विशेषतः ॥

अलाभे परकीयपूजनैवेद्यालाभे ।

विष्णुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्षणकार्यापत्तिः ।

अत्र उच्छिष्टं गृहीतान्नलोभगृहीतमृष्टान्नयोः पर्युदासनञ्-
समासः, तेन दैवात्तथा भक्षणे न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्ष्ये विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरः किञ्चित् समग्रीयान्न पावनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तं तन्मनसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न' महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणान्निहवनं चैव तेन लोका जितास्तयः ॥

इति वचनादापोशानात्प्राक् विष्णुभुक्तत्वचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्वहम् ॥

तृप्यन्ति हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-
निवेदितान्नेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यङ्गष्टताधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

रुद्राङ्गलममनी च दहेत्सर्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वथ देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्धृत-
मङ्गलमन्मित्यर्थः ।

तद्वैव नैवेद्याधिकारः,—

विप्रेभ्यस्त्वय तद्देयं ब्रह्मवि यन्निवेदितम् ।
 वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माह्नेभ्यश्च शान्भवम् ॥
 सौरं मगेभ्यः^१ शाक्येभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।
 स्त्रीभ्यश्चापि तु तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ॥
 शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ।
 सात्वतो विष्णुस्तस्येमे सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितवैश्यजन्यसंस्कारभातिः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोर्दायाश्च मूर्त्तयः ।
 संविभाज्याश्च दायादा ब्राह्माः सात्वतजातयः ॥

ब्राह्माः कृतेकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोर्दाद्यमूर्त्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दायादरूपाः,
 उभये पूज्या उक्ताः,

देवीपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभागवतैः सदेति भागवतानां
 नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तथाच
 यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते
 शिवस्य, पाश्चात्त्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूर्यस्य, शाक्येषु
 तायिपरनामकेषु बुद्धस्य, प्रतिपत्तेः संस्काररूपत्वात्तस्य च भस्माह्नौ
 वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भस्मद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भस्मपत्तेव
 प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

तथाच देवनिषेदितद्रव्यस्त्रीकारे न प्रतिग्रहदोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाङ्गत्वेन सिद्धकृद्द्रव्यस्य स्त्रीकारपूर्वकदानत्वेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तत्स्त्रीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाञ्चरात्रिकपूजाया देवतायै प्रकल्पनमात्रे सिद्धत्वादेवदत्त-
स्वाभावेऽपि स्मार्त्तपूजायामिव विप्रेभ्यस्त्वय तर्ह्येयमिति विधेर-
वेकूप्याय भक्षणस्य प्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवानामानि हवींषि च, देवार्थं
हविरिति याज्ञवल्क्यवचनम् ।

स्थालीपाकानूद्देश्यानि वर्जयेदित्यापस्तम्बीयवचने च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवान्नपदेन देवतार्थपदेन च अनूद्देश्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्भक्षणे दोषा-
भिधानपरमिति सर्वैर्व्याख्यातं, यथा हविषो होमात्प्राक्, अतएव
हारीतयमौ,

वलयश्चोपहाराश्च हवींषि चरवस्तथा,

निर्विशङ्केन भोक्तव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमूचतुः, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवश्चोपहाराश्च भक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्माणीति बोध्यम् ॥

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्षणे न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्यादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्षणं स्वपूजावैगुण्यापादकत्वात् कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विष्णूपभोगचिन्तनं नैवेद्य-
फलार्थमित्युक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्षणत्वोक्तावपि

अन्यदत्तभक्षणे पूजावैगुह्यरूपाधर्मस्याख्यत्वेन निर्विद्यभक्षणे फल-
वाहुत्वात् भक्षणे फलमेवेति स्वपूजानैवेद्यभक्षणसमाचारोऽपि
संगच्छते ।

यत्तु, न चैतत् स्वयमग्नीयादयद्विष्णोर्न निवेदितम् ।
तथाऽपराधमध्ये वराहपुराणे, अनिवेदितभक्षणमिति गणितं च,
तदुभयं यज्जातीयं 'तज्जातीयं न भोज्यमित्येवं परं,
मृहीतवैष्णवदीक्षस्य तु विष्णो निवेद्यं संग्रहं मुनिभिर्भोज्य-
मुच्यते,

अन्यदेवनिवेद्यं तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

मगधाधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते देवान् नैवेद्यं प्राश्य वा विभो ।

यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥

तथाच मागधानां सूर्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामिव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,

न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानां च शिवस्य च ।

दुर्गाया वासुदेवस्य नोऽष्टिष्टसु कचिद्भवेत् ॥

इति वचनाङ्गणनैवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां भक्ष्यम् ।

यत्तु 'योगशब्दीये,—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं अन्नं पानं महीषधम् ।

अनिवेद्यं न भोक्तव्यं यद्वाचानुपकल्पितम् ॥

इति तच्छिवभक्तस्यैव, श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथनैवेद्ये न
स्पर्शपर्युषितत्वंदूरगमनादिदोषा नापि लोभप्रयुक्तसृष्टाक्षभक्षण-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं महापातकनाशनम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानजम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितं भक्ष्यं तु क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ।

मोहादन्नाति यो मर्त्यः स नरः स्वपचाधमः ॥

विष्णुयामले,—

यत्किञ्चिन्नक्षणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ।

पतितादिभिश्च संस्पृष्टं नास्ति दोषोऽत्र भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तस्योपभुक्तदानेन नरः पापाग्नमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र सृष्टास्पृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संस्पृष्टमात्रेण यान्त्यनेध्याः पवित्रताम् ।

बृहद्विष्णुपुराणे,—

नैवेद्यं जगदीशस्य अन्नपानादिक्रं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तु नास्ति तन्नक्षणे द्विज ॥

ब्रह्मवन्निर्विकारं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ।

विकारं ये प्रकुर्वन्ति भक्ष्येऽन्न द्विजातयः ॥

कुष्ठव्याधिसमाबुक्ताः पुनर्दारविमर्जिताः ।

निरयं यान्ति ते विप्रा यस्मात्तावर्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

कुकुरस्य मुखाद्दृष्टं मदन्नं यदि जायते ।

इन्द्रादीनां तु तन्नन्नं भाम्यतो यदि लभ्यते ॥

भविष्यपुराणे,—

अन्धवर्णेर्हीनवर्णैः सङ्करप्रभवैरपि ।

सृष्टं जगत्पतेरन्नं भुक्तं सर्वाधनाशनम् ॥

गारुडपुराणे,—

न कालनियमो विप्रा ब्रते चान्द्रायणे तथा ।

प्राप्तमात्रेण भुञ्जीत यदीच्छेन्नोद्यमात्मनः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाश्रन्ति ममान्नं तु सृष्टासृष्टविवेकतः ।

तान् भ्रंशयामि संपन्नो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्कान्दे,—

नाभिमानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्मात्यभक्षणे ।

भक्ष्या लोभात्कीतुकाद्वा क्षुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकण्ठं भक्षितं तच्च पुनाति सकलांघसः ।

शुष्कं पर्युक्षितं वापि नीतं वा कूरदेहतः ॥

तत्र,—

यथा तद्योपभुक्तं तत्तत्तत्पापापनोदनम् ।

न विनाशः क्षयो वापि प्रशस्तस्तत्तत्तो विनाः ॥

निर्मात्रं जगदीशस्य नाशित्वाऽग्राणि किञ्चन ।

इति सत्त्वप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणी नरः ।

स शुद्धं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पितृदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुदृप्ताः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं भक्त्या च पितृदेवताः ।

संतर्प्य यः स्वयं भुङ्क्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे तु, तन्नैवेद्यं यत्नतः चोपभुञ्क्ष्व, इति शिव-
पुराणादिवचनास्तिङ्गराजनैवेद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरस्तु अस्मात्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवलः,—

स्नात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्नग्गन्धालंकृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञां वशिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृतप्राप्तः ॥

इति स्नग्गन्धमाख्यधारणं नित्यं, तद्गृह्योक्तविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति पारस्करवचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

प्रयस्तरत्नपाण्डित्यं भुञ्जीत प्रयती गृही ।

तथा,—

प्राप्तुं खोऽन्तानि भुञ्जीत यच्चाद्रीं वाग्यतः शुचिः ॥

प्रयस्तरत्नानि गारुडादीनि, पञ्चाद्रीः करचरणवदनार्द्रः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाणसु प्रयतोऽपि द्विराचमेत्,

द्विः परिरुजेत्, पंक्तावाचमने दोषमभिधाय ।

ब्राह्मी,—

तस्माद्वह्निरपस्यस्य स्वाचान्तः प्रविशेद्गृही ।

उपलिते समे स्थाने शुचीं क्षणसमन्विते ॥

वीधायनः,—

संस्कृते शुची देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं ग्राह ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति युक्तं न उत्तरीयभ्राह्मणमाचारः,

देवलः,—

प्राप्तुं खोऽन्तानि भुञ्जीत शुचिः पीठाधिकृतः ।

एतेन वस्त्रचर्माभ्यासनाभ्यासनिवृत्तिः ॥

कृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैकेन वा पुनः ।

ब्राह्मे,—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमाशुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

मण्डलद्रव्ये समाचारीच्छुक्लचूर्णम् ।

आहप्रकरणे ब्राह्मे,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मे,—

पात्रेष्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेण

स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमी पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ।

मनुः,—

पूजयेदशनं नित्यमद्याक्षेनमकुसयन् ।

दृष्ट्वा हृष्येत्प्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुसुममणिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो
मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अर्चं दृष्ट्वा प्रसन्नादी प्राप्स्यतिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमस्वेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् ।

अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

प्राणार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ।

वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्वन्नं प्रणमेदमृतं च यत् ॥

अत्र यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सव्येन पाणिना मुञ्चेत्, अपजीहीते मुञ्चेद्वा, तत्र कपर्दिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-
मुपक्रान्तं चेन्न त्यागः, अष्टत्वेव भोजनारम्भे न धार्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्याप्यभावः ॥

अत्रोपरि हृतेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः,—

धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डद्वयं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ॥

वलिकर्म्मत्वान्नमःशब्दप्रयोगः ।

ब्राह्मे,—

आपोशानं च गृह्णीयात्सर्व्वतीर्थमयं च यत् ॥

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ।

हस्तेन लघयेन्नात्र सोदकेन कदाचन ॥

स्वाहास्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्,
एतदपोशानोदके विष्णुपादोदक्तादि पातयित्वा पिबन्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतव्या जठराग्नी तु स्नेन पाणिस्रवेण तु ॥

इति वचनं च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमाशुक्तं तुलशीदलमिश्रितम् ।

भुक्ता भुक्ता हरेर्भुक्तं हत्वाकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्राणो व्यानस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐकारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतैः ॥ इति वाक्यं

प्रणवस्वाहान्तमन्त्रकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लैङ्गे,—

प्राणायेति ततस्तस्य प्रथमाह्वाहुतिस्ततः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमी । अयमेव क्रमो-
गृह्यते, तथा हारीतस्मृतौ, सर्वान् प्राणान् प्रीणेतित्यत्र प्राणापानो-
दानसमानानां ग्रहणमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, वीधायनी-
येऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

आर्द्राभलकमानेन कुर्व्याद्भोमवलिं तथा ।

प्राणाहुतिविधानं च नृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति दर्शनाहुतपरिमाणान्नं आह्वयम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा मित्यं तिलकीऽनामिका कृता ।

प्राणावृत्तिविधौ सेव विज्ञेयाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ग्रहणं, अनेन स्वीकृता च निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्दृश्यत इति अयस्वामि-
व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

पञ्चप्रासादाहामौनी प्राणाद्याप्ययनाय तद् ।

धनिवर्षोभयंशब्दनिवृत्तिः, निमिरेदिति हारीतीत्येदं संलग्नं
न कार्यम् ।

पञ्चाङ्गुलीषु शुद्धाश्रयान्निग्निं तथा, इति ब्रह्मपुराणा-
श्रयान्निग्निभवेन जठरान्निधानं, आङ्गुल्यादिशब्दप्रयोगादाम-
रूपत्वाप्राणाद्युद्देशेन व्यागः, इति प्राणायामादि व्यागः, स च
मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा सति रात्रौ भोजनाभावे
तत्क्षीयः स्यात्, नच तथा,—

ग्रहणो ब्रह्महारी च योऽन्त्रेषु तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोत्रक्षीपेन अवकीर्षी भवेत्तुलः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति बीधायन-
वचनात्, पञ्चप्रासानन्तरं प्रथमं विष्णुनैवेद्यमक्षयं, तच्च नैवेद्यं
परकीयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशानाग्राह्यं विष्णुमुत्पत्तिनां,
एवं पञ्चप्रासनैवेद्यमक्षयानादि मिलित्वा द्वात्रिंशद्भासभोजनम् ।

अष्टौ प्रासा यतीहृक्का द्वादशान्निकाशिनम् ।

द्वात्रिंशच्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवताः,—

न भुञ्जीताष्टतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमयं ह्यर्थं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राञ्जीयात्
न पिण्डशेषं पात्रासुत्सृजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य ब्रह्मस्य
मनसा विष्णुप्रभुत्वचिन्तनम् ।

यस्त्वकस्मात् प्रवृत्तिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

शिष्टाः,—

भुक्त्वा शेषं समादाय अवन्नाय क्षिपेद्भुवि ।

दत्तार्थं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

रौरवे पुण्ड्रिनिक्षत्रे पद्मार्जुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

आपोशानं यन्मा पूर्वं पश्यादपि वृक्षस्यथा ।

असृतापिधानमसि स्नाहेति वलुकां पिवेत् ॥

अर्धं पिवति गण्डूषमर्धं त्यजति भूमिषु ।

पिवन्ति क्षितिरक्षाश्च ये चान्ये भूमिदेवताः ॥

हस्तं ब्रह्माण्डं गण्डूषं यः पिवेद्भुविचक्षुषः ।

इतं देवं च पित्रं च आत्मा वै तं पातितः ॥

आपोशाने तु चरने गृहीते यः पयः पिवेत् ।

सपवित्रकरेणैतद्रूपान्नक्षत्रं भवेत् ।

तथा,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टो 'मेधातुरो नाभिभाषेत ।
 नोद्धं प्योतींषि वीक्षेत नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥
 भुक्ताचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुखहस्ती च मृदंर्द्धिर्घणैरपि ॥

भुक्तपात्र नाचामेत्,—

पादात्रसेचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेन्न गृहाङ्गणे ।
 दन्तोच्छिष्टं त्यक्त्वा शुचिः,—
 भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।
 यस्य गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
 कुर्वीतात्यन्तपूतात्मा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मी,—

विप्रस्त्रेवसुपसृश्य पाश्वङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।
 हस्ताभ्यां विधिवद्द्यान्मन्त्रवच्चावनेजनम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राणान्तविश्वभुक् ॥
 हस्तयोर्वर्षणजलेन चक्षुर्मार्जनं,—
 श्रद्धांतिं च सुकन्यां च व्यजनं शक्रमग्निनी ।
 भोजनान्ते स्मरेद्यसु तस्य चक्षुर्न सीदति ॥
 मधुमांसतिलसंस्पर्शभक्षणनिमित्तमप्युपसर्गणम् ।

•मनुः,—

खात्सुभिः समुपसृशेत्, पाण्डोरुर्ध्वयोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्बः,—

आचम्योर्ध्वपाणिर्धारयेद्वा प्रोदकाभावात्, प्रकष्टोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, तदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदमुखोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्त्वा चैवार्द्रपाणिस्तु यस्तिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्मार्जयेन्ना च चक्षुषी ।

सम्प्राज्यं वाङ्मं जानुं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावदयावत् पात्रमनुवृत्तम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावदयावन्नोभृज्यते मही ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोक्षतं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽन्नं संकथाभिसंश्रित्योत्तरतः ॥

शूची देशे बद्धाय निनयेदेवं वास्तु शिवं भवति, समूहनं पतिता-

आदिवह्निःकरणं सन्मार्जण्या, निर्हरणं पात्रस्य अवोच्यं समा-
चारात्तोमयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अमस्यं कुम्भकर्षं चाग्रणिं च वङ्गवानलम् ।

आहारपरिणामाय संस्मरेयु वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वङ्गवानलस्य भुक्तं ममाक्षं जरय त्वंशेषम् ।

मुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं च ममास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेहौ प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनाक्षमशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरस्ता यथैवाक्षं परिणामस्य वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नभिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्ज्यं तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्मास्थितन्त्रितः ॥

हारीतः,—

पद्यात्यन्तौ शेषं वसिं हरेत्, पाकभाण्डशिष्टेनेति जयस्वामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्तम्बः,—

यावद्भासं भासं न स्नन्दयन् कृतञ्जभासं ग्रहेत् सहाकुष्ठम् ॥

यावद्भासं यावद्भक्षितुं शक्नोति,

.प्राज्ञे,—

सर्व्वाङ्गुलिभिर्वाग्नीयावावधूयेत्कारं क्वचित् ।
 कुर्व्यात् क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिवेद्दधि ॥
 जठरं पूरयेदर्धमन्नेर्भागं जलेन च ।
 वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

तथा,—

यसु पाणितले भुंक्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।
 प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
 नाजीर्णे भोजनं कुर्व्यात्स्याच्च नातिवसुक्षितः ।

तथा,—

अन्नजन्मकालुष्यं दुःपंक्तिं च न कुलयेत् ।
 आसशेषं न चाग्नीयात्पीतशेषं पिवेच्च तु ॥
 शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।
 संचयेन्नान्नमन्नेन न क्षिप्तं पात्रसञ्चितम् ॥
 वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टसु क्वचिद्व्रजेत् ।
 न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।
 तिलकक्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रघृतानि च ॥
 न त्वजेदर्धजग्धानि सकर्तृभूयैव कदाचन ।

अत्र क्षौद्रग्रहणं आहमधुपर्कयोरेव, अन्यत्र भोजनस्य निषेधात्,
 यदा शूद्रसाधारणत्वेनोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विक्षिप्तमन्नं
 न रात्रीकुर्व्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्,

विष्णुपुराणे—

अग्नीयास्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।
 लवणाक्षौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥
 ग्रान्द्रवं पुरुषोऽग्नीयास्तध्ये च कठिनाशनः ।
 अन्ते पुनर्द्रवाग्नी च वलारोग्ये न सुचति ॥

बोधायनः,—

सर्वमिष्टापूर्पकन्दफलमूलमांसानां दन्तैर्नावयेत् ॥
 कन्दपदेनं सुरणादि, मूलानि मूलकादीनि ।
 हारीतः, नाग्यमभिभाषमाणोऽग्नीयात् ॥

बृहस्पतिः,—

न स्पृशेद्दामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्तिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

गीतमः,—

न रात्रौ प्रोथाहृतं सर्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

बोधायनः,—

नाति सुहृतोऽनृतापिधानमसीत्यपः पीलेत्यादि^१ ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।
 चतुःषड्या पलैः शुभैः कुण्डं प्रस्यचतुष्टयम् ॥

एतावद्यसु निगिरिस्त कुष्ठाशौ-पत्तत्यधः । इति कुष्ठाशित्वमति-
निषिद्धं ।

तत्राभिसुख्यं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।

प्राप्सुखोदप्सुखो वापि न चैवान्नमनादरः ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्सुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवञ्च, भुञ्जीत नैवेह च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापश्चिमाभिसुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुञ्जीत, अनायुष्यं त्वेवंमुखस्य मातुरूपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातुरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्कामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमाद्यानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

अथ नित्रिष्वदेशः ।

आपस्तम्बः,—

न चार्वाग्भुञ्जीत तथा प्रासादे ज्ञतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्थोपरि,
ज्ञतभूमौ पाषाणमव्यादौ कृष्णक्षेपेण कल्पितभूमौ ।

ब्राह्मी,—

हस्त्यश्चरययानोष्ट्रप्रासादस्थो न भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरगतो देवासयमतीऽपि वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चात्तने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न वाऽयन्नोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
नावसक्थिकसंस्त्रय न च पर्यङ्किकास्थितः ॥
न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गे ज्ञतभोजनः ।
नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥
न चर्मोपरिसंस्त्रय चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दी स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, चासन्दी वेचादि-
निर्मिता ।

अदेशे रथ्यादी ।

विष्णुः,—

नाग्नीयाग्नार्यया सार्धं नाकाग्ने न तथोत्थितः ।
वज्रनां प्रेक्षमाचानां नैकस्मिन् वज्रवस्तथा ॥

शून्यागारे वक्रिगृहे देवागारे तथैव च ।

आकाशेऽनाहतदेशे एकस्मिन् प्रेक्षमाणे इत्यर्थः ।

उभयनाः,

खड्गाकृती न भुञ्जीत न चोत्तानः कथञ्चन ।

मनुः,

एकवक्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपिघाय च ।

भूमौ चामन्तरीकृत्य भिक्षपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पात्राभावे केवलभूमौ, आसनाभवे वा ।

तथा,

नाहंरसुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्नयामि ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमावाधर्म्यं^१ शोककारणात् ।

स्नयामि स्नयामीषे, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टयामीषे ।

याज्ञवल्क्यः,

न भार्यादर्शनेऽग्नीयान्नेनां वीक्षेत चाश्रमीम् ॥

श्रुतिः,

तस्मान्जायाया अन्ते नाग्नीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्रो जायते ।

वीर्यवन्तसुदसा^२ जनयन्ति यस्य अन्ते नाश्रमीति ।

तेन विष्णुः^३ अश्रमी भार्यायां सा^४ सन्निभ्रावित्वर्थः ॥

एवं ब्राह्मण्या भार्यया सार्धं कचिद्भुञ्जीत चाश्वनीति ब्राह्म-
वचनमपि

सन्निधिपरं न त्वेकत्रभोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकालविषयेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्वीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्वे एव मनीषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधिऽश्वीयाश्च राजव्यसने ।

यमः,

अत्राति यो भृत्यजनस्य मध्ये गृष्टाक्षमेकोरसगृध्रुवुषिः ।

दीनेः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं हस्तहस्तं स भुञ्जे ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्वीयात्, न शिशूनभर्त्सयन्
नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः, साभिभाषमीक्षमाणेभ्यो बालादन्येभ्यो-
ऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मे,

अप्येकपंक्त्या नाश्वीयात् संवृत्तः स्वजनैरपि ।

भक्षस्तन्मज्जलहारमार्गैः पंक्तिं च भेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चपासांस्तु भुक्तादौ कचिद्वैश्वानि सङ्कटे ।

पात्रसुदृढ्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराक्यात् ॥

पित्ते कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥
पञ्चप्रासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तीक्ष्य स्वयमनुत्याय
उपविश्य गत्वा स्थानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्ते न गन्तव्यं
पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवसः,—

न भिक्षासनगतो न शयनगतः ।

स्मृतिः,—

लोहवच्चं च दग्धं च वर्जयेदासनं वुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पासाशस्य द्विजश्रेष्ठ चिराच्चं तु व्रतौ भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

शौदुम्बरवृक्षमसः सुवर्णनाभिः प्रशस्तो न चाग्रेनापि शीतल्यं,
प्रशस्तो भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
तदात्मनो योग्यानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव पायसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत क्षिप्यन्ते गृहमेधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः

सुवर्णनाभिताम्रपात्रव्यतिरिक्तपरः, अथवा आपस्तम्बीयताम्रपात्र-
विधिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति केचित्,
वस्तुतो न ताम्रपात्रे भक्षणसमाचारः,
शिष्टाः,—

अश्वत्थवटपत्रेषु कुम्भैतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्यार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपित्थेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वा नन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागे निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुङ्क्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने मोक्षके न भूवि न पाणी,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमितिवचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भङ्गेऽपि न दोषः,

हारीतः,—

नाधिशयनासने चाञ्जीयात्, न कार्णायसे न कृत्पात्रे न भिन्नाव-
कीर्णे, अधिशयने खट्वोपरि अध्यासने पौठोपरि चात्रं व्याप-
यित्वा न भूक्षीतेत्यर्थः, अथकीर्णे शूद्रादिकृते भोजने, अथ
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र भोजने दोषाभावः,

एक एव तु यो भुङ्क्ते पिमले कांस्यभाजने ।

प्रत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा वशो बलं इति कांस्यपात्रभोजनं
 काम्यं,
 कांस्यपात्रे न भूक्षीतं न पद्मवटपत्रयोः, इति वैष्णवाधिकारे
 नारदीयपञ्चरात्रवचनात्कांस्यं वैष्णवस्य त्याज्यमेव, इति पात्र-
 विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्ये,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नृरकं व्रजेत् ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्पर्शे भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य
 पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिन्नद्रव्ये तु तद्भृतृत्वाचम्य परिवेषणम् ।
 आचमनप्रकरणे प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशुद्धस्पर्शे तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शुद्धेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्द्रव्यास्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शुद्धदत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिन्ना च हस्तदत्ता या न ग्राह्या कुत्रचित् क्वचित् ।

पराशरः,—

माक्षिकं फणितं शकं गोरसं ज्वणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शुद्धहस्ते तु यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेद्विजः ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपात्रस्थापनं च सम्भूते-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितोदक्षावाक्यं श्रुत्वा द्विर्जोत्तमः ।

भुंक्ते तु ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंक्त्यां न विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

कच्छं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्षणविचारः ।

दक्षः,—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे . ताम्बूलखदिरकमुकजातिफल-
लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलशीदलम् ।

भक्षितं पापराशिघ्नं सङ्घापातकनाशनम् ॥

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्षणस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राप्नुवोऽस्मानि भुञ्जीतीत्यन्नान्नग्रहणताम्बूलभक्षणादौ

न दिङ्निगम इति कल्पतरुकावः, भट्टाचार्यैरपि पूर्वं नाचमनं
लिखितं, ताम्बूलभक्षणावसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च
लिखितम्, तथाच विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामेभुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेष्टुंखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

त्वग्भिः पुष्पैर्दलैर्मूलैस्तृणकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगन्धिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

खंजूरतालकन्दं च मृणालं पद्मकेशरम् ॥

नम्रिकेलं केशरं च नोच्छिष्टं मनुरन्नवीत् ।

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवम् ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गाद्यं तथा क्वचित् ।

अन्यत्र,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्नेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्पर्शो जिह्वया ।

तथा मूलेऽपि न,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्यस्नेहे तथैव चेति वचनात् ।

कषायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं मृक्काटकादि ॥

अत्र खदिरस्यं शूद्रादिगृहपक्षापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्निग्धस्यापि पूगफलधान्यहरिद्रमरिचादेरपि, पक्कस्य अर्शदीप-
तदभावयोः समाचारैकप्रमाणात्वात्,

शिष्टाः,—

मरीचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूगफलानां च स्निग्धदोषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्नं परिणामयेदिति वचनान्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेर्न दोषशङ्का, पूगादीनां स्निग्धत्वदोषा-
भावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्यादेव दोषः, शुष्के त्ववयव-
संयोगभेदरूपपक्कत्वनिवृत्तेः,

अथवाऽकठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चैवं पूगादौ, अतएव स्निग्धं तदुच्यते न पक्कमिति,

पक्कमेव तु शुद्धसृष्टं दुष्टं न स्निग्धम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शुद्धपक्कत्वेऽपि शुद्धोपहतमन्त्रमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेह्य-
त्वयोरेवाभावात्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्त्वित्यम् ।^१

किन्तु भक्ष्यत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्ष्यता, नान्नाभक्ष्यद्रव्यजं
भक्ष्याप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—,

(१) यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते काष्ठे न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्त्वित्यम् ।

प्राण्यङ्गमामिषं चूर्णं क्षीरं गव्येतरं तथा ।

आमिषं च मधु प्रोक्तं कांस्थभोजनमामिषम् ॥

आमिषं सुक्ष्मरीशाकं चर्मपानीयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् प्रतिब्रह्मचार्यादीनां अभक्ष्यम् ।

तथा चास्मत्कृतशुद्धिद्वारसंग्रहकारिकाः—

स्निग्धत्वदोषो खदिरं हरिद्रामरीचपूगादिफलैषु धान्ये ।

नाप्यस्ति तेषामन्नं तु शुद्धैः स्रग्धैः समाचारकृतं वदन्ति ॥

शुद्धादिसंस्पर्शनदुष्टतायां स्निग्धेषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।

जानीत तच्छोषण एव धोरा अशोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥

यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।

पूगादिके यत् स न विद्यते तु स्निग्धत्वमस्पर्शनदुष्टता तत् ॥

अन्नं तु शुद्धोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तिः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।

शुद्धादिभिः पक्वमपीति वृथा न ह्यन्नमध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥

चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्त्रिजत्वेऽपि च भक्ष्यता यत् ।

परं तु प्राण्यङ्गजताप्रयुक्तमिव तत्सद्भूतिभिर्न भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्षणमिति
द्विराचमनं कार्यम् ।

सुखा चित्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठिव्योक्ताऽनृतानि च ।

पीत्वाऽप्योऽध्वेयमाणश्च आचामेक्यतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टसर्गादिप्रतिप्रसवार्थत्वादुच्छिष्ट-

वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच दृश्यति,—

उच्छिष्टेनान्यविशेष विप्रः स्पृष्टुः तादृशः ।

उभौ ज्ञानं प्रकुरुतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टसु कचिद्विज्ञेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणदौ नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तन्नो-
च्छिष्टस्य स्पर्शदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

भुञ्जानस्य तु विप्रस्य सवर्णस्पर्शनं यदि ।

त्यक्त्वाऽसं स शुचिर्भूत्वा प्राच्यायामेन शृण्वति ॥

इति भक्षकालेऽवस्पर्शनमात्रस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य 'दुराचारत्वे-
नोक्तम् ।

न ह्येतन्नोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुरुषार्थः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याणि ।

विष्णुमित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतासक्तसर्गदुष्टं सुदृढेभ्यः च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्ष्य च भक्ष्याचामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुदृढेभ्यः अभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृत्सेव्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृत्सेव्यमिति
वक्ष्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृच्छनं चैव पलाण्डं कवकानि च ।

वार्त्ताकं नालिकालावुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥

गृच्छनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः, उत्तरांपथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृच्छने 'गजरस्थेति' निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शकाशनम् । तत्र पर्यायाभावात्, तत्तु
मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित्, गृच्छनपलाण्डू लशुनप्रभेदौ इति
केचित् । कवकश्चैत्यवृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
छत्राकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

मधुकैटभस्रवाणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन श्वेतवार्त्ताकुः ।

खख्खुण्डं श्वेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डश्च न भक्षयेत्, इति देवलवचनात्,

तथा,—

वार्त्ताकुक्षुभीत्वादि यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्त्ताकुशब्दोऽस्ति तस्याज्यं हरिमिच्छतेऽत्रादावपि बोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुम्भाण्डो दाडिम-
सदृशः, फलविशेषः, कुम्भाण्डनिषेधे चक्षणाफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरन्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यच्चान्यत् परिचक्षते इति भापस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं, तथा चक्षणाफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकतः ।

यमः,—

भूमिजं वृक्षजं वापि हृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नांस्तान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति द्वयोरपि हृत्वाकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलसुह्रास्तथा वत्सकवासकी ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं त्रीनिकेतनम् ॥

ग्रस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

भुक्त्वा तु चारलवणं त्रिरात्रं तु व्रतक्षरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलसुह्राः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सीप इति प्रसिद्धः, चारलवणमुषरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

• भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्नव्यञ्जनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्ष्यमाणलवणम् ।

प्रचेताः,—

मृत्तोष्टखादनेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेश्वरदृष्टा स्मृतिः,

कुम्भाण्डकेवृष्टन्ताककोविदाराञ्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवच्च यत्किञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

• वृन्ताको वार्त्ताकिसदृशः, फलविशेषो हरितः ।

पाको रक्त इति लक्ष्मीधरः, केवु केवुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

अमेध्यप्रभवानि विष्टाजातानि तण्डुलीयकादीनि ॥

यद्वा,—

वीजानि शुदमार्गनिर्गतानि विष्टामध्यगतानि यानि वृक्षं
जनयन्ति तानि ।

तत्र—

क्षेत्रविष्ठाक्रान्तभूमिजानामपि आम्नहक्षादीनां फलपुष्पे
ग्राह्ये ।

तथा वीधायनः—

अग्नेधेषु च ये जाता हक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानिच ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्बहुपुष्पफला आम्नादयो ग्राह्या न तु
क्षुद्रवार्त्ताक्यादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलताहक्षा-
दीनां पुष्पफले ग्राह्ये, निर्यासा हक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेल्लो-
हितवर्णास्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलहक्षादिषु, तेन हिरु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्चनं क्खेदनं, तत्प्रभवास्तु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्चनान्निर्यसति तस्य नाशं काममन्नस्येति तैत्तिरीयश्रुतेः ।

शिलुः श्लेष्मातकः, बहु आलु इति प्रसिद्धः^१ ।

दुग्धप्रकरणे हारीतः, मासे न पेयूषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्देशाया गोः क्षीरमिति मनुवचनं तु अत्यन्तापद्विषयमिति-
वोधं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्छेद्यं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

भक्षयेद्यदि नीलं तु प्रमादाद्वाङ्मयः सक्तत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्वादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥

तथा,—

तथा कीलालोषधीनां च कीलाली सुरा ।
तदर्थं स्थापिता भक्ष्या अप्योषधयोऽभक्ष्याः ॥

गौतमः—

उद्धृतस्नेहविलयपिष्ट्याकमथितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
ष्टतम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

षण्णपुष्पं शान्मलिं च करनिर्मथितं दधि ।
वह्निर्वेदिपुरोडाशं जम्घ्ना नाद्यादहर्निशम् ॥

उग्रनाः,—

कुसुम्भं नालिकाशकं वार्त्ताकुं पोतिकं तथा ।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥
पोतिकं, पोद् इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुरक्त एव, आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो वृक्षस्य अभक्ष्य-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तृणं शिग्रुकश्चैव खल्वखुण्डं कवकं तथा ।
एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥
भूस्तृणं, गन्धद्वणं, अतएव शिग्रुभक्षणे महद्द्विगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनछत्राकभक्षणञ्च निषिद्धं, कुम्भी
विल्वफलसदृशं फलमरण्ये प्रसिद्धम् ।

(१) उद्धृत स्नेहविलय पिष्ट्याक प्रकृति नाद्यात् ।

घनह्रत्वाको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवलः,—

न बीजान्युपयुञ्जीत रोगोत्पत्तिवृत्ते द्विजः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्यायमाशयः, यद्यपि मुद्गादीनि धान्यादीन्यप्यङ्गुरयोग्यानि तथापि तेषां भक्ष-
णानुष्ठानात् यान्येव कुष्माण्डबीजादीनि विशेषतो भक्षत्वेन-
नोक्तानि ।

‘अन्यान्यपि यदाङ्गुरजननयोग्यानि तदा न भक्ष्याणि, कोमल-
तदयोग्यानि चेद्भक्ष्याणि, मुद्गधान्यादीन्यपि अङ्गुरजननयोग्यानि
तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीत्येके ।

ब्राह्मे,—

पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि मूत्राणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिग्रुशोभाञ्जने चैव कोविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्थानि शैलुञ्जेभातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्त्रीषु वृद्धेषु बद्धा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्द्विनं तत्प्राशनाद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च गुल्मरोगहृताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिशाचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः ।

शिशु शोभाञ्जनस्यैव भेदः, तत्र पनसस्य भक्षणसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूप्रोतफलकदाक्षिणात्यप्रसिद्धपनसजातिपर एव इति
निबन्धकतः, मातुलङ्गोदुम्बरप्रक्षफलानां विष्णुदेयत्वान्नस्यत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनमुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्त्युफलांदीनां भक्ष्याणामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वाद्दर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्त्यु-
कोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानास्तु रात्रौ च दधिसक्त्युषु ।

श्लेष्मातके तथालक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुस्मृतौ नाभक्ष्यनैवेद्यार्थं इति निषिद्धद्रव्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां शिष्टभक्ष्यता
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

स्मृतिसुतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

शङ्खलिखितस्मृतौ देवनेवेद्यद्रव्यसादृश्यलिङ्गात्मत्वोत्कटविष्णुदि-
नेवेद्येऽभक्षणसम्भावनाऽपि नास्ति ।

एवञ्च,—

वराहोक्तनेवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याण्येव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनञ्चैव तालचात्राति यो द्विजः ।

स वातरोगी भवति कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति

वर्जनाद्वर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वाद्भक्षण-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाञ्च कल्पतरुकारेण नादृत-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्भूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशाकस्य विष्णुनेवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे आहदेयत्वात् ।

हाविक्षू हे च मूलके इति मतुवचने आन्तद्विजस्य स्तोत्रापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्यनुष्ठानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्षणसमाचाराच्च ।

कथञ्चिन्निषेधवाक्यानां प्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरक्तमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,

इति केचित् ।

वसुतसु, माघोपक्रमे स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रं विट् शूद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्नाधवं मूढो भक्षयित्वाऽत्र मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य ग्रामाण्य-
सन्देहेऽपि माघे विष्णोर्माधवनामकत्वान्माघपरत्वमेव,

. आषाढशुक्लैकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणक्षेत्र-
माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्च न भक्षयेदिति । तत्रापि

मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु मासेषु मूलकं भक्ष्यमेव ।

अथ दुग्धानि ।

मनुः,—

अनिर्दृशाया गोः क्षीरमीदृमेकाग्रफल्गवा ।

आविकं सन्धिनौक्षीरं विवक्षायाञ्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां भृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यन्तापद्विषयमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्यगित्युक्तं, तत्रापि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुह्यादयथान्यायं यथाबलम् ॥

एकशफा अश्वादयः, अश्विकं मेषक्षीरं, सन्धिनी या ऋतुमती
वृषमिच्छति, विवक्षा, वत्सरहिता, आरण्यभृगाः, बरुषुषतादयः,
गोस क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च, स्यन्दिनीयमसू-
सन्धिनीनाञ्च, स्यन्दिनी वत्सं विना प्रसुता, यमसूर्यमलापत्या,
अजामहिथोः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वीधायनः, विवक्षाऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न ऋतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्धायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषस्य असत्वादित्यर्थः ।

• आपस्तम्बः,—

अपेयं तथोदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, अमेध्यभुजश्चेति ।

तथाच विष्ठाभुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षीराणि याव्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः ।

समरात्रं व्रतं कुर्याद्दयदेतत्पण्डितैर्नितम् ॥

ब्राह्मे,—

घृतात्मण्डं घृतात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरिचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरको स विपच्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

विज्ञानेश्वरोये,—

क्षत्रियश्चापि वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥

—

अथ मांसानि ।

तत्र पक्षिप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वांन् तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥

कलविङ्गं भ्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रत्युदान् जलपादांश्च कीयष्ठिनखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सीनं वल्गुरमेव च ॥

वकाश्चैव बलाकश्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादीन् ग्रामनिवासिनः, पारावतादीन्, रज्जु-
दालः, काष्ठकुट्टकः, दात्यूहः डाडुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चञ्चु-
प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा आद्यादयः, नखविष्किरा-
नखैर्विकीर्य ये भक्षयन्ति, निमज्ज्य मत्स्यादा मदगुरप्रभृतयः,
सीनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोणकाकः,
मत्स्यादा नकादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवलः,—

बलाकं सदात्यूहभृङ्गराजकचिचकाः ।

उलूककुररिश्रेणगृध्रकुक्कुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुखिसंघासमुद्गकौ ।

कङ्कसारवशीभासः^१ शतपत्रवङ्गवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो वर्हिणः क्रीडसक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभङ्गाः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्याटः, धनद्वया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,
कङ्को लोहितपत्रः । भङ्गा इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरिक्पोतकपिञ्जललावटणमयूरवारणवर्हिणाः
पञ्च विष्किराः ।

शङ्कः,—

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलम् ।

वर्हिणं संवर्त्तकश्च भङ्गानाह यमः सदा ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पशवः ।

वशिष्ठः,—

खड्गे तु विवदन्ते, ग्राम्यशूकरे च, खड्गग्राम्यशूकरयोर्मनीना-
मपि विवादासत्त्वान्य^१ भक्षणसमाचारः ।

(१) वणौ- ।

(२) -विवादासत्त्वाद् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मे,—

पशोश्च मार्गमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्भिजः ।
 पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापिवा ॥
 भूमेरन्तरितं कृत्वा सृङ्गिष्वच्छादितं च यत् ।
 पक्षमांसमृज्जपन्तु प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोष्णपक्षद्रव्यमात्रमभक्ष्यं, इति निबन्धकृतः ।

मांसे तु विशेषः, भूम्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूम्यां गर्भे
 पक्षमिति व्याख्यानात् गर्भे धूमपक्षमपि ऋज्जपक्षमुक्तं, आहि-
 तान्मेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थ इति कर्काचार्याः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्ञातांश्च सृगहिजान् ।

भक्ष्येष्वपि समुदिष्टान् सर्वान् पञ्चनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधाकच्छपश्चाविच्छेत्पञ्चनखशशपूतिशवर्जं,
 शल्यको भिक्ष इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपर्दि-
 भाष्यम् ।

मनुः,—

श्चाविधं शल्यकं गोधां खड्गकुर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वधुरनुद्राक्षैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

• महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्च यन्मासं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

हारीतः,—

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति, यथाजमेधमहिषहरिणखड्गरु-
पृषतरुथन्यङ्कुमहारण्यनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्यकसे-
धागोधाकूर्मवर्त्तिकर्त्तित्तिरिमयूरवार्द्धीणसलावककुटुकपिञ्जलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुरुर्वहुशाखशृङ्गो मृगः,
रुथो मृदुशृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यङ्कुः, सम्बरसदृशः
शृङ्गरहितः सेधा सलिलवर्त्ती ।

पैठीनसिः,—

ग्रामारण्याश्चतुर्दश, गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभोमनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः महिषवानरपक्षिसरीसृपरुपृषतमृगार्धेति-
सप्तारण्याः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमौ,—

यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मात्तस्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमहुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशिशु-
माराः, ये चान्ये ह्यकर्णकाः, ये चान्येऽशल्कला मत्स्या उभय-

काखाः, सर्पोऽत्र दुष्कुम्भः, शरीरूपोऽत्र जलीकाः मधुर्जलकाकाः,
मयूरोऽत्र तप्तदृशो जलपक्षी, कर्मिकाः स्वल्पसर्पसदृशो मत्स्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्स्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, त्रैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावादी नियुक्ता हव्यकव्ययोः ।

राजीवः सिंहतुण्डाश्च सशस्त्राश्चैव सर्वशः ॥

हव्यकव्ययोर्नियुक्ता आदी आदनौयावित्यर्थः,

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बोधायनः,—

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रिनिविमोवर्मानौहृष्टिरसः 'स्मृतिश्चीमशफरी-
लोहितराजीवाः ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

मत्स्याश्च विकृताः, अत्रास्मत्प्रपितामहकृष्णहृत्पण्डिताः,
आकारविकृता जम्बविकृताश्च अभक्ष्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिह्नकानां अर्णजत्वाभावाज्जम्ब विकृतमिति न आह-
देयत्वम् ।

मत्स्यानामण्डजत्वं मयूराश्च,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नन्नाः सर्पाः सकण्डपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्वलज्जाव्योदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः, —

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्ष्येन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्बया ।
 यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामेव चात्त्यये ॥
 प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्यावरं चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणाञ्चाप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणाञ्चैव भोरवः ॥
 नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रेव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ।
 यज्ञाय जग्धिमांसस्येत्येष देवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिसु राक्षसो विधिर्हस्यते ।
 क्रोत्वा स्वयम्वाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितॄन्वाश्चर्यित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनामिति पूर्व्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादित्रया-
 धिककथनं शूद्रव्युदासार्थम् ॥

तेन लसुनादिभक्ष्येण दोषः, तन्मध्यपतितश्चकाकादिभक्षणं
 तु महाजनविगानाद्दोषावर्जं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्ण्यसाधरणं, वर्जनेऽत्र विधिः 'सूर्यानिक्षणवत्सङ्कल्परूपः,
 प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
 शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणाः किञ्चित्प्रत्येकम्
 कामयन्ते त्वया मांसं भीक्ष्वमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
 भक्षयतो न दोषः, सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
 मेव चात्यय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
 रीकेण वा प्राणत्यायः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
 पूर्वोक्तानां अर्थवादाः प्राणस्यान्नमित्यादयः, वेराहहरिणादयः,
 दंष्ट्रिणो व्याघ्रादयः, सहस्ता मनुष्यादयः, अहस्ता मत्स्यादयः,
 जम्बिर्भक्ष्यं, स्वयसुत्याद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि मे शृणु ।

वीर्येणोपाहितं मांसं यद्यान्नादं न दुष्यति ॥

चारुः सार्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सार्वशो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नात्मानमपरित्याज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्येत वा नवा । क्रीत्वा स्वयमेव-

नेन च देवपित्रर्चनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यत्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्कारमांसवर्जन-
 भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्राकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्र विधिः ।

(२) वर्जनीयवस्तु- ।

अथमः,—

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सकृद्वाह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनव्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव सम्बध्यते, प्रोक्षिते तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्, एवमन्यत्रापि ।

मांसभक्षणभ्यनुज्ञाते स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्यामाष्यविषयं विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठोबसिः,—

आह्वे तु मांसमश्रियात्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्राति, यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमृच्छति । आह्वे निमग्न्यते इति शेषः, अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थं षडुपात्तं तदतिथीनां भक्ष्यमित्यर्थः ।

अथमः,—

आमन्त्रितस्तु यः आह्वे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरीमाणि तावन्नरकमश्रुते ॥

हारीतशातातपी,—

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना षडुपाज्जितं ।

आह्वकाले प्रशंसन्ति सिंहआघ्रहतञ्च यत् ।

न प्रशंसन्ति वै आह्वे बध्न मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्येन आखेटेन विधिना, तीर्थक्षेत्रेऽत्र सिंहदेरन्ये पशवः ।

आयस्तम्बः,—

हिंसार्धेनासिना च्छिन्नं मांसमभोज्यम् ।

प्राणिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यच्छिन्नं पाकार्यङ्गतं, असियहस-
सुपलक्षणम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नात्मविद्भिजः ।

जग्ध्वा ह्यविधिना मांसम्प्रेत्य तैरव्यतेऽवशः ॥

मांसमभक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्वयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमङ्गिः शीघ्रं समाचरेत् ।

हसन्ति देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता चोपहृत्ता च खादाकषाष्टघातकाः ॥

यमः,—

यसु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।

हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

वर्णां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रेतारं ब्रजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं व्रजते पादः पादमृच्छन्त्यतस्त्रयः ।
 यदि तत्खादको न स्वाहातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रीता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमे जायते मांसं न च वृक्षात्परोहति ॥
 घोरं प्राणिबधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
 स पण्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 यस्तु भक्षयति मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥
 स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीष्यते ।

याज्ञवल्करः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।
 गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पश्चाद्ये मांसविर्जिताः ।
 तेषां ब्रह्मपुरे वासो निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं परिवर्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्यवाप्नोति कीर्त्तिमायुर्यशोवत्सलम् ॥
 अथवा मासमप्येकं सर्व्यमासमभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्व्यदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥
 मासन्तु कौमुदं पक्षं वर्जितं सर्वराजभिः ।
 शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः त्रियाहताः ।

उपास्यमानाः त्रियाहताः,—

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

कौमुदः कार्तिको मासः ।

वृहत्सतिः,—

रोगार्त्तोऽभ्यर्चितो वापि यो मांसं नाख्यलोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधमतस्तु ॥

मयं मांसं मैद्युनश्च भूतानां लालनं कृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुहिंसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यन्नाथं ब्राह्मणैर्बध्नाः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

अत्यानाद्यैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत्पुरा ॥

यन्नाथं इति दृष्टार्थम् ।

प्रशस्ता भक्षत्वेन निर्दिष्टाः, अत्यानां वृत्त्यर्थं प्रकारान्तरेण

अत्यभरणासम्भवे ।

मनुः,—

कुर्याद्दृतपशुं सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशुन्तथा ।

न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत्कदाचन ॥

- दृतपशुं पशुकार्ये दृतं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्यां, यज्ञादी पशु-
बधप्रसङ्गे, अत्र दृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारोतयमाः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥
गौडो पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
यथैवैका तथा सर्व्या न पातव्यां द्विजोत्तमैः ॥
यत्तरुः पिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवम् ।
तद्ब्राह्मणेन नास्तव्यं देवानामग्नता हविः ॥
अमेध्ये वा पतेन्मत्तो नैदिकं वाप्युदाहरेत् ।
अकार्यमन्यत्कुर्याच्च ब्राह्मणो मद्यमोहितः ॥
यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सक्तम् ।
तस्य व्यपेति ब्राह्मण्यं शुद्धत्वं च नियच्छति ॥

एतेन जातीफलादेरप्यधिकभक्षणे मादकत्वान्मद्यप्रायश्चित्तं, शक्रा-
सनमहिफेनञ्च मादकत्वाद्द्विगोतमेव ।

यथा एका सुरा सर्व्वैर्न पेया तथा त्रिविधा ब्राह्मणैर्न पेया,
तथा पैष्टी मुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडोमद्यपाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रे दृतप्राशनं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निषेधात् । त्रिविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मणं प्रति

सुरापानसमानदोषत्वेन सुराशब्दस्य गीणत्वात् । गीणत्वं च गोहीमाध्वीप्रभृत्येकादशमद्यगणनोत्तरं द्वादशं तु सुरामद्य सर्वेषामधर्मं स्मृतेमिति पौलस्त्येन पैष्ठ्यामेव सुराशब्दप्रयोगात् ।

वर्च्यप्रकरणे गौतमः,—

मद्यं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि अनूढायाः कन्याया-
अपि मद्यमात्रनिषेधः, जातिपुरष्कारेण निषेधात् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधंस्तु जात्याश्रय इति स्थितिरिति ।

वशिष्ठो दशमद्याख्याह ।

माधूकमैश्वरं टाङ्गं कौलं खार्जूरपानसम् ।

मृहीकारसमाध्वीकं मेरियं नारिकेलजम् ॥

अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यसैव वैश्यस्य स्मृष्टा वै तेन दुष्यतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोद्भवं, इक्षुरसभवमैश्वरं टाङ्गः कपित्थसदृशः, काश्मीरदेशप्रसिद्धस्तद्भवं टाङ्गं, कौलं कोलफलजं, खार्जूरं खर्जूर-
वृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, मृहीका क्राक्षा तद्रसजं मृहीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मेरियं धातुकीपुष्पगुडधान्यसहित-
मिति शब्दार्थेनैव वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाह,—

पानसं द्वात्रिंशमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।

मधूतं सौरमारिष्टं मेरियं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयाश्चान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामयं सर्व्वेषामधमं स्मृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मयत्वादित्यमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्ष्ये' दोषो न मय-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधुं वा तत्र न दोषं किञ्चिदृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शूद्रस्यापि पैष्टी सुरा निषिद्धेव ।

एवञ्च मैत्रारण्यां तथा मयं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
वृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्षणे नास्ति कश्चन ।

दोषाद्यापञ्चमादृषात् पूर्व्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषाल्पत्वपरं, अन्यत् सर्व्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ क्रियादुष्टानि ।

मविषे,—

न भक्षयेत्क्रियादुष्टं यदुष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्टः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोग्धं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत्र गुरुपदं पितृव्येष्ठभ्रातृपरम् ।

पितृव्येष्ठस्य च भ्रातृउच्छिष्टं भोग्धं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोग्धमित्यापस्तम्बवनात्, पितृव्येष्ठभ्रातृभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोग्धं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोग्धम् ।

मातापिभोरयोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्सुखीभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।

स्वमुच्छिष्टं भुञ्जता त्यक्तमद्यं त्यक्तपाच्यं, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिश्रितं, वसनोपहतं परिहितवस्त्र-
स्फुटम् ।

शङ्कः,—

शुद्धोच्छिष्टाशने मांसं पक्षमेकं तथा विभ्यः ।

अभियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाह्निकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्धानां भुक्तशेषान् भक्षयित्वा हिजातयः ।

चान्द्रं ज्ञच्छं तदर्हञ्च ब्रह्म अक्षयिशास्त्रिभिः ॥

अङ्गिराः,—

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टावस्य भक्षणे ।

चान्द्रायणश्चरेद्दिप्रः क्षत्रः सान्त्वनश्चरेत् ॥

षड्वरावश्च त्रिरावश्च वर्णयोरनुपूर्व्वशः ।

षट्त्रिंशन्मते,—

दीपोच्छिष्टं तु यत्तैलं रात्रौ रथ्याङ्गतश्च यत् ।

अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नन्तेन शुध्यति ॥

वृद्धशातातपः,—

पीतशेषं तु यत्तोयं भाजने सुखनिःसृतम् ।

अक्षोध्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं चाक्षमभोज्यमन्यक्
हिरण्योदकैः स्पृष्टात्, यस्याक्षस्य निकटे क्षुतं क्षतं यस्य वा निकटे
वचनमुच्चारितं तत्क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपघातेषु-
हिरण्यमिश्रजलसेकः शोधकः, तदकृत्वा भोजने गायत्र्याष्टोत्तर-
शतजपः ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

श्वताम्री^१वेक्षितश्चैव संस्पृष्टश्चाप्युदक्या ।

पतञ्जिश्चावलीढश्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

याज्ञवल्करः,—

उदक्वा सृष्टसंष्टृष्टपर्यायाकञ्च वर्जयेत्, संष्टृष्टं शुधार्थिनः
के सन्ति भद्रगृहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पर्यायान्नं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमग्नितम् ।

तथैव वृषलस्त्रात्रं ब्राह्मणेन निमग्नितम् ॥

विडालकाकाखूष्किष्टं जम्बाऽश्वनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्वाग्नीं सुवर्चलाम् ॥

कश्यपः,—

गर्हभोद्वाश्लोष्किष्टभोजने त्रिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोश्लोष्किष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोष्किष्टं शवाघ्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रतो भवेत् ।

उग्रनाः,—

विड्वराहगृध्रश्वेनकुक्कुटभासकांकावकसृगाश्लोष्किष्टप्राशने
सप्तलक्षम् ।

यमः,—

काककुक्कुटसंसृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नस्य 'प्रयत' तत्त्वभोज्यम् ।

अस्मावधिश्रयणादिना शुचं कृत्वा भोज्यं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
ब्राह्मणादिस्पृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शूद्रेण स्पृष्टमभोज्यं, सर्व्वघांभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनर्हन्निः संमानपंक्त्यां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुञ्जानेषु यदि कश्चिदुत्थायान्नं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्तौ कश्चित्स्नानं यदि भृत्यादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुञ्जानेष्वर्हं भुक्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुक्षयित्वा यदन्यदन्नं, विषं भुञ्क्ष्वित्वादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमेध्यैरवघ्रातं, गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्रया दत्तं न पुंस्रया न क्रुद्धया, न मलवाससा नापरया
हारा यद्दत्तं, न द्विपक्वं, मलवासस्राऽमेध्यवस्त्रया परस्त्रामिक-
मप्यन्नं, रजस्त्रादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरहारं

अतिविभोजनमुख्यद्वारं विना ह्यारान्तरं, द्विःपक्वं सिद्धमेवाकं,
यदि पुनः पच्यते दोषत्वागाय, 'यत्तु धान्यं स्निग्धं तच्छोषणेन
धान्यमेव जातं,' तस्य स्निग्धता धान्ये शुचिसम्पादनार्था, न
त्वोदनार्था । तेन तच्छुलदशायामेवमन्त्रार्थं पाक इति द्विःपक्वता ।

एवम्,—

मरीचहरिद्रादावपि, 'अतएवावर्त्तितदुग्धस्य' पुनः कालान्त-
रेण पाके द्विःपक्वता, 'पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिषा-
दशयां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्वामिषासाधकत्वा-
भावाच्च द्विःपक्वता, एवं' तद्विकाराणां लडुकादिसाधकत्वा-
भावाच्च लडुकादेर्द्विःपक्वता ।

गौतमः,—

वृथाज्ञाचमनोत्थानव्यपेतानि उत्सृष्टमस्वामिकं, वृथाकं स्वार्थ-
मात्रपक्वं, उत्थानव्यपेतं यत्रार्द्धभुक्ते, उत्थानं एवं यत्राचमनं तदूर्ध्व-
मन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

नापचोयमन्नमन्नीयास्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिहाय ।

शङ्खलिखितौ, भीतवदितक्रन्दितक्षुतावधूताकानि वर्जयेत्,
क्षुतश्चिह्नितवान्, अवधूतः साधुत्वज्ञः ।

पराशरः,—

एकपञ्चपविष्टानां विप्राणां सहभोजने ।

यद्येकोऽपि त्वज्येत्यात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

• कर्तुः,—

यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पन्थासुंष्टिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि ।
भिक्षभाण्डगतं तद्वन्मुखवातोपशमितम् ॥
उच्छ्वसपक्वमस्त्रिष्टमवलितमसंस्नातम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋषिकः प्रत्युपविष्टाय चानम्रन् परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमर्शो यदि धनग्रहणार्थमनम्रनुपविशति तावत्कालं द्वयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्ये,—

उपशेषणधर्मैश्च शूद्राद्यं यः पचेन्नरः ।

अभोज्यं तद्वेदकं स च शूद्रः पुरोहितः ॥

उपशेषणधर्मैः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसंघनि पाकः शूद्रस्य
कार्यार्थम् ।

ब्राह्मे,—

का क्रियास्मिन्निदं कस्य दीयते किमनेन वा ।

इत्युक्तं दीयते यच्च तन्नाथं विस्मयाम्बितम् ॥

भक्ष्यन्त्यभक्ष्यवाक्येन दत्तं नाद्यं कथञ्चन ।

न भुज्येतेत्यनुवृत्तौ मनुः,—

उग्रौघं सूतिकाद्यं च पर्याचान्तमनिर्दिशम् ।

पर्याचान्तं यस्यांशस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेताद्यं प्रेतसुद्दिश्य शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकासुद्दिश्य पक्वं सूतिकाद्यम् ।

शङ्खः,—

ऋजुषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तन्नक्षत्रं पूर्व्यमुक्तम् ।

धौम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सोमन्तोन्नयने यथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतश्चातुःप्राश्यम् ।

अथ चत्वार ऋत्विजः प्राशन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पर्यन्तं, अग्नीषोमीयसंख्यायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रौतराजको भोक्तव्य इत्याद्यर्थेण श्रुतिरापदिषया,
क्रौतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—

यन्नार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यन्नार्थं यावद्भुज्यं अपेक्षितं, तावद्भुज्ये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीनि-
ताद्यं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापदिषयमेव ।

भरद्वाजः,—

अतिथौ तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राप्नन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्भवेद्वारि पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ।

एवं श्राद्धद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनश्चाद्यमासिके ।

त्रैपत्तिके तदर्धं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

पादोनं कच्छमुद्दिष्टं षण्मासे तु तथाद्दिदे ।

त्रिरात्रश्चान्यमासेषु प्रत्यब्दे चेदहः स्मृतम् ॥

भरद्वाजः,—

भुक्ता तु पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षडाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्तरान्ते प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं हृद्वावहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं क्षत्रियश्राद्धे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षाच्चतुर्गुणं क्षीतत् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उग्रनाः,—

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्यत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

श्चित्तश्राद्धविषयम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

ग्रामश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यञ्च सर्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्षणम् । -

पक्षश्राद्धे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं 'तत्स्थानापन्नामश्राद्धे तस्याहं
स्यादित्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

योगः पितृत्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यर्के करोत्यिते ॥

सूतके मृतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता चान्द्रायणश्चरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत्र पूर्वनिर्दिष्टगजछायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् श्राद्धं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्यागन्तार्यत्वात्, छायायां कुञ्जरस्येति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुञ्जरछायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशस्तु-
छान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रभृति संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्रमशानान्ते विशेषतः ॥

अन्नभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोषः ।

श्रमशानान्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निवृत्ते षूडहोमे तु प्राङ्नामकरणास्ततः ।

चरेत्सान्त्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि ।

ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तितः ॥

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।

स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिद् ॥

अश्रोत्रियतते अश्रोत्रियंत्विजे, एजं ग्रामयाजकत्विजे स्त्रिया
क्लीबेन च वैश्वदेवे कृते तद्गृहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं
समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमान्नकशरशाललीमांससंयावापूपान्नं पाचयेदात्मार्ये, शलली
मुद्गादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा, संयावो घृतक्षीर-
चूर्णसिद्ध-उत्कलिकेति सिद्धः ।

अत्र याज्ञवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।

अनापदि चरेद्वसुसिद्धां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकीं सृष्टमश्नाति वञ्चयित्वा सुहृत्सुतान् ।

रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्यते नरः ॥

तत्र विष्णुस्तोत्रच्छ्रुपादः ।

सम्बन्धः,—

समुत्पन्ने द्विजज्ञाने भुञ्जीताथ पिवेत्तथा ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥

ज्ञाने ज्ञाननिमित्तेऽभ्यङ्गादावित्यभियुक्ताः ।

शङ्कः,—

नीलोरक्तं परिधाय भुक्त्वा ज्ञानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याच्छिञ्चत्वा गुल्ललतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत्र चारुणपूर्वकं पानं,
तत्र प्रमाणञ्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभक्ष्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विकृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एवं पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विकृत-
रसगन्धं सन्न भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्कः,—

पर्युषितं भुक्त्वा त्रिरात्रं व्रती भवेत्, तन्नापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्करः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं क्षेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपान्नं करश्च धाना वटकसक्त्यवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कुशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्ठकविशेषाः, करश्चो दधिभिन्नसक्त्यः धाना-
भृष्टयवा व्रीहयो वा, वटकं खनान्ना प्रसिद्धं, सक्त्यवो भृष्टयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धेः, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलसुद्गाभ्यां सह सिद्धं ओदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्य सक्त्यविकारात्सक्त्यग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सक्त्यवो घृतसंमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चात्यृच्छा मन्यमित्यभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्त्यग्रहणं
रसान्तरमात्रत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्खलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आङ्गवदधिगुङ्गोद्धूमयवपिष्ठक-

विकारिभ्यः, रागांशुका मुहदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, भाङ्गवाः स्वाहन्तकटुप्रायवस्वाद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुन्ना, फाणितपृथक्तण्डुलशकीषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फाणितं पाकजन्यं इक्षुरसविकारः, पृथक्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादितार्क्षिपिटका इति प्रसिद्धाः, गुडा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्रान्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशकादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टक-
गौरसर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाह्यात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिच्छापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुडादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यङ्ग्य-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

(१) तैषाद्याधिक्यात् तैषादीत्यादिग्रहणेन सर्षपः ।

• चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृंताकं सन्धितानि च ।

निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयेत् ॥

सप्तजम्बार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षुष्मफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धे,
अस्याभक्ष्यत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोलं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्कान्दे,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ।

नभःकृष्णाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जन्त्येव चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ नत्तं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वणि संक्रान्तिपौर्णमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलक्षिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैत्तिरीयसंवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्युपलक्षिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिथ्यवच्छिन्नरात्रिदिवस-
ग्रहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, तृतीयाष्टमीत्रयोदश्यो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भौमवारे च, तथा, “मूले सृगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने ज्ञातकत्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले अस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाश्नीयात्,
एवममावस्यायां परान्नं नाश्नीयात् तद्वात्री च नाश्नीयात्,
इत्यादि सर्वं कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहुतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेष्याहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथ्याहृतमपि न भोज्यं; अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राणायाम-
शतं, गायत्र्याष्टसहस्रं वा, इति कौलदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्यं नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामेध्यसंसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेण दुष्टानि
तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः,—

त्रयाणां वर्णानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यत्राप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यत्राप्रायश्चित्तं कर्त्तव्यं प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्त्तव्यं सेवते ।

ब्राह्मि,—

रात्र्यां पर्वणि वैश्यानामश्रीयाश्चक्रे गवामिति राजान्नभोजना-
नुज्ञा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्व्राह्मे,—

गोभूमिरन्नलाभार्थं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रीतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं पाद्यम् ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो हिजः ।

आददीतामनेवास्मादहताकैकरात्रकम् ॥

अथाहिमो नित्यआहमकुर्वतः, अथाहिम इत्युद्योगविशेषणत्वा-
दविवक्षितं, आहिमोऽपि पक्वान्नमनापद्यथाहमेव ।

अवृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदग्निपैठीनसयः,—

ब्राह्मणान्नं क्षत्रियान्नं वैश्वान्नं शूद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्त्वा यस्य वै मृतः ॥

शूद्रान्नं भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

स वै खरत्वमुद्भूतमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्ठः,—

शूद्रान्नपरिपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

भुङ्क्ते वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गाह्निको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

पश्यासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामानभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
पश्यासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसक्थवः ।

एतान्यशूद्रान्नभुजो भोग्यानि मनुरन्नवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्थानवाचिनाग्निर्लभ्यते, तेन वाञ्छजलनिरपेक्ष-
यान्निभावेण पक्वं लाजादि कन्दुपक्कमुच्यते, एवं वाञ्छजलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्कमुच्यते, पायसं पयोविकारो न
परमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

गोरसञ्चैव संक्षुंश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छुद्रादयश्चान्यत् पयसां कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एवं शास्त्रसत्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमात्रपक्कस्य कन्दुपक्कवच्छुद्रगृहाद्वाह्यत्वोक्तावपि
समाचारविरोधाद्वर्जनं तद्वक्षणे विगानञ्च, एवं लवणवाञ्छजल-
निरपेक्षस्नेहपक्कमूलकन्दादेरपि भक्षणे अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्क-
फलमूलकन्दादौ वाञ्छजलभावेऽपि पाककाले तत्तन्निःसृतजलस्य
'सत्त्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्षणं निर्विगानमेव ।

एवञ्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अभीमांसानि शौचानि स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽशौचापवादोऽपि यथाचारं गृह्यते, मरीचा-
दीनां स्त्रियानां अपि शूद्रस्पर्शेऽपि परिग्रहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोषरहितत्वेऽप्यत्रत्वान्मरणकाले वर्जनं, तस्मात्स्त्रियतस्तुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्ततोऽध्यापः रुद्धिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्रादिप्रगृहेऽप्यन्नं प्रविष्टं च तथा शुचि, इत्यङ्गिरोवचनं
शूद्राप्रतिषेधलब्धविषयम् ।

तथा च पराशरः—

तावन्नवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकारसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति बुद्ध्या यदि शूद्र आमान्नं ददाति
तद्यदि पक्ता ब्राह्मणो भुङ्क्ते तदा शूद्रान्नभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ण्यं, आमद्रव्यविधिना चेद्ददाति तद्यदि पक्ता भुङ्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रान्नभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्ता मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः, प्रशस्त-
शूद्रा निन्द्यशूद्रा अप्रतिग्रहान्नाच्च प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्थ इति मन्यते ।

अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

तदन्नाग्रहे तु,—

प्राणायामं चिरभ्यस्य घृतं प्राश्य विशुध्यतीति च ।

तथा सूतकाद्यश्रीचान्नादि नान्नीयात्, एतन्प्रमाणमश्रीचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अग्न्यावसायिनामन्नमन्त्रीयादयदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

चण्डालश्चैवः क्षत्ता सृतवेदेहकौ तथा ।

मागधीयोगत्री चैव सर्वेऽप्यग्न्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रं सिद्धं भुक्त्वा पराक्रमम् ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठीनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविद्वज्जनानां रुधिरमन्नं, अभीष्ट-
मित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अवलितस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नस्य अह्वानस्य यो भुङ्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

शङ्खलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजचान्द्रायणश्चरेत् ॥

गृही क्षामिं समारोप्य पञ्चयन्त्रात् कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा पराक्रममुपजीवति ।
 सततं प्रातरुत्थाय परपाकैरतस्तु सः ॥
 गृहस्थधर्मवृत्तोऽसौ ददाति परिवर्जितः ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरुचिर्न स्यादनिन्द्या मन्त्रणादृते ।

तन्नापवादः,—

गुर्वन्नं मातुलान्नं च श्वशुरान्नं तथैव च ।
 पितुः पुत्रस्य चैकान्नं न पराक्रममिति स्मृतम् ॥

यस्तु बोधायनः,—

श्वशुरान्नं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलमिति ।
 तद्गर्हितश्च श्वशुरधनोपजीवनपरम् ।
 श्वशुरान्नस्य वृत्तिः स्याद्विश्वस्यैव करोति य इति महाभारत-
 वचनात् ।

एतेनासक्तिर्न कार्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।
 तयोरन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

भरद्वाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाश्रयन्ति देवताः ।
 भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य विजज्ञान्द्रायणश्चरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्यै मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाग्नीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विशेषेण दैवतोढे सदैव हि ।

गान्धर्वे राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अत्र दैवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यान्नस्य भोजने महान्
दोषः, आर्षादिर्विवाहेऽपीयान् दोषः, गान्धर्वराक्षसयोर्न दोषः,
दुहितरि मृतायां तद्गृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्यापत्यमात्र-
वाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंख्यत्रयस्वकाङ्क्षिः करश्चपात्रादी पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तदग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनाशिऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तद्गृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाहासीकृता ये च स्नेच्छचण्डालदस्युभिः ।

अशुभङ्गारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोद्भविष्ण्वराष्ट्राणामामिषस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणाञ्च तथासङ्गस्तामिष सहभोजनम् ।

मांसोषिते द्विजाती तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहितान्नेः पराकस्त्वथवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत् सम्बत्सरोषितः ॥

सम्बत्सरोषिते शुद्धे मासार्धं यावत् पिवेत् ।

मासमात्रोषितः शुद्धः कृष्णपादेन शुद्ध्यति ॥

जर्धं सम्बत्सरात्काष्णं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

सम्बत्सरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरितदृष्टात्मभोजने, षट्त्रिंश-
न्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

असं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इत्याश्रयभूतास्यप्रतिषेद्धदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतच्च शुद्धोष्णद्विषदाचरेत् ॥

मद्यभाण्डस्थितशवोपहतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।

तत्प्रमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोघ्रातकेशकीटादिपात-
दूषितान्नादि संसर्गदुष्टं, तत्प्रमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाण्डस्थितमभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।

ब्रह्मवृक्षोपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥

शुद्धस्य नोपवाससु दिनेनैकेन शुद्ध्यति ॥

श्रुत्यन्तरि,—

नारिकेलोदकं कांस्ये मधु ताम्बे च संस्थितम् ।

गौरसं ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं दृतं विना ॥

सम्बर्त्तः,—

शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने ।

अहीरान्नोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

विष्णुः,—

मृदारिक्तुसुमार्दीक्ष फलकन्देषुमूलकान् ।

विष्णुमूत्रदूषितान् भुक्त्वा कर्ष्यपादं समाचरेत् ॥

सन्निकटेष्वर्धमेव स्यात्कर्ष्यं स्यात् शुद्धिशोधनम् । अन्नं सर्वत्र
अमेध्यावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदमेध्यभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टाश्च-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

भविष्ये,—

रसदुष्टं विकाराच्च रसस्येति प्रकीर्तितम् ।

पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाहं भवति । तदा रसदुष्टमुच्यते । आदिपदेन गुड-
शुक्तदुग्धदध्यादिकं पर्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वे दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शुक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तत्प्रमाणमामात्रादि शुद्धी लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ सङ्गृह्येखाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सां तु हृदये यस्मिन्नने प्रजायते ।

सङ्गृह्येखं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा
अभक्ष्यद्रव्यसादृश्येन यत्राभक्ष्यभ्रान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा
तत्र संशयहेतुसादृश्यसत्त्वात्संशयो भवतीति, अनाश्वसंशितं^१ गृह्यते
यथा भेकादिसदृशफलमूलादि यथा पुरीषादिसदृशं, द्वितीय-
प्रकारस्तु अभक्ष्यसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्वामिदोषसंशयो वा, तृतीय-
प्रकारस्तु भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्ष्यं वा भुक्तमभक्ष्यं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदूषिते ।

भुक्ता तु ब्राह्मणः पश्चान्निरात्रेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सङ्गृह्येखत्वेन संगृहीतं,
शुद्धमपि यद्द्रव्यं यदि कश्चिद्वदतीदमभक्ष्यमिति तदा वाग्दुष्ट-
मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्ताभक्ष्यसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

वशिष्टः,—

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभौज्यं भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तां मे निगदतः शृणु ॥'
 अक्षारलवणामृत्तां पिवेद्वाह्नीं सुवर्चलाम् ।
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पलाशपद्मपत्राणि कुशान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 काथयित्वा पिवेदन्धस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कच्छं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शारीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अग्नानात् प्राश्व विष्मूत्रं सुरासंष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसौशुक्रमंसृष्टज्जामूत्रविट्कर्णविन्नखाः ।

श्लेष्माशुद्रूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुषास्त्रि शवं विष्टां रेतो मूत्रार्त्तवं वसा ।

खेदाशुद्रूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च, श्वविड्वराहगृध्रश्वेनकुकुट-
श्यामभासवककाककङ्कमृगाणां मूत्रपूरीषप्राशने तप्तकच्छं,
स्वभावदुष्टेषु हृर्दनं हृर्दनासम्भवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष्य
निःपुरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुश्वीनवश्राक्षसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्यभक्षणे
मूर्ध्नि सम्पातानवनयेदुपवासश्च, एतान्येव व्याधितस्य भिषक्-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति, यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र भ्रातृभानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्वीषध-
व्याधिनिवृत्त्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यीषधस्यान्वीषोमीयहिंसाव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि मृदुना दारुणेन वा ।

उद्वरेहीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत् ॥

धर्मश्च प्रथमं तावन्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।
येषां व्याधिनाशप्राणात्ययादौ विशेषानुज्ञा नास्ति तेषामल्पदोषत्वं
यत्र विशेषानुज्ञा तत्र दोषलेशस्याभावाच्च प्रायश्चित्तं, तत्रापि
महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणात्ययादावपि' त्याज्यतैव, न च
यानि चान्यान्येवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि
व्याधितस्य भिषक्क्रियायां निर्दोषता' किं न स्यादिति वाच्यं,
एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभक्ष्याणामेवोक्तत्वात्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

इत्यष्टकिधान्यभक्ष्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महा-
भारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तन्निर्गतं नन्दि-
पुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसौरधर्मविष्णुशिवसूर्यरह-
स्यानि रामायणञ्च ।

विष्णुधर्मोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवद्भिधानाद्देदार्थज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विमेत्यल्पात् श्रुताद्देदो ममायं प्रहरिष्यति ॥ इति ।

अतएवात्र इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशास्त्रोपलक्षण-
मिति ।

मनुः,—

बुद्धिबुद्धिकारास्त्राशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकाराणि न्यायवैशेषिकसांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीति-
शास्त्राणि हितानि वेद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निर्घण्टु-
प्रभृतीन् ।

याज्ञवल्क्यः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि
पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

साख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रावेक्षणस्याप्ययमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणाद्युक्तेतिकर्त्तव्यता च न्कास्यश्रवणविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणाद्यवेक्षणैः, पुरोणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

अष्टमे लोकयात्रां तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ।

लोकयात्रां गृह्णाय व्ययचिन्ताधनार्जनप्रकारान्वेषणञ्च सुहृदादि-
गृह्णमनञ्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वाद्द्वैदशास्त्राद्यवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाल्लोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामंकीर्त्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्टधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसन्ध्या ।

यद्यपि वह्निःसन्ध्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सन्ध्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्सायमर्द्धास्तमित-
भास्करामिति व्यासवचनादर्द्धास्तमिति सन्ध्यारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

अथैः परिहृती भुक्ता नातिद्वय्याथ संविशेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्,—

ओचाग्निमांसु, सूर्येऽस्तर्षेणमप्राप्ते षट्त्रिंशस्त्रिंशस्तथाऽङ्गुलेः,
इत्युक्तकाले, उद्धरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
कात्यायनवचनात्, अर्ध्वर्च्युं प्रति उद्धरेति प्रेषः ।

स्वयं होमपक्षे प्रेषाभावः, उद्धरणं, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्धास्तमिते सूर्ये सम्भ्यारम्भः ।

अथातः सम्भ्योपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
ज्ञानं बोधायनेनोक्तमिति मन्त्रज्ञानमदृष्टार्थं ज्ञाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसम्भ्यायां कार्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्राणानायम्य संप्रोष्य त्वृचेनाह्वयेन^१ तु ।

अपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमासुखः, तत्रास्त्रलिदानकाले पश्चिमा सम्भ्या सरस्वती
कृष्णवर्णा वृद्धा कृष्णवस्त्रा वृषारूढा त्रिलोचना द्विभुजा उम्बक-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी. रुद्रदेवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्मुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनक्षत्रदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्य इमं मे वरुण तत्त्वायामीति हाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

(१) -ह्वयेन देवतेन च ।

(२) तं त्वायामीति-

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
जलाञ्जलिद्वयदानम् । १

अन्यत्सर्वं प्रातःसम्यावत्, देवादयथोक्तकाले सम्याया असम्भवे
प्रातस्तनापदोषाद्वा सम्याकालो विभिद्यत इति वृद्धमनुवचनात्
प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साग्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्यते ॥ इति

होमकालात् प्राक् जपस्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
कृत्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्गां स्वर्गायोपदध्यामि भास्वतीं, इति मन्त्रेणाहवनीये,
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
जुहुयात्, प्राक्संस्थं समिदाधानं, धरापर्युक्षणं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्होम-
वत्, “सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म चे”ति वचनात् पक्वाग्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पन्नमन्त्रं बलिं हरेदिति तदयज-
मानस्य ऋत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योद्रे गृहमागत ।

इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ये चेत्युक्तेरग्नीना-
मुपस्थानं प्रदक्षिणावर्त्तनं प्रणामः ।

तत्र प्रदोषे सप्तजन्मपापक्षयार्थं शिवलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति सुखं क्षणस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विष्णुप्राप्तयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्तेः तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषो-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थ्यादिप्रदोषो ग्राह्यः । चतुर्थीसप्तमी-
त्रयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तत्रमाणं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मज्ञी महेश्वराधनं विनेति पठन्ति,
तन्नामाख्येऽपि न तावत्तिथिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्योः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । ईदृशवाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मज्ञी सर्वविद्याध्यायनकर्मज्ञीत्यर्थः । “या धा प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिस्तस्यास्त्रिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्य्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विक्रान्तध्वस्तवैरित्रणमजितमुपास्तावनीभारमादै-
रावीतं^१ नारदाद्यैर्निभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहेतोः ।
सायाङ्गे निर्मलं तं^२ निरूपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
मन्त्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं^३ मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

तिस्रश्चमवस्तन्देवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृढ-
व्रतत्वं त्रिसम्यनियमिनां पाप्मा शीर्यते, तपो भूयस्त्वमुपैति, ब्रह्म
प्रकाशतुं गच्छति, अवस्तन्नं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
तैर्ब्रह्म प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जपः प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दत्तः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तस्मिन्नेव प्रयुञ्जानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोषपश्चिमयामे प्रयुञ्जानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव परं-
ब्रह्मणि लीयते, इति वचनाद्देदाभ्यासः कार्यः, अत्र प्रदोष-
पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यकर्मान्तरव्यतिरिक्त-
काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोषे, सार्ध-
प्रहरयामत इति यामद्वयं शयान इत्यस्य सङ्कोचकत्वेन प्रदोषा-

(१) -माद्यै ।

(२) रागीतं ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजाद्यनन्तरं कियत्कालं वेदाभ्यासः । तथा
सम्भवे तद्दृष्टवटिकादयं यावत् ।

अर्चरात्रे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्रयम् ।

इति वाक्यस्य सम्बलत्वेऽपि सूक्ष्मार्चरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालग्रहणेन महानिशायां भोजनविगानं, अतएव
सुप्ते शशिनि भुञ्जीत् यदि न स्यान्महानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्विति अभावास्यासंक्रान्तिपौर्णमासीसु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराशित इति वचनाद्दिवा पूर्णौदरस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाहुतिस्तन्मन्त्रजपो वेत्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्व्ववत् ।

शिष्टाः,—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं पुनर्दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसक्थुधानातिलसम्बन्धदास्याहृतानि वर्जयेत् ॥

विष्फलमपि श्रीकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीप आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दक्षः,—

यामहयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वर्या मध्यमी यामी हुतंशेषं हविष्य यत् ॥

भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

अत्र त्रयाणां वर्णानां पूर्व्वरान्ने प्रजागरणमिति शङ्कलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्कश्च,—नार्द्रपादः सुष्यान्नीत्तरापरशिराः, न नम्नो
नानुवंशं नाकाशे न पलाशशयने न पञ्चदारुक्षते न 'गजमनक्षते
न विद्युद्गन्धक्षते ।

न भिक्षे नान्निद्रुष्टे न घटसित्तद्रुमजे न श्मशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, 'न चपलमध्ये न धनधान्यगोगुरुहुताशसुराणासुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेन्न सन्ध्यायां न भस्मनि ।

देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्व्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्धन्यश्रेणीसन्नकदीर्घकाष्ठं
तस्याधस्तात्तद्वैर्घ्यानुकारेण दन्तं काष्ठं अनुवंशं, पञ्चदारुक्षते पञ्च-
जातीयकाष्ठक्षते, चपलोऽत्र व्यसनी, नार्द्रे देशे शयनादौ च ।

(१) न राजभग्नक्षते- ।

(२) न च जलमध्ये न धनधान्यगो गुरुहुताशसुराणा सुपरि ।

कचित्तु, एकद्रुमे यशो वृक्षद्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिराः
 लज्जवृक्षिकरश्चतुर्भिरपि यशश्चाग्निः, पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं
 याति यः श्रैते, षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते च कुलक्षयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न त्रीपणीतिरुघटिता न देवद्वारुवृक्षरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्वे नृशमपीठोपधाने न तिर्थ्यशुद्रकप्रत्यक्षशिराः,
 न नग्नो नाशचिनीच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषितः, अन्यपूर्वे
 पूर्वमन्योपभुक्ते, त्रित्यैक्षिरा विदिक्शिराः । शङ्खलिखितौ,
 न विशीर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायां अनभ्युक्ष्य, न भूतपक्ष-
 ग्रहायतनेषु न श्मशानवृक्षच्छायासु न पर्वणि न रभसोत्सवे वा,
 अनभ्युक्ष्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धान्तरं प्रमाणञ्च द्रव्यशुद्धि-
 प्रकरणे लेख्यं, पर्वणि पर्वप्रतिपत्सन्धौ, रभसोत्सवे पुत्रजन्माद्युत्सवे,

उशनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत्, न हारेण प्रविशेत्,
 नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात्, कृष्णचर्मं कृष्णमृगचर्मं, तत्र-
 शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते स्वगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्षशिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुषीतशुद्धपादसु स्वाचान्तः शयने शुषी ।

वृसिंहं पद्मनाभञ्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थञ्च इमं मन्त्रमुदीरयेत् । .
 नमोदायै नमः प्रातर्नमोदायै नमो निशि ॥
 नमोऽस्तु नमोदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः । .
 सर्पापसर्पं भद्रन्ते गच्छ सर्पं वनादारम् ॥
 जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 आस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ॥
 शतधा भिद्यते मूर्खा गिरिवर्जहन्ते यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव सुतुकुन्दो महासुनिः ॥
 कफल्यो मुनिरास्तिक्यः पञ्चैते सुखशायिकाः ।
 हनुमानञ्जनासूनुरित्यादिस्तोत्रमठनञ्च ॥

साग्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः कात्यायनेन, आहवनीयगृह-
 श्रद्धाधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूत्रितं तत् खट्वाशयन-
 निषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्कारग्रहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्बः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्कुर्वीत, इति अत्र सदेत्युक्तेरप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्धतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यथोक्तशयने शयानी दक्षिणहस्तं जायाया दक्षिणांशेन हृद्देशं नीत्वा हृदयस्पर्शनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः, यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽनृतुगमनेऽपि एवमत-जर्द्धमिति पारस्करसूत्रात्, ततः सन्भोगः, ऋतौ तु सन्भोगात् पूर्वं योनिस्पर्शनं गोभिलोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्धोनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्हता गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवाली-गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ, इति सन्भोगानन्तरमृतौ शुक्रशोणितलेख्यं प्रक्षाल्य स्नात्वाऽनृतौ तु आचमनमन्त्रं कृत्वा पृथक्शय्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

ऋतौ च सन्निपातोदारैणानुव्रतमन्तरालेऽपि दार एव ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-पातं च सहशय्या ततो नाना, उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान् प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुव्रतं पर्वादिवर्जनरूपव्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽनृतौ, ब्राह्मणवचनात् विज्ञायते ह्रीन्द्रस्वाष्ट्रमित्यादिवक्ष्यमाणवेदभागविशेषोक्तेः स्त्रीवासः स्त्रीभोगार्थवच्च, ततो नानासन्भोगानन्तरं पृथग्भूती स्याताम् ।

उदकस्पर्शनं ज्ञानं, एतद्वृत्तौ, अमृतौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैथुनं व्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्वपतो बलवर्णौ प्रसीदतः ॥

यद्यपि दिवा मैथुनं निषिद्धं तथाप्येतद्व्याख्यस्य निषेधमुल्लंघ्य
तदाचरणवतोऽस्त्रस्य पथ्योपदेशकत्वादविरोधः ।

तथाच वृद्धश्रुतातपः,—

ऋतौ तु गर्भशक्तित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अमृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

मिथुनीभूय तथा सह सर्वा न शयीत, सर्वां रात्रिमिति-
शेषः ।

याज्ञवल्क्यः सोऽपि ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनङ्गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचित्वं ज्ञानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि; स्वपतो जाग्रतो वा,
स्वयं रेतःस्कन्दने वृद्धदारण्यके श्रूयते, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिमृश्येदनु वा मन्त्रयेत्, यन्मेऽव्य रेतः पृथिवी-
मस्त्वंलीदयदौषधीरप्यलसद्यदपः, इदमहन्तद्वैत आददे पुनर्मा
मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्विष्णाया यथास्थानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामन्तरेण स्तनौ वा भ्रूवौ निश्चज्जागत् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने कृत्वा यन्मेऽव्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्शनं, स्तनयो-

भ्रुवोर्ध्वा मध्ये निर्मार्ज्जनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रणं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, जिज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रणपक्षो लिखितः, तदनन्तरं मृदाङ्घ्रिः
क्षालनं आचमनं च, इति शयनपद्धतिः ।

तत्र ऋतुविचारः ।

मनुः,—

ऋतुकालभिङ्गामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।

पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्धतो रतिकांम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ॥

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

तस्मादयुग्मेषु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ।

निन्द्यास्वष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥

ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ।

ऋतुः स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋतुकालः,

तत्राभिगम एव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिङ्गामी ।

व्रते इति सूत्रेण ततार्थे णिनिः, पर्व्ववर्जमित्युक्तावनृती च,
पर्व्वाणि तु पूर्णिमामावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व्व-
मुक्तानि, भार्या रतिकांम्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तद्गार्थ्यागमनमेव व्रतं यस्य स तथोक्तः, ऋतावृत्तौ च
भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रीवरस्य वेदे,— :

विज्ञायते हीन्द्रस्वाष्टं त्रिशीर्षं 'हत्वा पापगृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्व्वा भूतान्यभ्याक्रोशन् भ्रूणहन्त्रिति ।

स स्त्रिय उपधांवदस्य मे भ्रूणहत्यायै तृतीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अन्नवन् किं नोऽभूदिति, सोऽन्नवीक्षरं वृणीध्वमिति ।

ता अन्नवन् ऋतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलज्जनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजगृहुः, आदिज्जनितोरिति
तोसुन् ।

पुत्रजन्यपर्यन्तं कामसम्भवाम्, अस्मदिच्छया पुरुषसम्भोगं
लभेमहीति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजननमपेक्ष्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रीकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽनृतावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रित्वादौ श्रुतिः,—युग्मास्त्रित्वाद्भवत्यान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुत्रा दुहितरस्य जायन्ते इति,
समे स्त्रीपुंशोणितश्रुते समेऽपुमान् नपुंसकः ।

तथाच यमः,—

युगपदयत्र वर्त्तेत विद्यात्तत् नपुंसकमिति, शुक्रशोणितसाम्ये-
पुंस्त्रियौ वा तादृशयमलं वा ।

पुनर्यमः,—

यदि सम्भोगकाले तु पुरुषो रागमोदितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये द्विधोत्सर्गं स्त्रीयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूने च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

निन्द्यासु . आद्यचतुष्टयैकादशीत्रयोदशीरूपासु षट्सु ।

अन्यासु अनिन्द्यासु अष्टसु अर्थादनिन्द्यदशरात्रिमध्ये युग्मास्त्र-
युग्मासु अष्टसु वर्ज्ययन् रात्रिद्वयमेव गच्छन्नित्यर्थः । ब्रह्मचार्यं
ब्रह्मचर्यफलभागित्यर्थः । यत्र तत्राश्रमे गार्हस्थ्येऽपीत्यर्थः ।
स्त्रीवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्यफलकामस्यानृतौ न गमनशङ्केत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्ये तु विशेषः,—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याष्याद्याश्वतससु वर्ज्ययन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाच्च वर्जयेत् ।

स्वस्य इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्वलाव्रतैरदृश्यलघुग्राहारादिभिश्चात्यवलामित्यर्थः ।
मघां मूलाच्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्य इन्दौ वलवति चन्द्रे, एतच्चान्य-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतत्प्रथमर्तुनिरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यं, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमेकादशत्रयीदशपञ्चदशरूपा अयुग्मरात्रय-
स्थाय्याः, अवशिष्टासु षट्सु 'रात्रिषु पर्वाणि त्यक्त्वा सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । 'एकस्यां रात्र्यां सकृदेव' गमनं न
द्विस्त्रिरेवं सति ब्रह्मचर्यफलभागत्यर्थः । अत्रायुग्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थ एव, पर्वत्यागसु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योषित्वरिवर्जनीया, पूर्णाश्च
पञ्चमीदशमीपञ्चदश्याः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योषित्वाक्रान्तिकासूत्रासु च, इति नक्षत्राणि ।

वाराहे,—

षष्ठ्यष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥

इति षष्ठी द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थ्यां मैथुनवर्जनं विष्णुलोक-
प्राप्तिफलकत्वात्काम्यं न नित्यम् । पर्वसु षष्ठ्याश्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोषातिशयार्थ इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तावेव ।

दक्षिणदिक्षु खगमनश्चाप्यभिनवासु नारीषु ।

अयमपि शस्त्रफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । बहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व-
वर्जनस्य सर्वस्यैव, सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोर्मैथुनादिनिषेध-
स्तत्तत्तिथ्यादिव्याप्तिसमय एव न त्वहोरात्रे, संक्रान्तौ तु तदव-

च्छिन्नाहोरात्रे इति पूर्वमुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्रौ सङ्गमस्य
मानवीयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ
गच्छेद्विचक्षणैः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽङ्के स्नातायां युष्मासु
वा गर्भाधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्दधातीति हारीतीये ।
चतुर्थाग्रभृत्युत्तरोत्तराः प्रजानिःश्रेयसार्थमिति आपस्तम्बीये ।
चतुर्थरात्रौ विहितत्वात् रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुण-
वर्जित इति दोषसहिष्णुतयैव चतुर्थरात्रौ सङ्गमाचारः
सङ्गच्छते । केवलं प्रथमस्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
तथाच षोडशरात्रेणां फलानि ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्गुणवर्जितः ।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठां पुत्रसु मध्यमः ॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः सुतः ।
नवम्यां शुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
त्रयोदश्यां सपांपा स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥
धर्मध्वजी कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।
प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोघैरन्वितः सुतः ॥
जायन्ते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ।
विद्वान् लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थमृतुः ।
देवः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तोर्थसंगुहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्दर्मलोपः स्याद्द्वेषेण च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वा ॥

द्वेषेण ऋतौ पुंसोऽगमने द्वेषेण स्त्रिया ऋतुगोपने च महान्
दोषः, 'वह्नीषु ऋतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वासु
पुत्रिणीषु वा ऋतुप्राथम्येन, ऋतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण ।
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पश्यते नात्र संशयः ॥

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासस्तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

बोधायनः,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामृतुतौ यस्य गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यस्य सिञ्चति ॥

ऋतावगत्वाऽनृतौ गमनेऽयं दोषो न तु ऋतुगमनानन्तरमनृतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्यादुष्टत्वात् ।

देवलः,—

यः स्वदारादृतुजातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छति ।

भूषणहत्यामवाप्नोति गर्भमप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्तार्हत्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्गार्ह्यां यः सोऽपि कच्छार्धमाचरे”दिति वृद्ध-
सत्युक्तिर्देशान्तरस्यविषया ।

अथऋतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुत्रोत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तद्गमनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेस्तु नाशङ्का, पुत्रोत्पादने
ऋतुगमनस्य प्राक्षिकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेश्वरैस्तु नियम इति
यदुक्तं तत्पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नित्यमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिसंख्या, ऋतुगमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राक्षिके सति ।

तच्च चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यते ॥

एवञ्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थो ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वर्जं युग्मसर्व्वरात्रिगमनं पुनार्थिना कार्य्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुत्रोत्पादनविधिशेषत्वाच्च पृथक् पुरुषार्थः
तेन वक्ष्येष्टु ऋतुमतीषु सक्तसक्तगमनमेकरात्रावप्यविरुद्धं,
अऋतुगमननिषेधश्च स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्यभिगमनं नित्यं उत्पन्नपुत्रस्य •तु न ऋतुकालगमननियमः ।

ऋतुकालाभिगामी स्यादयं पुत्रो न जायते, इति कौर्मौक्तेः
उत्पन्नैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे ऋतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया ऋतावनृतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्नीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमादृताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गंयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा हृषसुसृजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य ऋतौ गमनं काम्यमेव ।

न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहितृकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवशेन •पुत्रोत्पत्त्यभावनिश्चयो “द्वौहित्यस्य-
मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुपृत्तसी”त्युक्तं दिशा दौहित्यद्वारा आनृत्य-
मिच्छेत्तदा दुहितृजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।
पुत्रोत्पादनविधौ संस्कारविधौ वा पुंस्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तकृत्त्रिमादिषु 'दुहितृनुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजेन स्वसुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।

यस्तु द्विभार्यः पुरुषो स्नेहेनैकां तु पश्यति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ ।
समदृष्टित्वमुक्तं तत्स्नेहवशेन सत्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां स्त्रीभाग्यतो जैष्ठ्यमिति कात्यायनोक्त्या स्नेहस्य कर्तु-
मुचितत्वात्, स्त्रिया ऋतुसत्वे स्त्रीकामनायां सप्ततिवर्षस्यापि
पुरुषस्य ऋतावृत्तौ स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच वृद्धाः,—

नत्ते वै षोडशद्वर्षात्सप्तत्याः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामौ नरः स्त्रीभिः संयोगङ्गर्त्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षाद्वृत्ते षोडशम्बिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्ध्वं सप्त-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “द्वितीयमायुषो-
भागं कृतदारो गृहे वसेदि”त्युक्ताया पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमेव गार्हस्थ्यो-
क्तोस्तदूर्ध्वं गृहस्थधर्ममध्यपतितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्थस्तु यदापश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ अव्यव-
स्थितकालबलीपलितपौत्रोत्पत्यवधित्वेन गार्हस्थ्यसृतेः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णवेदैकशास्त्रस्य ज्ञातकालेन पञ्चदशचतुर्दश-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वसृतावभिगमनस्याशास्त्रीयत्वा
पक्षेऽपि ।

तथाच पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमपि गृहस्थायमित्वे ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

कूर्मपुराणे,—

उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।

कुटुम्बभरणे 'सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥'

ऋणानि त्रीत्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्यागृहादिकम् ।

एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मोक्षिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्वैविध्योक्तेः ।

ब्रह्मज्ञानश्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्ये द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने च सक्तः स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

याम्रवल्काः,—

यस्तु न्यायागतधनस्तत्त्वनिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

आहृतकृत्यवादी च गृहस्थोऽपीह मुच्यते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्टा विधिवद्वयज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति सरक्तस्य पुत्रीत्यादनं विना सत्रासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं जुहुयादिति विरोधाच्च पाक्षिकाग्निसमारोपवहान-
प्रस्थस्य सक्तत्वं अत्यनवकाशः ।

पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदृगृहात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवश्रुतैर्वाधो न युक्तः, तेन ऋणापकरणमन्त-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सत्रासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्कोचेन
सत्रास इति ।

तद्दूर्ध्वं ब्रह्म सम्यव्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं सरक्तस्य वानप्रस्थ-
धर्मत्वेन जर्द्धरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थाश्रमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनायां पञ्चा-
शद्वर्षादूर्ध्वमपि स्त्रीसङ्गमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतन्निरात्रविषयं, अशुद्धदिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चाण्डालीति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेः ।

ब्रह्माण्डे,—

ऋतावभिगमः शस्तुः स्वंपद्मामवनोपते ।

पुत्रान्नृक्षे'शुभे काले स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु ॥

न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाक्रामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्त्रियं चेभिर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्रङ्गन्धधृक्श्रान्तो नाभ्रान्तः क्षुधितोऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्कलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
भ्यक्तां नाभ्यक्तः न रोगार्त्तां न रोगार्त्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद्भिर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्का ।

वशिष्टः,—

न मलबद्दाससा सह संविशेन्नरजस्वलाया नायोम्यया, मल-
बद्दाससाऽमेध्यलितवस्त्रया, अयोम्ययाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां स्निष्येत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्खलिखितौ,—

न दिवा मेथुनं व्रजेत्, क्लीर्वा अल्पवीर्यादि वा प्रसूयन्तेऽल्पा-
युवश्च तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः पितॄणां नोह वै तन्तुं हिन्यात्,
प्रतिसिद्धमैथुनेनेत्यर्थः ।

तथा,—

न आहं भुक्त्वा न हत्वा नामन्वितः आहं न व्रती न दीक्षि-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृथेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सन्ध्योः ।

वशिष्टः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात्पर्व्ववर्जं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।
अतीर्थं योनिभिन्नं । अथाप्युदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

पिवन्ति पितरस्तस्य तस्मासं रेतसो भुजः ॥

बौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मैथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अत्र निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतच्च रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवाये तीर्थगमने धर्मभ्यश्च
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तत्र तस्या रेतोमूत्रप्राशने
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मैथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुध्यति,

- देशकालावस्था-मैथुनेष्वपत्यगत-दोष-श्रवणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
- केषाञ्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वञ्च ।

अथ रजस्त्रलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्वप्यात्, न मांसमश्नीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न हस्तेन किञ्चिदाचरेत् । नाश्ललिना पिवेन्न लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चित्कुर्याद्गृहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्नेण,

पैठीनसिः,—

मलबहासो धारयमाणा नोपमार्जयेत्, न वस्त्रजं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयेत्, नाग्निं सृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यं कुर्यात्, भूमौ
कार्णायसे सृत्यात्रे पाणौ चाश्नीयात् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपात्रम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलबहाससं सन्धवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिषक्तो
यामरखे तस्ये स्तेनो याम्भराज्जीं तस्ये ज्ञीतसुखोऽपगल्भो या

स्नाति तस्यै अशु मारको याऽङ्के तस्यै दुश्चर्माख्यया प्रलिख्यते ।
 तस्यै खलतिरपमारी याऽङ्के तस्यै काणो यादतो धावते तस्यै ।
 श्यावदन्तः । या नश्यानि निक्लत्तते तस्यै क्लीवः । या रजः
 मृज्जति तस्या उद्धन्मुकः, या पर्णेन पिवति तस्या उन्मादकः ।

या खर्वेण पिवति तस्यै खर्वः ।

तिस्रो रात्रीर्व्रतश्चरेदञ्जलिना वा पिवेदेव खर्वेण वा पात्रेण
 प्रजायै गोपीयायेति, 'सम्भवन्ति मैथुनं कुर्वन्ति, अरश्ये
 यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्ये इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्यास्तेनः
 पुत्र इत्यर्थः, पराचीं ग्रामाद्दहिर्गतां सम्भवन्तीत्यन्वयः क्लीतमुखो
 लज्जाकुलमुखः, अपगल्भोऽप्रगल्भः, या स्नाति तत्पुत्रो जलचर-
 मत्स्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्वी वामनहस्तः एवं व्रता-
 चरणाभावे प्रजावैशुष्याद्वतं प्रजारक्षार्थं कार्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेद्व्रतवाससा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्त्यात्
 तिरात्रं आप्रयुरिति, वृषलो वृषलीति शूद्रशूद्रीस्पर्शनं निषिद्धं,
 पुनस्तत्रैव, मलवद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयते, इन्द्रियेण
 ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
 स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्त्रयते, इन्द्रियेण ते
 रेतसा रेत आददात्यभिपरः । "

• एवं त्रिरात्रं व्रतधारणम्, ब्रह्मास्त्रे,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।
 न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हं भवेत्त सा ॥
 रक्षापत्रेण चाश्रीयादन्नमाभिषर्वाज्जितम् ।
 न हिन्याच्च नखैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणी ॥
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
 पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।
 यावत्सूर्योदयो न स्यान्न रटन्तीह पक्षिणः ॥
 तावत्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।
 सुप्रसन्नमनाः साध्वी चतुर्थेऽहनि शोभना ॥
 पटाच्छादितसर्वाङ्गा ध्यायन् विष्णुं प्रजापतिम् ।
 न कस्यचित् मुखं पश्येन् स्नायात्सुविमले जले ॥
 अन्यजातिमुखं दृष्ट्वा दृष्ट्वान्यप्राणिनामपि ।
 यदि गर्भधरा कन्या सृते पुत्रश्च कुक्षितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकर्म्मण्यधिकारो भर्त्तृपादसम्बाहनादौ
 च । अपत्यगतदोषसहिष्णोस्तुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि
 स्नार्त्तकर्म्मण्यधिकारः सम्भोगे चेति । सर्व्वमिदमस्मत्कृते कालसारे
 सम्प्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्वलाया अस्पृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ।

बृहशतातपः,—

उदक्या स्तिका वापि अन्त्यजं संस्पृशेद्यदि ।

त्रिरात्रेणैव शुष्येत इति शतातपोऽब्रवीत् ॥

रजस्वला यदा स्पृष्टा चण्डालान्धश्रवायसैः ।

तावत्तिष्ठेन्निराहारा भ्रात्वा कालेन शुद्ध्यति ॥

रजस्वले तु ते नार्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।

सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जाबालिः,—

अहोरात्रोपितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिवेत्प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥

चतुर्दशीमुपोऽथाथ पौर्णमास्यां समाचरेदिति बृहशतातपोक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

पतितान्धस्वपाकेन संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।

तान्धहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रन्तु द्वितीये द्वादशमेव च ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥

शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टान्धमाचरेत् ।

अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभक्तृके ।

कामादकामतो वापि सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति ॥

मार्कण्डेयं तु सर्वणस्य संश्लेषेऽपि स्नानमात्रमुक्तम् ।

बृहद्विशिष्टः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कच्छेण शुद्ध्यति पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

बृहद्विशिष्टः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्ट्वा तावन्नाश्रियाद्यावन्न शुद्धा भवेत् ।

सर्वणामधिकां सृष्ट्वा स्नात्वा सुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्थजादीन् सृष्टेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्ता काश्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वला स्त्री सृष्टेद्यदि ।

अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रं मूर्धोच्छिष्टेऽत्रहस्त्रिपेत् ।

कलौ क्षत्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रोस्पर्शविचारो न लिखितः ॥

तस्माच्छुक्रविष्वद्वर्थं त्वथं स्निग्धं च भोजयेदिति बृहस्पत्युक्तेः,

पुरुषस्य त्वथमक्षरं न स्त्रियाः । त्वथाणि च दुग्धादीनि वैद्य-

शास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेनेति वौधा-

यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यशास्त्राद्युक्तान्यौषधानि भक्ष्याणि ।

मन्त्रादिप्रयोगाच्च स्मृतिपुराणाद्युक्ताः कार्याः । पुस्तप्रदन्नत-

दानादीन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरीक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रकृत्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभीमवंधजोवसितार्किवारे ।

स्त्रीणामृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥

व्याध्यन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।

पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।

दौर्भाग्यञ्च शुभं क्षेममारोग्यं रोगयुक्ता ।

सौभाग्यं परगात्रं श्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।

वैधव्यं सुसुतप्राप्तिर्मृतवत्सात्वमेव च ।

स्त्रैरिणीत्वं पुत्रधनप्राप्तिश्चलबुद्धिता ॥

मृत्युस्तिथिष्वमात्रेषु पूर्णिमायां तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्पद्बहुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।

स्यादश्विमे वेगवती यमर्क्षे त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥

मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुत्रा दहने पुरन्ध्री ।

परोपक्रन्ती सुतसौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कामलासनर्क्षे ॥

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुष्पवती मृगर्क्षे ।

दुष्टा विवृता पतिविप्रयुक्ता व्यग्रोष्णिता शङ्करतारकायाम् ॥

मायाविनी सम्प्रविकीर्णकामा स्यादन्धकी पापवर्ताऽदितौ च ।
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्पतिभेऽङ्गना स्यात् ॥
 वैधव्यसङ्गमेगवती च कन्या वियोगिनी स्यात्पवनाशनर्त्त ।
 सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥
 भर्तुर्वियोगस्त्वथवा मवायां,—
 स्याद्भुम्भा दुःखरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।
 धनान्विता चार्थयुताऽर्यमर्त्तं सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥
 साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करेभे ।
 भोगान्विता स्यात्तिवती सुशीला चित्रासु सार्धौ गुणवित्तयुक्ता ॥
 स्वातौ गुणाढ्या पतिबल्लभा स्यादिन्द्राग्निभे पुत्रवती गुणाढ्या ।
 मैत्रेषु सौभाग्यवती सुपुत्राऽभीष्टार्थसम्पत्तियुता च कन्या ॥
 तेजस्विनी पुत्रवती च साध्वी धनान्विता चार्थवती च शङ्के ।
 मूले सती भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवती च कन्या ॥
 वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्याद्विर्विनीता कुलटा जलर्त्त ।
 सौख्यान्यवता पुत्रवती गुणाढ्या कुलहयानन्दकरी च विश्वे ॥
 धर्मार्थकामात्मजशीलयुक्ता सम्पत्तिसौभाग्यवती हरेर्भे ।
 भोगान्विता वित्तवती च कन्या धनान्विता स्यादसुभे सुवेशा ॥
 इष्टान्विता पुत्रवती धनाढ्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।
 नीचा कुहस्ता मलिनाऽप्रियम्बदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रमे ॥
 स्यादुत्तरायां धनधान्ययुक्ता प्रतापिनी भोगवती, सुपुत्रा ।
 पौष्णे तु चारित्रवती च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिबल्लभा च ॥
 इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्व्यासु सप्तमासाश्विमास्योः पञ्चमासकम् ।

याम्येन्द्रयोर्दश शिवसर्पयोर्धत्तरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्षष्टसु लिखेद्बुधः ।

चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि काशेषु त्रितयं लिखेत् ॥

कृत्तिकादीनि ऋक्षाणि दिक्षु कृत्वा च संलिखेत् ।

विदिक्षु त्रीणि ऋक्षाणि अभिजिच्छ्रवणोत्तराः ।

श्रीर्बन्ध्या सुभंगा चैव विपुक्षा पुष्यिणी तथा ॥

विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणनां स्यादतः कृत्तिकादितः ॥

इति रजस्रक्रमः ।

अजे दरिद्रा गवि गोधनाय्या धनान्विता सौख्यवती नृयुग्मे ।

कुलद्वयानन्दकरी चतुर्थे सकप्रसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लग्नगते तु लाभे ।

अलौ विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्याज्जनहर्षिणी च कुलद्वयानन्दकला घटाख्ये ।

मत्स्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाद्यरजःप्रवृत्तौ ॥

इति लग्नफलम् ।

दारिद्र्यं मेघमासे स्याद्दृषे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्तप्रसूतिः स्यात् कन्ये कन्या न संशयः ।
 तुले धनान्विता नारी हृदिके कुलटा भवेत् ॥
 धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
 कुम्भे बहुसुता सा च मीने वेगवती भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगर्भोदयानाम् ।
 दुरितखचरदृष्टे वैधृती पातविध्योः ॥
 मदननिघ्ननराशौ पापदृष्टेऽथ युक्ते-
 ष्वशुभमिलितपुण्यं विद्धि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरौ जन्मनक्षत्रे विपत्तारे निरंशके ।
 आदौ रजसि नारीणां भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
 अष्टमस्य निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
 यदि स्यात् प्रथमं पुण्यं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथ्यादिफलम् ।

पुण्यवत्याः शुभं प्रातः पूर्वाङ्गे प्रीतिवर्द्धनम् ।
 मध्याह्ने सुखसौभाग्यं पराह्णे पुरचारिणी ॥
 सायाह्ने बहुभर्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
 पूर्वरात्रे भवेद्दन्ध्या विधवा मध्यरात्रके ॥
 निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्रावेवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्याच्छेतवस्त्रेण रोमिणी च कुवाससा ।
 नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥
 मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्याद्रजस्वला ।
 भोगिनी पीतवस्त्रा स्याच्चिन्नवस्त्रा पतिप्रिया ॥
 अशुभा जीर्णवस्त्रा स्याच्छुक्लवस्त्रा पतिव्रता ।
 होमवस्त्रा राजपत्नी नववस्त्रा सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते भे यदि स्याच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ।
 तत्संयोगं वल्लभा ब्रह्मयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥
 इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्स्नमन्त्रपात्रामिषु,
 तद्गूनेष्वशुभोष्णितेषु विकुञ्जि क्षिप्त्रे विपापे शुभे,
 सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्ठकविधुष्वायत्रिषष्ठान्विते,
 पापे युग्मनिशासु गण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ।
 अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डायनाङ्किताः ।
 अन्ते पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमर्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नीरिकेलपक्वकदली-
 शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातीति समाचारः ।

अन्नं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।

दद्याद्वाङ्मरणपत्नीभ्य इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

तत्र प्रथमर्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच, दूर्वातिलाज्यैर्जुहुयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दोषे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्होमं हस्तस्य साधनत्वं आज्यहोमे सुवस्य
साधनत्वमिति समुच्चयहोमस्यासम्भवान् षट्त्रिंशदधिकशतत्रय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपक्ष एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्त्रद्रव्यं प्रति साहित्य-
स्याप्युपपत्तेः ।

केचित्तु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्पं च दुष्यति ।

होमङ्कुर्याच्च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्चाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्होमङ्कुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकान्तु सहस्रकम् ।

तथागतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिश्रितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितकुशानामष्टोत्तरशतहोमः ।
लग्नदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहुः ।

ननु अशुद्राधिकरणे स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रे स्वाधिकारा-
भावस्य निर्णीतत्वाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्वथा
कर्त्तव्यत्वाभावेन दोषशान्तिः कथमिति चेत् । ज्ञयते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्दुः,
 शङ्खश्च तण्डुलमणिस्तिथिवारयोश्च ।
 तारावन्धाय लवणान्यथ गाक्षराशे-
 र्दद्याद्दिजाय कर्गकं शुचिनाडिकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्य्या इति केचित् ।

वस्तु तस्तु सर्व्वदोषशान्त्यर्थं यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं
 कार्य्यम् ।

सर्व्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्त्तितमित्युक्तेः ।

यत्तु कैश्चिदुक्तं, शूद्रेण ब्राह्मणप्रतिनिधिद्वारा गायत्रीहोमः
 कार्य्य इति तथा सति ब्राह्मणद्वारा यागादिष्वधिकारोऽप्य-
 निर्वार्थः स्यात् । इति, सर्व्वथा न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्तं-
 होमस्य काम्यत्वात् सर्व्वेन क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि
 विहितत्वान्न निषेकदिननियमः ।

निषेककर्म्मणि हृद्विश्राद्धाभावः,

विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः स्यादिति
 छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः ।

हृद्विश्राद्धाभावान्मातृपूजावसोर्द्धारायुष्यमन्त्रजपानामप्यभावः ।

तत्पूर्व्वापरभावस्य नियमात्, ननु राजगृहादिषु शिष्टैरपि
 हृद्विश्राद्धं कुतः कार्य्यमिति चेत् ।

उच्यते,—

अस्मत्पितामहकृष्णहृत्पण्डितमहापात्रैस्तु नीतिरत्नाकरे

नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्प इति
तत्करणपक्षोऽपि सङ्गच्छत इति समादधुः । वस्तु तस्तु हृदि-
श्राद्धाभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तस्या ।

श्रेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेषु कर्माङ्गश्राद्धमन्तत् ।

कर्माङ्गं हृदिकृतमिति पारस्कारोक्तेर्वृद्धिश्राद्धेति कर्त्तव्यता ।
अतएव हरिहरभाष्यपद्धत्तौ मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वेत्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाञ्च सोमादिष्वपि कर्माङ्गश्राद्धकर्म्मणः समा-
चाराभावान्नात्रापि तत्करणमिति सिद्धान्तः । निषेकदिने प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्म्मणि स्वस्ति भवन्तो हुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुब्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्दशेति याज्ञपार्श्वोक्तेः कर्माङ्गदशभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्त्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलाम्बरनाभराजगुरुराख्यातो हरेकणभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उदभूदयोयायजूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुगुणदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कीशिकी-

ग्रन्थं संशयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च
अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, ३१८, ३७६,
४१९, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९ ।

अत्रिः ५२ ।

अभियुक्ताः ४२० ।

आचार्यः २८ ।

आचार पल्लवः २४६ ।

आथर्व्वेण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७८,
१४३, १४६, १४८, १४८, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२८, ३३८, ३३८, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६८, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३८८, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उशनाः ८६, २५८, ३७५, ३८८, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋथ्यश्रुतः ३२८ ।

कपर्दिभाष्यं ३८८ ।

कर्काचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३८८ ।

कर्कविपाकसमुच्चयः ३८२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकावः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३८२ ।

काखपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २८, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३३०, ३४५, ३५२, ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमाधवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोत्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०८ ।

कुल्लुकभट्टः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

कृष्णवृद्धत् पण्डितमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

मरुडपुराणं २२८, ३६० ।

मृच्छ परिशिष्टं ८७, १०८ ।

‘अष्टसूत्रं २६७, २३४ ।

अष्टहोपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८, २७५, ३२२, ४४८ ।

गौतमः १३, २०, ३४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

चरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

छन्दोग परिशिष्टं १५१, २३२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, ३७० ।

जाबालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्योतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तिरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,
३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं . ६०, ३५६ ।

धौम्यः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नरसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,
१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं . १७६, ३७८ ।

• नारदीयपुराणं २४८ । •

नारायणोपनिषद् २०१ ।

निबन्धकृत् ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

वृत्सिंहकल्पः २७ ।

पद्मपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराशरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,
३४३ ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ । •

पाणिनिः १४५ ।

पारस्करः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

शुक्लसूक्त याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

पैठीनसिः ५३, ६०, ७०, ३८८, ३९८, ४०३, ४२६, ४२८, ४६३ ।

पौलस्त्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८, ३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८, २०१, २०३ ।

प्राचीनाः ८३, ८६, २२३, २४८ ।

सुद्धमनुः १२८, ४४१ ।

सुद्धयातातपः १०५, २२८, ४११, ४४८, ४६६ ।

सुद्धाः ४५८ ।

सुद्धपारांशरः ३८ ।

सुद्धस्यतिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८, ४५६, ४६६, ४६७ ।

सुद्धदारण्यकं ४४८, ४६४ ।

सुद्धद्विष्टः ४६७ ।

सुद्धद्विष्टः ४६७ ।

सुद्धद्विष्टपाणम् ३५८ ।

वैधायनः ४५, ६४, ७१, ७२, ७३, ८२, ११४, १४४, २२१, २३८, २५८, २६३, ३५३, ३६२, ३६५, ३६६, ३७२, ३८८, ३८४, ३८७, ४००, ४२८, ४३०, ४४०, ४५५, ४६२, ४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३, २५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६, ३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४, ४२५, ४७५ ।

ब्रह्मवैवर्त्त पुराणम् २२, ३८, ३९, ११०, ३५९, ३६० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७०, ८२, ८९, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१९, २३७, २२८, २३०, २३६, २४९, २७८, ३५९, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाणिषद् ८९ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवद्गीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५, ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४९, १७४, १७९, २१९ २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७९, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५,
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

मण्डलाचार्यः २०, १२९ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ९०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८९, ९०, १०४, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०९, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २३२, २४१, २४३, २७६, २७९,
३१७, ३१८, ३१९, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५७,
 ३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८३, ३८६,
 ३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४०९, ४११, ४१६, ४१८
 ४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५८, ४६० ।

मरीचिः ४०, १०८, २६१, २६१, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
 ४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८८, २०८, २२८, २४८,
 २५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८८,
 ३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
 ४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

याज्ञवल्क्यः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, ३४, ४४, ५०, ५४,
 ६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
 १४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
 २६७, २६८, २७५, २७८, २७८, २८०, ३०८, ३५०, ३५७, ३७५,
 ४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३८, ४४८, ४५१, ४५२,
 ४५८ ।

याज्ञपाश्वः ४७५ ।

(८)

याज्ञिकाः १८२ ।

योगशब्दीयं वा योगशिवीयम् ३५८ ।

योगियाज्ञवल्करः ६१३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्त्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५८, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८०, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघुपस्तम्बः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

वराहपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

वशिष्ठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२८, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

. वार्त्तिकम् २३८ ।

. वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञाः ८५ ।

विज्ञानिखरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानिखरीयम् ३८५, ४५० ।

विश्वामित्रः ८, ३८४ ।

विष्णुः ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विष्णुधर्मोत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विष्णुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १८२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३६२, ३६३, ३६५,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विष्णुयामलं ३५८ ।

विष्णुस्मृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यशास्त्रं ६१, ३७६, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, ११४, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

ग्रन्थः वा ग्रन्थलिखितौ ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

८५, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६, २४२, २६०, २६३, २७५, २७९, २७८, ३२५, ३२६, ३२८, ३३७, ४१०, ४४४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दास्यवः ४०८ ।

शातातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८, ३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १८८, १०८, ११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६, ३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०, ३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिकाः ३८३ ।

श्रीणकः १५५ ।

श्रीक्षेत्रमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,

४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्त्रिंशत्तमं ३८८, ४१९, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ४२३ ।

संस्कारसारः ७ ।

सत्यतपाः ८२ ।

सम्बन्धः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२ ।

सारसंग्रहः ६ ।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ४२२, ४३६, ४३७ ।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७ ।

स्नानसारः २५५ ।

स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, ३६७, ३७७, ४६० ।

स्मृतिरत्नमाला २४, ३८६ ।

स्मृत्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४९, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४६७ ।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५ ।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३९४,
४०६, ४०८, ४०९, ४१८, ४२२, ४२६, ४४३, ४४६, ४५४,
४६३ ।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ	पृष्ठ
अकामतः श्वसृष्टस्यर्गे स्नानम्	२३८
अक्षमाला	१७८
अक्षमालालक्षणम्	१८०
अक्षमालाग्रथनम्	१८१
अक्षमालाग्रहणार्थं सूत्रम्	१८१
अक्षमालाप्रतिष्ठा	१८२
अक्षरदेवताः	२१४
अग्निहोत्रविधिः	१५१
अङ्गस्यतिलैस्तर्पणं निषेधः	२६१
अङ्गलिजपविधिः	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम्	१७८
अजीर्णादौ स्नानमात्रं कथनम्	२३५
अतिथिभ्योदानविचारः	२३६
अतिथिविशेषार्चने फलाधिक्यकथनम्	३३८
अतीतचण्डालादि सृष्टस्याकृतस्नानस्य स्पर्शे	
प्रायश्चित्तविधिः	२३८

	पृष्ठे
अधोवायादिषु प्रायश्चित्तविचारः ...	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः ...	२१६
अध्वर्युकर्म ...	१६७
अनभिवाद्यलक्षणम् ...	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम् ...	७
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्	२४४
अनुदित निर्णयः ...	१५१
अनुपनीतद्विजशूद्रस्त्रीशैचनिर्णयः ...	३८
अनुपनीतस्य वैश्वदेवकरण विचारः ...	३३३
अन्धजादिकृतकूपादौ स्नानपाने प्रायश्चित्तम् ...	२५०
अन्वष्टकादिशब्दे तिलतर्पणाभावः ...	२६२
अन्वारभ्रशब्दार्थविचारः ...	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः ...	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि ...	३८४
अभिवादनक्रमः ...	१४३
कृताभिवादनस्य शूद्रस्य आशीर्वादाकरणे दोषः	१४६
अभिवाद्य ज्येष्ठलक्षणम् ...	१४८
अमेध्यं चतुर्विधम् ...	४६
अमेध्ये इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम् ...	२४४
अष्टधाविभक्त दिवसकृत्यानां समाप्तिः ...	४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः ...	२२

	पृष्ठे
अष्टमभागकृत्यम् ...	४३८
अष्टविधानामभ्यासां समगतिः ...	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः ...	२०१
असमुद्रगानदी-ज्ञानफलम् ...	२२०
आ	
आग्नेयज्ञानम् ...	७६
आचमननिर्णयः ...	३८
आचमनस्यैवविध्यात् त्रिविधाचमनकथनम् ...	४४
आचमनानुकल्पः ...	५१
आचमनापवादः ...	५३
आचारनिरूपणम् ...	७
आचार प्रशंसा ...	७
आचारस्य कर्ममूलत्वात्कर्मप्रशंसा ...	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः ...	३६
आरण्यकुक्षुटवराहस्यर्षे खरोट्टस्यर्षे च ज्ञानम् ...	२४१
आश्रमधर्मस्वरूपनिरूपणम् ...	६
आश्रयदुष्टान्यभार्याणि ...	४२५
आसनप्रमाणम् ...	१७६
उ	
उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्यर्षे प्रायश्चित्तम् ...	२४३
उत्तरीयवस्त्रम् ...	७८

	पृष्ठे	
उत्तरीयमन्त्रः	...	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	...	८०
उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वादिकथनम्	...	२७०
उदक्यादिसर्गं प्रायश्चित्तम्	...	२४२
उदितनिर्णयः	...	१५२
उद्धृतस्नाने मन्त्रः	...	२५४
उद्धृतस्नाने मार्ज्जनप्रकारविशेषः	...	२५४
उद्धृतोदकतर्पणविधिः	...	२६१
• उपस्थानादितर्पणपद्धतिः	...	२८४
उपाकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः	...	२२४
उपानहान्दिभिर्दूषितवाय्यादि शुद्धिविचारः	...	२५१
उपोषित-व्रति-कर्त्तितकेश-तैलसर्गं दोषकथनम्	...	२२८
उष्णीषमन्त्रः	...	८१
ऋ		
ऋतौ मैथुनीसर्गं प्रायश्चित्तनिर्णयः	...	२४३
ऋथ्यादिस्ररणविचारः	...	१८८
ए		
एकवक्त्ररुद्राक्षपरीक्षा	...	८८
एकवक्त्रादिरुद्राक्षधारणे फलम्	...	८८
एकवक्त्रेण जपहोमादि कर्मान्वेषधः	...	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	...	१४४

ओ

ॐकारकल्पविचारः ... २०६

क

कण्ठादौ रुद्राक्षधारण सङ्ख्या ... १००

कनिष्ठस्य ज्येष्ठाशीर्षादे दोषः ... १४८

कर्म्मकुरणाशक्तौ प्रायश्चित्त कथनं ... २१

कर्म्मनित्यत्वलक्षणम् ... १८

कर्म्मकाले मार्जारमूषिकस्पर्शे जलस्पर्शादिना शुद्धिः ... २४१

कश्मलादिलक्षणम् ... २५२

कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः ... २५२

काकादिभिः स्त्रोपरि अग्नेः कृते प्रायश्चित्तं ... २४४

काकाव्यमेध्यस्य श्रोत्रमुख प्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं ... २४४

कापिल स्नानं ... ७७

काश्यस्नान लक्षणं ... २३४

कालदुष्टान्य भक्ष्याणि ... ४२०

कालमूर्त्ति कथनं ... ४

कुण्डादौस्पर्शास्पर्श विचारः ... २४६

कुश विचारः ... १०७

कूपादि लक्षणं ... २२२

कूपादिषु मृतपञ्चनखेषु तेषां शुद्धिविचारः ... २५२

कूपादिपतित-नरशरीरविकृति-जलपायिनां-शुद्धिविचारः ... २५१

	पृष्ठे
कृत्रिमजले तीर्थावाहन प्रकारः ...	२५४
कृष्णाजिन नानस्राहि स्पर्शे प्रायश्चित्तं ...	२४४
कौशेय पट्टवस्त्रादीनां भेदं कथनं ...	८५
क्रियादिज्ञानलक्षणं ...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं ...	४८
क्रियादुष्टान्य भक्ष्याणि ...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं ...	२६०
ग	
गणेशद्वादशनाम पठनकालः ...	१८४
गण्डपुष्प निर्णयः ...	४७०
गर्त्त लक्षणं ...	२३२
गायत्री कल्पव्याख्यानं ...	२०७
गायत्रीन्यासः ...	२१३
गीतापठन कालः ...	१८५
गुर्वभिवादनं ...	१४१
गुरु विचारः ...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं ...	१८२
गृहस्थस्याभ्यङ्गविधिः ...	२२७
गृहे देवार्चनं ...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः ...	३१०
गीथास दानं ...	३३५

	पृष्ठे	
ग्रामयाजकस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४४	
ग्राम्याखु स्पर्शे प्रायश्चित्तं	२४१	
च		
चण्डालच्छायाधिष्ठाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं	२३८	
चण्डाल पतित-गोवाल व्यजनस्यात्यन्त सान्निध्ये स्नानं	२३८	
चण्डालादिस्पर्शनिमित्तं शुद्धार्थस्नानं नद्यादिनियमः	२३६	
चण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं . . .	२५०	
चण्डालारूढैकशाखास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं . . .	२३८	
चण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं . . .	२३८	
चण्डिकास्तोत्रपठनकालः	१८७	
चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिषेधः	२२८	
चतुर्दश्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः	२२८	
चित्ति यूपयोः कर्म समाप्तौ स्पर्शनं स्नानं		
निमित्तं, कर्ममध्ये वैधस्पर्शं भिन्नस्पर्शं स्नानं . . .	२३८	
चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः	२२८	
चैत्यवृक्षादिस्पर्शे सचेल स्नानं	२३८	
छ		
छत्राकादय भक्षणे ब्रह्महत्या दोषः	३८६	
ज		
जपदेशः	१७६	
जपयज्ञ विचारः	२०६	

	पृष्ठे
जपसाधारण धर्माः ...	१८६
जपस्य जपसूत्रमर्पणस्य मन्त्रः ...	३०८
जलचलुकपान विधिः ...	२५४
जलनमस्कार मन्त्रः ...	३०८
जल मज्जन प्रकारः ...	२५४
जलमध्ये तर्पणविधिः ...	२५८
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्थापनं ...	२६८
जल शुद्धिः ...	२४७
जलान्तरासम्भवे रजोदोषाभावविचारः ...	२२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवाक्यानि ...	२५३
जलाभिर्मन्त्रणं ...	२५४
जलाशयात् गृह्णागमनप्रकारः ...	१५०
जले शिरोमज्जनरात्रिस्नानयो निषेधः ...	२३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं ...	४०८
जाङ्गवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः ...	२४८
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः ...	७८
जीवत्पिष्टकतर्पणविचारः ...	२७०
जीवत्पिष्टकस्य कृष्णतिलताम्रपात्रैस्तर्पणनिषेधः ...	२७१
जीवत् पिष्टकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा ...	
स्नाननिषेधविचारः ...	२२५
आत्यन्नाति-प्रेतानुगमने प्रयश्चित्तं ...	२४१

	पृष्ठे
ज्यायसां कनीयसी नमस्कारविचारः ...	१४४
त	
तङ्गामसरो लक्षणं ...	२३२
तत्काल चण्डाल सृष्ट्यर्थे स्नानं ...	२३८
तर्पण विचारः ...	२५८
तर्पणविधिः ...	२८५
तर्पणस्य नित्यता ...	२५८
तर्पणस्य स्नानादित्वकथनं ...	६५
तर्पणस्याकरणे दोषः ...	२६५
तर्पणकाले सुद्रादर्शनं ...	२६१
तर्पणेषु दर्भ प्रमाणकथनं ...	२७०
तर्पणे तिलसङ्ख्याविचारः ...	२६१
तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः ...	२६०
तर्पणे पितृतीर्थेन पात्रेण पाणावपि जलग्रहणं ...	२७०
तर्पणमात्र जलस्य जलात्स्थलाद्वा उद्धृती प्रमाणं ...	२६४
तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणाग्रेषु तत्तत्कुशेषु क्रमेण देवादीनामावहनं ...	२६८
तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः ...	२६४
तर्पणे गृहादिषु उद्धृत जल प्रक्षेप विचारः ...	२६४
तर्पणे नद्यादि तीरस्थस्य तज्जल प्रक्षेप विचारः ...	२६३
तर्पणे जलस्थितस्य स्थले जलप्रक्षेपनिषेधः ...	२६४

	पृष्ठे	
तर्पणक्रमोक्तपुराणादि पदानां विशेषण विचारः	२६७	
तर्पणेनार्द्रवाक्तेत्याद्युदनन्तेत्यादिवाक्यानां व्यवस्था	२६३	
तर्पणे असंस्कृतप्रमीतानां वस्त्रनिष्पीडितजलदानविचारः	२६४	
तर्पणोत्तरकर्म्मविधिः ...	३०४	
ताम्बूलादिना तर्पणविधिः ...	२६१	
ताम्बूलचूर्णनिमित्ताचमनम् ...	३८१-३८३	
ताम्बूलादि भक्षणविचारः ...	३८०	
ताम्बूले उच्छिष्टविचारः ...	३८१	
तिथिविशेषे चौरनिषेधः ...	१०५	
तिथिनक्षत्रयोस्तत्तद्गामिमात्र एव तैलनिषेधः ...	२३०	
तिलकधारणप्रकरणम् ...	८१	
तिलकस्याहतिः ...	८१	
तिलतर्पणाभावापवादनिर्णयः ...	२६२	
तिलपिष्टेन सर्वदास्नानं विधिवचनात् ...	२३१	
तिलाभावे तर्पणविचारः ...	२६२	
तीर्थविसर्जनमन्त्रः ...	३०८	
तुलसीमालाधारणम् ...	१०२	
द्वितीयभागकृत्यम् ...	२१८	
तैत्तिरीयशाखोक्तब्रह्मयज्ञविधि समापनम् ...	२८४	
तैलग्रहणे कर्त्तव्यत्वविचारः ...	२२८	
तैलपदस्यैव तिलभवस्नेहपरत्वकथनम् ...	२२८	

तैलपदस्य सार्धपादौ गौणत्वाच्चतुर्दशीष्वपि तद्वह्णविधिः	२२८
तैलनिषेधदिने तिलामलकपिष्टेन	

मलापकर्षणस्नानं ततो मध्याह्नस्नानम्	२३२
तैलाभ्यङ्गादौ मूलपुत्रीषोडशे प्रस्रगव्येन शुद्धिः	३३
तैलोपभोगनिषेधात्तैलभक्षणस्यापि निषेधः	२२८
त्रयोदश्यादौ शूद्रादीनां स्नाननिषेधः	२२५
त्रिकलक्षणम्	७८

द

दग्धसस्त्रेहमाधुषास्थिस्यर्शे प्रायश्चित्तम्	२४३
दन्तधावनं प्रकरणम्	५५
दशदिग्देवतानमस्कारः	२८३
दिगादि नमस्कारमन्त्रः	३०८
दिवसस्याष्टधाविभागनिर्णयः	१८
दिवसे नित्यनैमित्तिक कर्मनिर्णयः	१८
दिव्यस्नानम्	७६
देवखातलक्षणम्	२३२
देवगृहसम्भारार्चनादि देवकार्याणि	१८८
देवयज्ञादि पञ्चतिः	३४५
देवलकलक्षणम्	२४०
देवलकस्यर्शे प्रायश्चित्तम्	२४०
देवादि तर्पणक्रमविचारः	२६४

	पृष्ठे
देवादि तर्पणविधिः ...	२५८
देवादितर्पणे जलाञ्जलिविचारः ...	२६८
देवार्चनादौ पर्युष्मितजलनिषेधविचारः ...	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कारो न प्रत्येकम्	१४८
द्वादशमहानद्यः ...	२२३
द्वितीयभागकृत्यम् ...	३०३
द्विराचमनम् ...	५०
	ध
धर्मप्रमाण कथनम् ...	१०
धर्मस्वरूपनिरूपणम् ...	८-१७
धात्रीपिटैः स्नानविचारः ...	२३१
धात्रीपिटैर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव स्नाननिषेधः ...	२३२
धात्रीफल मालाधारणम् ...	१०१
	न
नदीनां रजस्वलाकालविचारः ...	२२३
नद्यानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्षणम् ...	३१०
नद्यादौ बह्मदकसम्भवे कृत्रिमस्नाननिषेधः ...	२२८
नन्दासु सर्वस्नेहनिषेधः ...	२२८
नमस्कार लक्षणम्, ...	१४८
नामकीर्तननिर्णयः ...	२५
नारायण स्मरणम् ...	१

	पृष्ठे
नित्यकालनिर्णयः	३
नित्यकालात्जन्यकालोत्पत्तिः	४
नित्यनैमित्तिककाम्यज्ञानमध्ये नित्यज्ञानस्य त्रैविध्यम्	२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम् ...	४६८
नैमित्तिकज्ञानलक्षणम्	२२३
नैवेद्यभक्षणविचारः	३५४

प

पञ्चहोमविधिः	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम् ...	३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	३१७
पतितादिस्पर्शने संचेलज्ञानम्	२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	१०१
पर्युषितजलशुद्धिविचारः	२४८
परकृतनिपानादिज्ञानविचारः	२२१
परकृतजलाशये पिण्डोद्भूतिं विना ज्ञाने दोषः ...	२२२
परकृततडागादिषु पिण्डोद्भूतिं कथनं	६४
परिधानवस्त्रमन्त्रः	८१
परिवर्त्तितवाससस्तर्पणविधिः	२५६

	पृष्ठे
परिवेशेण विचारः ...	३७८
पलाण्डु लशुनस्पर्शे प्रायश्चित्त निर्णयः ...	२४३
पशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ ...	४०६
पादेतराङ्गेन श्मशानस्पर्शे च आसम्बत्-	
सरनित्यकश्माकारिस्पर्शे प्रायश्चित्तं ...	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र तर्पणं ...	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं ...	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः ...	२७४
पितृ यज्ञविधिः ...	३४८
पितृयज्ञ नित्यश्राद्धं ...	३२६
पितृश्राद्धादिषु तैल ग्रहण निषेधः ...	२२८
पितृश्राद्धादौ तिलतर्पणाभावः ...	२६२
पित्रादितर्पणेऽपसव्यत्वकथनं ...	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं निमातृपितृव्यादितर्पणं ...	२७७
पुत्रीष दर्शने प्रायश्चित्तं ...	३३
पुत्रीषोत्सर्ग निर्णयः ...	३०
पुत्रीषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः ...	३१
पुरुषार्थाचमनं ...	४८
पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः ...	२३०
पोष्यवर्ग लक्षणं ...	२१८
पोष्यवर्ग पोडने दोषः ...	२२६

	पृष्ठे
पोष्यवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च	२२६
प्रणव जपविधिः	१८८
कृतप्रणामस्य शूद्रस्य स्वस्तिकरणे दोषः	१४६
प्रतिपदादिषु अज्ञानादपि तैलब्रह्मणे दोष कथनं	२२८
प्रतिपदादौ तिलपिष्टनिषेधस्यारोग्यज्ञानविषयत्वं	२३१
प्रत्यभिवादन विचारः	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निषेधः	१४७
प्रथम भागकृत्यं	१८२
प्रथमर्तुनिर्णय समापनं	४७५
प्रथमर्तौ शान्तिविचारः	४७२
प्रथमरजो विचारः	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं	४७१
प्रथम रजसि लग्नभासकृतिथिफलं	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं	४७२
प्रथमवेगित-प्रक्षोभित-तीर्थविनिःसृत नदीनां-जलाग्राह्यत्व- विचारः	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देशविशेषे पानसमाचारः	२५२

	पृष्ठे
प्रपादि जलानां शूद्रं विना विपक्षौ अग्राह्यत्वं ...	२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि ...	७८
प्रातःकाले दर्शनीयाददर्शनीयानि ...	२८
प्रातःस्नानं ...	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा ...	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नानं करणं	२५४
प्रेतधूमादेः स्पर्शेऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं ...	२४०
प्रेतधूमादेः स्पर्शे सचेलमन्त्रोऽवगाहनमग्निस्पर्शनादिकं	२४०

ब

ब्रह्मचारित्वादि लक्षणं कथनं ...	६
ब्रह्मचारियति वार्नप्रस्त्रशौचनिर्णयः ...	३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलाभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२२७
ब्रह्मपूजाविधिः ...	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः ...	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तस्मन्नाश ...	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः	२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं ...	३०८

भ

भगवति सर्व्वकर्म समर्पण-निर्णयः ...	२३
भस्मधारणं ...	१७०
भासादीनामभ्यस्पर्शे प्रायश्चित्तं ...	२४२

	पृष्ठ
भूतयन्त्रविचारः	३२१
भूतयन्त्रविधिः	३४७
भूमिछादिजलेषु उद्धृतजलापेक्षया पुण्याधिक्यं कथनं	२३३
भोजनदेशः	३६२
भोजननिषिद्धदेशाः	३७४
भोजनविधिः	३५०
भोजनपात्रविचारः	३७७
भोजनकाले आभिसुख्यविचारः	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादन्नादिप्राप्तौ विष्णुभुक्तत्वं चिन्तनं	३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	२२५
भोजने निषिद्धासनं	३७७
भोज्यक्रमः	३६१
भोज्यक्रमे भोजनप्रकारः	३७०
भौमस्त्रावं	७५

म

मक्षिकादीनामसृश्यस्यर्शे दोषाभावः	२४६
मङ्गलद्रव्यदर्शनं	१८२
मङ्गलद्रव्यं स्वरूपं	१८३
मङ्गलं ब्राह्मणविचारः	२८७
मद्यभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तं	२५३
मध्वाङ्गसन्ध्याविचारः	२५५

	पृष्ठे
मध्याह्न स्नानविचारः ...	२२७
मध्याह्नस्नानविधिः ...	२५४
मध्याह्न सन्ध्यापद्धतिः ...	२८३
मध्याह्नसन्ध्यानन्तरं जप्तव्यकथनं ...	२५५
मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने विशेषः ...	२५५
मध्याह्नस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः ...	२५४
मध्याह्नस्नानाङ्गवैगुण्ये द्वायश्चित्तं ...	२५५
मध्याह्नजपे हस्तस्थितिः ...	२५५
मध्याह्ने तिलकवर्णकप्रकारः ...	२५५
मध्याह्ने पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः ...	२५५
मध्याह्ने गोपालपूजाध्यानं ...	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः ...	३४८
मनुष्यमरीच्यादितर्पणे निवीतित्वं ...	२६८
मन्त्रस्नानं ...	७५-२३७
मलापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं ...	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः ...	२४८
मातामहं जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं ...	२७६
मातृजीवने मातामहादि तर्पणविचारः ...	२७६
मातृ-मातामह-तत्पत्नीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः ...	२६८
मातादीनां गर्हितनाप्युपायेन पोषणे दोषाभायः ...	२२६
माध्याह्निक स्नानदेशविचारः ...	२३२

	पृष्ठे
माध्याह्निक कर्मोन्तरं गृहागमनप्रकारः ...	३१०
मानसज्ञानं ...	७६
मानसज्ञानद्वैविध्यं ...	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः ...	३८६
मार्जनप्रकारः ...	२५४
मालाधारणप्रकरणं ...	८७
मित्तपूजाविधिः ...	३०६
मूत्रशीचनिर्णयः ...	३६
मूत्रशीचापेक्षया शुक्लोत्सर्गे द्विगुणं शौचं ...	३६
मृतपञ्चनख-नदीशुद्धिविचारः ...	२५२
मैथुने प्रायश्चित्तं ...	२४२
मौननिर्णयः ...	२८

य

यज्ञोपवीतप्रकारः ...	८७
यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः ...	८८
यात्रादौ स्पर्शास्पर्शविचारः ...	२४६

र

रजकादिभिः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे शुद्धिविचारः ...	२४२
रजस्वलाधर्माः ...	४६३
रजस्वलाया अस्पृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ...	४६६
रजश्मन्निर्णयः ...	४७०

	पृष्ठे	
रथ्यादीनां शुद्धिविचारः	...	२४७
रथ्याकर्हमतोयेन नाभेरुर्ध्वं स्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसकाम्		२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	४३३
रात्रौभोजन विचारः	...	४४४
रात्रौशौचनिर्णयः	...	३६
रुद्रपूजा विधिः	...	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	...	८७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	...	८७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	...	१००
रुद्राक्षमाला १०७ ७२	ल	
लक्ष्मीस्त्रोत्रपठनकालः	...	१८८
	व	
वन्दन लक्षणम्	...	१४८
वर्णाशेषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रणविचारः	...	२२८
वर्णनिरूपणम्	...	६
वर्णाकालभेदोदकस्याकालभेदोदकस्य च शुद्धिविचारः		२४८
वरुणपूजा विधिः	...	३०७
वस्त्रपरिधान प्रकरणम्	...	७८
वस्त्रपरिधान प्रदेशः	...	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	...	८३

	पृष्ठे
वस्त्रादीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः ...	८१
वाक्प्रशस्तादौ ज्ञानविचारः ...	२४६
वामशैवपाशुपतसंश्लेषे प्रायश्चित्त विधिः ...	२४०
वायव्यं ज्ञानम् ...	७६
विष्णुतलेप शुद्धिनिर्णयः ...	३७
विष्णुब्रह्मसंश्लेषार्थमुपविष्टस्य तदकरणं शौचनिर्णयः ...	३८
विशेषाधिकस्तोत्रपठनकालः ...	१८४
विप्रस्यज्ञानान् शूद्राभिवादाने प्रायश्चित्तम् ...	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शस्त्रादि प्रयोगः ...	२७३
विष्णुस्मरणम् ...	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्राश्च ...	२८२
विष्णुपूजाविशेषः ...	३०४
विष्णुनिर्झालधाराधारणम् ...	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः ...	१८५
विष्णोःसहस्रनाम पठनकालः ...	१८५
विष्णुादि देवपादोदकादीनां पर्युषित्वविचारः ...	२४८
वेद नमस्कारः ...	३०८
वेष्टितशिरस्वादिना देवादितर्पणनिषेधः ...	२५८
वेधनिर्झालप्रहणव्यतिरिक्तं वृद्धनिर्झालसंश्लेषे संचेलज्ञानम्	२४०
वैश्वदेवविचारः ...	३१८
वैश्वदेवाधिकारिणः ...	३३३

	पृष्ठ
श-	
शङ्खचक्रादि धारणम् ...	८४
शङ्खचक्रद्वयस्य धारणक्रमः ...	८५
शङ्खचक्रधारण मन्त्रः ...	८५
शङ्खतर्पणविचारः ...	२६०
शयनविचारः ...	४४५
शयनपद्धतिः ...	४४८
शयनपद्धतौ ऋतुविचारः ...	४५०
शय्योत्थानप्रकार निर्णयः ...	२२
शिखावन्धनम् ...	१०४
शिरोऽभ्यङ्गावशेष तैलेन अङ्गाभ्यङ्गनिषेधः ...	२३०
शिरोमन्त्रन्यासः ...	२१४
शिवगङ्गालक्ष्यम् ...	२१८
शिवदादशनामस्त्रोत्र पठनकालः ...	१८४
शैवीत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्नान फलम् ...	२१८
शुनोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम् ...	२५३
शुद्धार्थमाचमनम् ...	४५
शौचनिर्णयः ...	३४
आद्याभावे तप्यतिनिधि तिलतर्पणम् ...	२६३
अमिहाप्रसाद भक्षणम् ...	३५८
अकाकादीनां विडादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	२४२

	पृष्ठे
खादियन्न विधिः ...	३४८
खादीनामंकामतः कामतो वाधमाङ्गस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४२
ष	
ऋ-सप्तमभागकृत्यम् ...	४३७
ऋ-चतुर्दश्यादिषु स्नेहमात्रनिषेधः ...	२२८
स	
ऋ-क्रीन्ती तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध-विचारः	२३१
ऋ-सर्गकुष्ठान्यभक्ष्याणि ...	४३२
ऋ-गोत्रपट्टनिरुक्तिः ...	२७२
ऋ-नकादितर्पणे पिष्टतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्यां-	
त्यागशब्दार्थं निर्णयः ...	२६८
ऋ-नकादीनां तर्पणवादः ...	२६७
ऋ-न्याप्रकरणम् ...	११३
ऋ-न्यानन्तरं देवतानमस्कारः ...	१४१
ऋ-नम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः ...	२२८
ऋ-नम्यादौ तिलपिष्टनिषेधस्तु धनादिकामस्यैव ...	२३१
ऋ-नमरात्रोषितविष्ठाया अप्रभिन्नायमानायाः शुद्धिविचारः	२४७
ऋ-नमयाभ्युषितनिर्णयः ...	१५२
ऋ-समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च ...	२२०—२३३
ऋ-सर्वतर्पणानन्तरं जपविचारः ...	२७७
ऋ-सङ्गलेखापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्ष्याणि ...	४३४

	पृष्ठे
सायंकाले कर्त्तव्यानि ...	४४०
सायंसन्ध्याविचारः ...	४३८
सार्धपादितैलकृतपूपादौ न भक्षण निषेधः ...	२२८
सुराभक्षण विचारः ...	४०७
सुवर्णकुशादि धारणम् ...	१०६
सूर्यगङ्गा लक्षणम् ...	२१८
सूर्यार्घदान विधिः ...	१०३
सूर्यार्घ विचारः ...	२८०
सूर्योपस्थान विधिः ...	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः ...	३०७
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः ...	३०८
सूर्यपूजा विधिः ...	३०५
सूर्यनामाष्टशत पठनकालः ...	१८४
सूर्यस्वराज पठनकालः ...	१८४
सूर्यास्ते चण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ...	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः ...	१७८
स्वकृत-जलाशय स्नानफलम् ...	२२०
स्वभावदुष्टान्य भक्षाणि ...	४३५
स्वर्णपात्रेण तर्पणेऽपि क्रियेष्टः ...	२६०
स्वर्णपात्र तत्कीलकानाञ्च नित्यत्वादिः ...	२६०
स्वर्णादिपात्रतर्पणे फलम् ...	२६०

